

Dr. C. VAN DER WOUDE

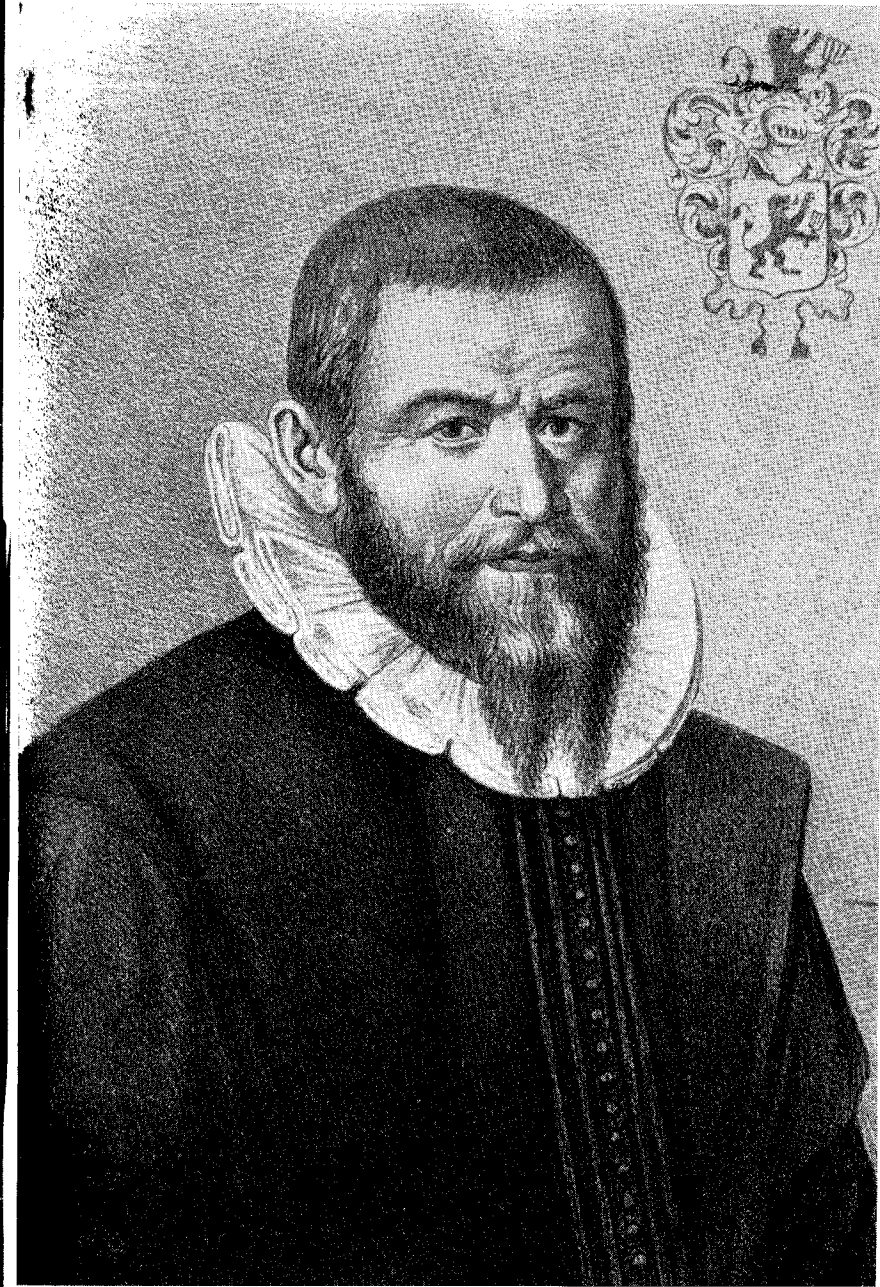
SIBRANDUS LUBBERTUS

*Leven en werken,
in het bijzonder naar zijn correspondentie*

UITGEGEVEN MET STEUN VAN DE NEDERLANDSE ORGANISATIE
VOOR ZUIVER-WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2021**

J. H. KOK N.V. KAMPEN MCMLXIII

SIBRANDUS LUBBERTUS (1555-1625)

INHOUD

I. INLEIDING	
A. Belang	7
B. Bronnen	10
C. Indeling	16
II. JEUGD EN STUDIEGANG	
1. Afkomst en Jeugd	19
2. Bij Molanus in Bremen	21
3. Naar Wittenberg	24
4. Te Genève	26
5. Via Bazel naar Marburg	29
6. Aan het Casimirianum te Neustadt	31
III. IN DIENST DER KERK	
1. Te Emden	37
2. In Friesland	48
3. In Groningen	55
IV. VAN INAUGURATIE TOT PROMOTIE	60
V. CONTROVERS MET ROME	
A. Polemieken tegen Bellarminus	66
1. Het voorspel	66
2. „De Principiis”	72
3. „De Papa Romano”	80
4. „De Conciliis”	89
5. „De Ecclesia”	95
B. Polemieken tegen Gretzerus	110
6. „Replicatio de Principiis”	110
7. „Replicatio de Papa Romano”	118
8. Verder verloop van het conflict met Rome	124
VI. REFUTATIE VAN SOCINUS	
1. Aanleiding tot de strijd	131
2. „De Jesu Christo Servatore”	139
3. De ontvangst van Lubbertus’ „Anti-Socinus”	142
VII. VERHOUDING TOT ARMINIUS	148

Aan de nagedachtenis van mijn Ouders

Aan mijn Vrouw

VIII.	SCHRIFTELIJKE GEDACHTENWISSELING MET BERTIUS „Epistolica Disceptatio”	185
IX.	IN OPPOSITIE TEGEN VORSTIUS	
	1. Drijvende krachten	198
	2. Tumult in Franeker	204
	3. De weerklank in de correspondentie	210
	4. De „Declaratio” tegen Vorstius	223
	5. Verder verweer tegen Vorstius	228
	6. De „Commentarii ad nonaginta novem errores C. Vorstii”	240
X.	KAMPGEVECHT MET HUGO DE GROOT	
	1. De aanval van de Groot	259
	2. Het verweer van Lubbertus	271
	3. Het Edict van de Staten	286
XI.	TWIST MET DRUSIUS	
	1. Dreigend conflict	309
	2. Het conflict gekomen	317
	3. De ontknoping	330
XII.	OP GESPANNEN VOET MET MACCOVIUS	
	1. Achtergrond en begin van het geschil	338
	2. De disputatie van Thomas Parker en haar gevolgen	349
	3. De „Causa particularis Frisica” op de Synode te Dordt	357
	4. Lubbertus en Maccovius na Dordt	362
XIII.	LUBBERTUS ALS HOOGLERAAR	
	1. Stof en methode van zijn onderwijs	371
	2. Invloed op de benoeming van hoogleraren	378
	3. Omgang met zijn studenten	393
	4. Zorg voor de academische tucht	414
XIV.	LUBBERTUS ALS KERKELIJK ADVISEUR	
	1. Adviseur van kerken en personen	431
	2. Adviseur op de Synode van Dordrecht	453
XV.	POLITIEKE BELANGSTELLING	475
XVI.	LAATSTE ACTIVITEITEN	491
XVII.	PERSONALIA	
	1. Gezin en familie	511
	2. Materiële omstandigheden	518
	3. Vrienden	525
	4. Ziekte en dood	560

XVIII.	KARAKTER EN BETEKENIS	
	A. Karakter	566
	B. Betekenis	573

BIJLAGEN	
1. Stamboom van Sibrandus Lubbertus	578
2. Brieven van Lubbertus	580
3. Suffragium Sibrandi Lubberti de secundo articulo	583

ZUSAMMENFASSUNG	587
---------------------------	-----

SUMMARY	595
-------------------	-----

LITERATUUR	602
----------------------	-----

AFKORTINGEN	609
-----------------------	-----

REGISTER	610
--------------------	-----

HOOFDSTUK I. INLEIDING

A. BELANG

Een wetenschappelijk verantwoorde biografie van Sibrandus Lubbertus bestond er tot nu toe niet. Terwijl de meeste prominente figuren van zijn tijd hun biograaf hebben gevonden, moet men de kennis van Lubbertus' leven putten uit artikelen in encyclopaedieën of uit terloopse mededelingen in de biografieën van anderen.¹ Slechts enkelen hebben een aparte, korte levensbeschrijving van hem gegeven. We denken hierbij aan de „Sermo funebris”, die Sixtinus Amama bij zijn begrafenis hield, en aan de levensberichten, die Vriemoet en Boeles in hun beschrijving van de Franeker Hogeschool aan Lubbertus hebben gewijd.² Deze berichten zijn waardevol, in zover ze mede bouwstoffen leveren voor een biografie, maar een biografie vervangen kunnen ze niet. De „Sermo funebris” van Amama heeft de voor-, maar ook de nadelen, die aan een lijkrede zijn verbonden. Ze geeft tal van concrete gegevens uit de mond van een tijdgenoot en collega van Lubbertus, maar ze ontkomt niet geheel aan het gevaar, dat in het „de mortuis nil nisi bene” ligt besloten. De dingen, die Amama meedeelt, zijn wel juist, maar bepaalde momenten uit het leven van Lubbertus, die hij liever niet wilde memoreren, heeft hij met opzet verzwegen.

Vriemoet en Boeles hebben van de rede van Amama gebruik gemaakt. Daarnaast heeft Vriemoet nog gegevens verzameld uit de werken van Emmius, E. Meiners e.a., terwijl hij ook beschikte over de brieven, die in de briefverzamelingen van Casaubonus, Petrus Cunaeus, Gabbema en de „Praestantium virorum” van à Limborch waren gepubliceerd. Bovendien heeft hij kennis genomen van gegevens uit de Acta der Staten en uit het Franeker Academie-archief.

Boeles heeft het onderzoek der bronnen nog weer iets verder uitgestrekt, en heeft kennis genomen van de correspondentie tussen Lubbertus en Joh. Saeckma. Voorts heeft hij geraadpleegd de inmiddels verschenen kerkhistorische werken van Ypey en Dermout, Diest Lorgion, Sepp e.a.

Geen van beiden is er echter toe gekomen de gehele brievenschat van Lubbertus

---

¹ Van de artikelen, die over Lubbertus zijn geschreven, noem ik de voornaamste:
P. Bayle, *Dict. Hist. et Crit.* MDCCII². T. II, fol. 1906-1907;
E. J. H. Tjaden, *Das gelehrte Ost-Friesland*. 1785. Bd. I. S. 245-262.
B. Gladius, *Godg. Nederland*. 1853 s.v.
A. J. van der Aa, *Biogr. Woordenb.* XI Haarlem, 1865.
Allgem. Deutsche Biogr. XIX. 1884. S. 323-324. (art. v. Slee)
*P.R.E.*³ 1902. Bd. II. S. 653-654. (art. S. D. van Veen)
Nieuw Ned. Biogr. Woordenb. II. 1912. kol. 843-849. (art. A. A. v. Schelven)
Christel. Encyclop. IV. 1959². blz. 495. (art. G. P. van Iterzon)
Twentieth Century Encycl. of Religious Knowledge. Vol. 2, 1955. (art. D. Nauta)
Encyclopaedie van Friesland. 1958. S. 455-456.
*R.G.G.*³ Bd. IV. 1960. S. 463. (art. W. F. Dankbaar)
Ch. G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten Lexicon* Bd. II. S. 2250. Leipzig MDCCCL.
H. Wilh. Rotermund, *Fortsetzungen und Ergänzungen des Ch. G. Jöchers Gelehrten-Lexicon*.
Bd. 4. Bremen 1813.

² S. Amama, *Sermo funebris*, habitus post exequias Des. Sibr. Lubberti. MDCXXV.
E. I. Vriemoet, *Athenarum Frisiacarum Libri duo*. MDCCLVIII. pg. 1-19.
W. B. S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool*. Dl. II. 1879. blz. 29-34.

te doorvorsen of van al de door hem geschreven werken kennis te nemen. Hun levensberichten hebben de waarde van een schets, waarin de grondlijnen voor een biografie zijn aangegeven.

Behalve de genoemde drie hebben ook anderen over Lubbertus geschreven. Ze maken daarbij meestal gebruik van de gegevens, die deze drie en Emmius hun hebben geleverd. In de beschouwingen van sommigen blijken ook nog andere invloeden te werken. Lubbertus is tijdens zijn leven meermalen in conflict met bepaalde richtingen en personen geweest. Hij heeft gestreden tegen Roomsden, Remonstranten en Socinianen en heeft gepolemiseerd met Grotius, Drusus, Mac-covius en vele anderen. Dezen hebben in die strijd zich een oordeel over Lubbertus gevormd, dat niet steeds even mals en onpartijdig was, en door hen ook niet onder stoelen en banken werd gestoken. Die opinie van Lubbertus' tegenstanders heeft bij vele lateren nagewerkt. Ze heeft er toe bijgedragen, dat Lubbertus bij verschillende auteurs geen goede pers heeft gekregen, of, zoals Vriemoet reeds opmerkte, „met een zwarte kool staat getekend” - „atro notatus carbone” -.³ We denken bij deze auteurs o.a. aan Rogge, Reitsma, Sepp, A. Kuyper Jr. Het zal tot de taak van dit onderzoek behoren de opinies van deze auteurs nader te toetsen.

Voorts geldt van deze latere historici, wat ook reeds van de eerste drie moest worden gezegd, dat zij geen kennis hebben genomen van de gehele correspondentie en litteraire productie van Lubbertus. Billijkheidshalve moet erkend, dat dit ook niet van hen mocht worden verwacht. Hun artikelen over Lubbertus waren in de regel te gering van omvang, dan dat een dergelijke immense stof daarin kon worden verwerkt. Het gevolg is echter geweest, dat in hun beschouwingen meermalen onjuistheden zijn ingeslopen of partijdige oordelen worden geveld, die correctie nodig hebben.

Maken deze factoren het reeds gewenst een nader onderzoek naar Lubbertus' leven en werken in te stellen, er is een bepaalde factor, die het gemis aan een biografie over hem als een ernstige leemte in onze vaderlandse kerkhistorie laat gevoelen. Merkwaardig genoeg is het dezelfde factor, die de voornaamste oorzaak van deze leemte is. Ik doel hiermee op de enorme brievenschat, die Lubbertus heeft nagelaten. Lubbertus heeft tijdens zijn leven met veel geleerden in correspondentie gestaan. Hij had zijn contacten door geheel Europa heen. De brieven, die hij ontving, heeft hij zorgvuldig bewaard. Ook van de brieven, die hij verzond, is een gedeelte bewaard gebleven. Ze geven een weerspiegeling van het kerkelijk- en theologisch-, politieke- en particuliere leven van zijn tijd. Ze zijn een voorname bron voor de historie van die jaren. Deze brieven zijn voor het overgrote deel nog niet gepubliceerd. Enkele historici hebben voor het doel, dat zij beoogden, uit deze bron geput, maar tot nu toe had nog niemand deze gehele correspondentie doorgenomen. Het merendeel der brieven bevindt zich in het Brits Museum te Londen, maar tientallen liggen ook verspreid in de archieven en bibliotheken van Europa. Het grootste deel der brieven is geschreven in het Latijn, een klein deel in het Grieks, enkele fragmenten in het Hebreeuws. Het naspeuren, bijeenbrengen, ont-cijferen en verwerken van deze correspondentie is een boeiende, maar ook tijdrovende en voor velen afschrikwekkende bezigheid, die zelfs paleographen van professie voor „cruces” plaatst.

Deze omvangrijke correspondentie is misschien wel de voornaamste oorzaak, waarom er tot nu toe nog geen biografie verscheen van een betekenisvolle figuur als Lubbertus. Sepp heeft hier reeds op gezinspeeld, toen hij over Lubbertus

³ Vriemoet, o.c. pg. 17.

schreef: „Misschien was hij van de geleerden uit dien tijd degene, die de meeste brieven ontving en beantwoordde. Onder de letterkundige, niet gedrukte nalatenschap van den historieschrijver Gabbema komt een tallooze menigte van Lubbertus' geschrevene en door hem ontvangene brieven voor, van welker inhoud de kennis-neming hem ten pligt is, die geheel en onverdeeld zijne aandacht zal wijden aan den persoon en het werk van dezen hoogleraar der Franeker hoogeschool. Voor ons, die ze niet ingezien hebben, zijn ze toch bewijzen van veelvuldige en ernstige bemoeiingen met de gebeurtenissen van zijnen tijd.”⁴

Ook Van Schelven spreekt over „de waarlijk reusachtige briefwisseling, die een belangrijke bron voor zijn biographie zou zijn.” Zelfs heeft de omvang van deze correspondentie hem zo geïmponeerd, dat hij het aantal brieven sterk overschat en veronderstelt, dat er te Londen ongeveer 6000 brieven van en aan Lubbertus zouden berusten.⁵ In werkelijkheid berusten er te Londen 748 brieven aan Lubbertus. Telt men de brieven uit andere archieven en bibliotheken van Europa er bij, dan zal het totaal niet ver beneden 1000 blijven. Een aantal, dat nog respectabel genoeg is.

Het wekt dan ook bevreemding, wanneer een doctorandus, die „Lubbertus” tot onderwerp voor een proefschrift had gekozen, later van keuze veranderde met het motief „dat de correspondentie aan S. Lubbertus niet voldoende bouwstenen opleverde voor een dissertatie.”⁶

Men kan tot zo'n gedachte komen, wanneer men slechts enkele brieven heeft ingezien, maar wie kennis van de gehele correspondentie heeft genomen, ontdekt, dat het probleem hier niet zit in een „te weinig”, maar in een „te veel” aan bouwstoffen. Dit „teveel” is tot nu toe de voornaamste hinderpaal geweest voor het schrijven van een biografie van Lubbertus.

Anderzijds vormden deze vele, voor een belangrijk deel nog niet-gepubliceerde brieven, juist een belangrijk motief voor het saamstellen van Lubbertus' biografie. Brieven hebben een aparte waarde als historische bron. In brieven treden gedachten en motieven naar voren, die de auteurs in hun boeken niet aan de publiciteit zouden willen blootstellen. Uit brieven ontvangt men vaak een diepere blik op iemands persoon, karakter en handelingen, dan uit officiële geschriften. Bovendien brengen brieven ons in nauwer contact met het leven van de dag; met de persoonlijke verhoudingen; met de angsten en zorgen van de tijd. Huizinga heeft eens gezegd: „De diepste waarde van brieven als geschiedbron is de cultuur-historische: het onmiddellijke kleine leven, dat uit hen spreekt; de aardlucht van de bodem, waarop de schrijver trad.”⁷

Zo'n geschiedbron schuilt er in de correspondentie van Lubbertus, die ons niet alleen met hem, maar ook met zijn correspondenten uit Nederland, Engeland, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland, Polen en Zweden in contact brengt. Wanneer men daarbij bedenkt, dat deze correspondentie is gevoerd in de bewogen jaren van het einde der 16e en het begin der 17e eeuw, dan ligt daarin reeds een voldoende motief voor deze historische studie.

⁴ Sepp, *Godgel. Onderw.* Dl. I. blz. 136. Sepps oordeel over Lubbertus is ongunstig: „In weerwil van dit alles, ik zal het maar eerlijk zeggen, heb ik niet veel sympathie voor Lubbertus”. Dit gemis aan sympathie heeft zijn oordeel beïnvloed. (blz. 135-143)

⁵ *N.N.B.W.* II kol. 843-849. Ook in de chronologie van Lubbertus' studiegang heerst bij v. Schelven enige verwarring. In 1823 werden ongeveer 800 onuitgegeven brieven voor f 625,— naar Engeland verkocht. (Boeles, *a.w.* II blz. 32, noot 6)

⁶ A. Steenbeek, *Hermannus Muntinghe.* 1931. Inleiding.

⁷ J. Huizinga, *Verzamelde Werken* IV. 1949, blz. 334

Een tweede bron voor Lubbertus' biografie zijn de boeken, die hij heeft geschreven. Hoewel deze werken zeldzaam zijn en met name één boek, de „Replicatio de Papa Romano”, bijna onvindbaar scheen, is het me toch gelukt ook van dit laatste een exemplaar van achter het „ijzeren gordijn” ter leen te ontvangen.⁸ De inhoud van deze boeken informeert ons niet alleen over Lubbertus' opvattingen, manier van polemiseren en doceren enz., maar geeft ook meermalen concrete bijzonderheden, die voor zijn biografie van waarde zijn. Met name uit de „opdrachten”, die hij gewoonlijk aan zijn boeken liet vooraf gaan, leren we zijn verhouding tot bepaalde personen en groeperingen kennen. We geven thans een opsomming van de werken, die van zijn hand zijn verschenen en van de andere bronnen, die voor zijn biografie betekenis hebben.

B. BRONNEN

a. Lubbertus' werken

Van de werken van Lubbertus is er een, een complete „Anti-Bellarminus”, dat hij in zijn ouderdom voltooidde en in handschrift achterliet, verloren gegaan. Zijn andere werken heb ik alle kunnen raadplegen. Het zijn de volgende:

1. „De Principiis Christianorum dogmatum Libri septem scholasticae et Theologicae collati cum disputationibus Roberti Bellarmini Jesuitae Romani.” Apud Aegidium Radaeum. Franekeræ. MDXCI. (773 pg.) 8°. Univ. Bibl. Utrecht.
Opdracht aan Joh. Jac. Grynaeus, Theologum ac Philosophum. Voorwoord van Marnix van St. Aldegonde. Vriemoet vermeldt een „editio altera”. Ibid. 1595. In 1605 verscheen een „Editio Secunda apud Guilielmum Antonium, Hanoviae”. Deze „Ed. Sec.” was gelijk aan de 1e druk. Een exemplaar berustte voor de tweede wereldoorlog in de Stadsbibliotheek te Breslau.
2. „De Papa Romano Libri Decem, scholasticae et theologicae collati cum disputationibus Roberti Bellarmini.” Apud Aegidium Radaeum. Franekeræ. MDXCIV. (931 pg.) 8°. Provinc. Biblioth. Leeuwarden.
Opdracht aan de „Illustres Ordines Frisiae”.
3. „De Conciliis Libri quinque scholasticae et Theologicae collati cum disputationibus Roberti Bellarmini, cum accurato Indice.” Genevæ apud Samuelem Crispinum. MDCL. (225 pg.) 8°. Univ. Bibl. Utrecht.
Opdracht aan Simon Goulartius, Pastor Genevensis.
4. „De Ecclesia. Libri sex collati cum disputationibus Roberti Bellarmini.” Apud Aegidium Radaeum. Franekeræ. MDCVII. (430 pg.) 8°. Opdracht aan Consuls en Senatoren van de stad Emden. (Bibl. Grosze Kirche, Emden voor de 2e wereldoorlog).
5. „Replicatio de Principiis Christianorum dogmatum ad Defensionem primæ controversiæ Roberti Bellarmini, scriptam a Jacobo Gretzero”. Apud Aegidium Radaeum. Franekeræ. MDCVIII. (538 pg.) 8°. Opdracht aan Joh. van Oldenbarneveldt. Bibliotheca Uniwersytecka. Wroclaw. (Breslau) Polen.
6. „Replicatio de Papa Romano ad defensionem tertiæ controversiæ Roberti Bellarmini scriptam a Jacobo Gretzero.” Apud Aegidium Radaeum. Franekeræ. MDCIX. (274 pg. Cum Indice). 8°. Opdracht aan Thomas Morton, Decaan van Winton. Het werk is zeer zeld-

- zaam. Het enige exemplaar, dat mij bekend werd, berustte voor de 2e wereldoorlog in de Stadsbibliotheek te Breslau. Uit deze belangrijke bibliotheek werden tijdens de oorlogsbrand slechts een 4000 boeken, waaronder dit, gered. En daarna opgenomen in de Biblioteka Uniwersytecka. Wroclaw. (Breslau) Polen.⁸
7. „De Jesu Christo Servatore. hoc est: Cur et qua ratione Jesus Christus noster Servator sit.” Libri quattuor contra Faustum Socinum. Apud Aegidium Radaeum. Franekeræ. MDCXI. (632 pg.) 4°. Opdracht aan de „Pastoribus, Senioribus, et Diaconis Belgicæ Ecclesiæ, quæ est in inclyto Londino.” Prov. Biblioth. Leeuwarden.
  8. „Epistolica Disceptatio de Fide Justificante deque nostra coram Deo justificatione, habita inter præstantissimum virum D. Sibrandum Lubberti, S. Theologiæ D. et Professorem in celeberrima Academia Franekerana, et Petrum Bertium, Studiorum in Collegio Illustr. Hollandiæ et West-Frisiæ Ordinum apud Leydenses præfectum. Disceptatur autem: An fides a Deo habeatur pro omni legis justitia, quam nos præstare tenebamur, adeoque an ipse actus fidei $\tau\sigma$ credere imputetur in justitiam sensu proprio. Ait hic, negat ille”. Delphis Batavorum. Apud Joannem Andreae sub signo aurei Alphabeti. MDCXII. (164 pg.) 8°. Univ. Bibl. Leiden.
  9. „Declaratio Responsionis D. Conradi Vorstii scripta a Sibrando Lubberto.” Franekeræ excudebat Aegidius Radaeus MDCXI. (142 pg.) 8°. Opdracht aan de Staten-Generaal. Prov. Bibl. Leeuwarden.
  10. Brief aan de Edele Mogende Heeren Staten-Generaal der Vereenichde Nederlandtsche Provinciën. Aengaende de beroepinghe D. Conradi Vorstii. Gheschreven int Latijn door Sibr. Lubbertus. Middelburgh. Ghedruckt bij Isaac Schilders wonende in de Kerkstrate. Voor Adriaen van den Vivre. MDCXI. (K.B. Pamflet Knuttel no. 1850). Univ. Bibl. Leiden.
Het geschrift is een vertaling van de Latijnse opdracht in Lubbertus' Declaratio.
  11. Sibrandi Lubberti Commentarii ad Nonaginta Novem Errores Conradi Vorstii. Franekeræ Frisiorum. Ex officina Ulrici Dominici Balck. MDCXIII. (833 pg.) 8°. Opdracht aan „Domino Georgio, divina providentia Archiepiscopo Cantuariensi, totius Angliæ primati.” Prov. Biblioth. Leeuwarden.
  12. Brief D. Sibrandi Lubberti, Professors tot Franiker, gheschreven aen den Eerwaerdichsten Aertsbisschop van Cantelberch, Primat van Enghelandt etc., ghestelt over seecker syn Boeck tegen D. Conradum Vorstium. Uyt het Latijn int Duytsch ghetrouwelijck overgheset. Tot Delf bij Bruyn Harmanssz. Schinckel, woonende aen de Voorstraet inde ghecroonde B. Anno 1613. (K.B. Pamfl. Knuttel no 2066).

⁸ De Directeur van de Universiteitsbibliotheek te Wroclaw (Breslau) was zo welwillend me dit zeldzame werk uit te lenen.

Vertaling van de opdracht uit no 11. Toegevoegd zijn gehele Extracten uit andere boeken van Sibrandus, o.a. de plaatsen, waarop Hugo de Groot in zijn „Pietas” reageerde.

13. Sibrandi Lubberti Responsio ad Pietatem Hugonis Grotii. Franekeræ excu- debat Rombertus Doyema. ao 1614. (154 pg.) 4°.
Opdracht aan „Senatoribus Geldriae, Deputatis Ordd. Velaviae et Consulibus Civitatis Arnemiensis.”
(K.B. Pamfl. Knuttel no 2115).
14. Sibr. Lubberti Antwoordt op de Godsdienstichheit van Hugo de Groot. (Ver- taling van no 13). Pamfl. Thysius no 1002).
15. Tractatien van het ampt der hoogher overheynt in kerckelijcke saken, ghe- toghen uyt S. Lubberti Antwoort teghen de godsdienstichheynt van Hugo de Groot. 1614.
Is extract uit no 14.
(K.B. Pamfl. Knuttel no 2116).
16. Brief van S. Lubbertus aan de Raden van Gelderland. „Den seer Edelen ende voortrefflijcken Heeren mijn Heeren de Raden van Ghelderlant, Ghedeputeer- den der Staten van de Velue, ende Burghermeesteren der Stadt Arnhem, wenscht Sibr. Lubbertus veel heyls ende welvaren.”
(Is vertaling van opdracht van no 13).
17. Sibr. Lubberti Commentarius in Catechesin Palatino-Belgicam. Franicae. Apud Joannem Lamrinck. 1618. Cum Privilegio Ordd. Ceneralium ad sex- ennium. (841 pg.) 8°.
Opdracht aan de Ill. Ordd. Frisiae.
Prov. Bibl. Leeuwarden.

b. *Disputaties, onder Lubbertus verdedigd*

De volgende onder Lubbertus verdedigde disputaties kwamen mij onder ogen:

1. Disp. theol. Prima, explicans I quaest. Catechet. De Summo Bono. (4 pg.)
Defendens: Jodocus Larenus. Arnemud. Franekeræ ap. Aeg. Radaeum MDCV.
2. Disp. theol. Secunda: De creatione Homini et Imagine Dei in Homine, explicans 6 quaest. Catechet.
Defendens: Simon Henrici, Rheni Trajectinus. (3 pg. met Hebr. gedicht van Jod. Larenus.) 1615.
3. Disp. Theol. Tertia, explicans 7 Quaest. Cat.: de Lapsu et miseria Homini.
Defendens: Bernardus Jacobaeus Campensis Transilanus.
(plus 3 corollaria en 2 impertinentia en 1 gedicht).
4. Disp. theol. Quarta: De peccato (7e Q. Cat.)
Defendens: Assuerus Joannis. F. P. Ultrajectinus.
5. Disp. theol. Quinta: de viribus Humanis. Explicans 8 et 9 Q. Catech.
Defendens: Nicolaus Olivius. Batavoduranus.
6. Disp. theol. Sexta: Explic. 15 Q. Cat.: De Mediatore Θεσφθρόπφ.
Defendens: Henr. Schonenbergius. Groningensis.
Opdracht aan Staten van Groningen en Ommelanden en hun depp.: Bonorum sacrorum administratoribus, Guilielmus Barnda; Guilielmus Hartius; Ubbo Emmius et Gerhardus Buning.
Aan het slot een Hebreuws en Latijns gedicht van Jod. Larenus.
7. Disp. theol. septima: De Foedere et Evangelio.
Explicans 18 en 19 Q. Catech.
Defendens Jodoc. Larenus. Arnemud.

8. De disputatio theol octava ontbreekt in deze bundel.
9. Disp. theol. nona: De Deo. Expl. 25 Q. Catech.
Defendens: Bernardus Jacobaeus. Camp. Trans. Met een Latijns lofdicht van Joh. Kock van Zwolle: In cum laude disputationem carmen.
10. Disp. theol. decima: De creatione Mundi. Explicans 26 Q. Catech.
Defendens: Ludovicus van der Eyken. Herent. Brabant. Met 2 corollaria.
Opdracht aan ds Aegidius Bursius van Middelburg.
11. Disp. theol. undecima: De Providentia Dei. Explic. 27 et 28 Q-Cat.
Defendens: Nic. Olivius Batavoduranus.
12. Disp. theol. duodecima: De Ecclesia. Explic. 54 Q Catech.
Defendens: Hermanus Schonenbergius Groningensis. 1616.
13. Disp. theol. decimatertia (!): De Aeterna Dei Praedestinatione. door Jodocus Larenus („publico examini subject.”) 1616.
(Bovengenoemde disputaties zijn alle opgenomen in: L. Guedtman: L. Illu- strium exercitationum. ao. 1669. Een bundel theolog. en jurid. disputaties verdedigd onder Franeker hoogleraren. (In: Prov. Bibl. te Leeuwarden). Met uitzondering van de eerste en de laatste twee zijn al deze disputaties in 1615 gehouden.
14. Disp. theol. de Aurea Catena sive ordine admirabili causarum salutis nostrae (Rom. 8 : 29) sub praesidio Sibr. Lubberti.
Defendens: Rich. Lubbaeus Embd. Frisius. Bij Aeg. Radaeus. 1603 (Un. Bibl. A'dam).
Opdracht aan: „Ministri, Seniores et Diaconi” van Emden.
Met Hebreuws gedicht van Assuerus Matthisius Dav. en een Grieks gedicht van Alardus Frisius Noviomagus.
15. Disp. theol. vicesima quinta: de regimine.
Propon. B. Hausmannus. (Un. Bibl. A'dam)
16. Disp. theol. secunda: De Deo et ejus attributis.
Propon. Abr. Dominici. (Un. Bibl. A'dam)
17. Theses theolog. de libero arbitrio.
Prop. Johannes Georgius. (Un. Bibl. A'dam)
18. Theses theolog. de justificatione.
Propon. Bern. Johannis.
19. Thesis theolog. de sanctorum perseverantia.
Prop. Elbertus Theodoricus. (Un. Bibl. A'dam)
20. Disp. prima catechetica. Defendens: Herm. Johannis.
21. Thesis de fide justificante. Defendens: Theodor. Jonius.
22. Thesis de fide justificante. Defendens: David de Guilielmis.
23. Vires Deo dante quaest. theol. ogdoadem. etc. Defendens: Stef Vincent Plecker.
24. Quaest. theolog. ogdoadem De quibusdam articulis. (Un. Bibl. A'dam)
25. Disp. theol. quinta. de Peccato. Bij Aeg. Radaeus. Fran. 1609.
Defendens: Bernhardus Forekenbeck, Monasteriensis. 13 April 1609.
Opdracht aan: Conrad Vorstius en Clement Timpler, beiden te Steinfurt.
En aan Assuerus Matthisius, v.d.m. te Deventer, affini plurimum colendo.
Met 2 Hebr. gedichten van Adrianus Joannis, Leovard. Frisius. En een lat. ged. van Gerh. Schurkmanus, Daventr. met lof voor Lubbertus.
(Un. Bibl. A'dam)
26. Thesis theol. De Sacrae Scripturae Perfectione contra traditiones non scriptas.
Defendens: Georg. W. F. Rosaeus van Enkhuizen. Bij J. Lamrinck. 1622.
Opdracht aan: Petrus Walichii Proost, consul van Enkhuizen, en aan zijn

leermeesters: Joh. Polyander, Sibr. Lubbertus, Sixt. Amama en Guilielmus Nieuwenhuysius, apud Enchusanos Gymnasiarchus. (Un. Bibl. A'dam)

27. Thesis Theol. de Septimo Capite ad Romanos. Uitg. bij Romb. Doyema. Fran. MDCIX.

Defendens: David de Guilielmo. d.d. 7 Juli 1609.

Opdracht aan dr Joh. Bollius, min. Ecclesiae Belgicae quae Stadae est.

Aan slot lat. ged. van Sibr. Siccama, waarin met zinspeling op Lubbertus:

„Audax sub illo quae tueri destinas

Athlante, qui BELLA, ARMA nec MINAS timet.” (Un. Bibl. A'dam)

28. Disputatio de Libero Arbitrio, publice discutiendum proponit Theodorus Aerarius, Enchusanus ad diem 20 Sept. Franekeræ ex officina Joh. Lamrinck 1617.

Opdracht aan S. Lubbertus en Joh. Bogerman, hospiti olim suo plurimum venerando, studiorum suorum fautoribus ac promotoribus. 8 pg. met 56 theses. (Leeuwarden Cod. Saecckma no. 24)

c. *Lubbertus' correspondentie*

De correspondentie loopt van 25 Oct. 1577—3 April 1625. Een gespecificeerde opgave van alle aan Lubbertus gerichte brieven is wegens de plaatsruimte niet mogelijk. We geven in een Bijlage een registratie van alle brieven, die door Lubbertus zelf geschreven zijn. Sommige brieven zijn geschonden. De leesbaarheid loopt uiteen, al naar het handschrift van de schrijver. Het totaal der brieven bedraagt ongeveer 1000. Ongeveer een honderdtal is van Lubbertus zelf afkomstig. We noemen de vindplaatsen:

1. Brits Museum te Londen. Mss. Add. 22960-22962. De Prov. Bibl. te Leeuwarden (Hs. 981) bezit een fotocopie van een „Chronological Index”, waarop 748 brieven staan vermeld. Het zijn brieven van adressanten. Van vele slechts een, van andere meer, van sommige een collectie. Ubbo Emmius, Festus Hommius en Matth. Sladus spannen de kroon, resp. met 64, 92 en 91 brieven.
2. Archief Gabbema. (Prov. Bibl. te Leeuwarden)⁹ Bevat honderden copieën van de autographa uit het Brits Museum. Bovendien nog vele brieven van Lubbertus zelf. De copieën zijn betrouwbaar gebleken, behoudens gevallen van dittographie en duidelijk sprekende verschrijvingen. Het Arch. Gabbema bezit niet van alle te Londen berustende brieven copieën. De Prov. Bibl. te Leeuwarden bezit een microfilm van die autographa, waarvan het Arch. Gabbema geen copieën heeft. Van de enkele honderden brieven, die in deze microfilm zijn opgenomen, bezit ik zelf fotocopieën.
3. De zgn. „Saecckma Codex”. (Prov. Bibl. Leeuwarden) Bevat het manuscript van de correspondentie van Franeker hoogleraren met de Raadsheer en latere Curator Joh. Saecckma (1572—1636) te Leeuwarden. Een uitgebreide verzameling, waarin 28 brieven van Lubbertus aan Saecckma.
4. Bibliotheek Rijksuniv. te Leiden. (B.P.L.). Bezit 20 autographa van Lubbertus aan Bonaventura Vulcanius en een inscriptie in diens „Album amicorum”. Voorts 5 brieven aan Petr. Cunaeus, 1 aan Fr. Junius, 1 aan Uytendogaert, 1 aan David de Wilhelm, 2 aan Abr. Mylius.
Verder 1 brief van Marnix, 1 van Dedekinus en 1 van Walaeus aan Lubbertus.

⁹ Omtrent het Gabbema-Archief: zie *Voorbericht Catalogus Briefverzameling van S. A. Gabbema*; Een beschrijving van de Verzameling geeft W. Eekhof, *De Vrije Fries*, Dl. XI. blz. 334-337.

5. Bibliothek Universität Basel. Bezit negen brieven van Lubbertus aan Joh. Jac. Grynaeus. (1540—1617), hoogl. te Bazel.

6. Bayer. Staatsbibliothek München. Bezit een viertal brieven van Lubbertus: 1 aan Ubbo Emmius; 1 aan Constantinus l'Empereur; 1 aan Menso Alting; 1 aan Jos. Scaliger.

7. Staatsarchiv te Zürich bezit drie brieven van Lubbertus aan Joh. Jac. Breiting (1575—1645), antistes van de kerk van Zürich.

8. Bibliothèque de l'Université de Genève. Bezit drie brieven van Lubbertus: 1 aan Beza; 1 aan la Vénérable Compagnie; 1 aan Anton. Fayus.

9. Bibliothèque Nationale te Parijs. Bezit een brief van Sim. Goulartius en 2 van Thuanus aan Lubbertus.

10. Bibliotheek Friesch Genootschap te Leeuwarden. Bezit een brief van Lubbertus aan Joh. Saecckma d.d. 18 Juni 1622.

11. Oud-Archief Gemeente Arnhem. Bezit een brief van Lubbertus d.d. 16-9-1614 aan Burgemeesters en Raadsheren van Arnhem. (Invent. no 324).

Uit de correspondentie van Lubbertus zijn verschillende brieven gepubliceerd. Gabbema zelf is er mee begonnen in zijn „Epistol. Centuriae Tres”. Ook in de briefverzamelingen van Is. Casaubonus, Petrus Cunaeus en in de „Praest. ac Erud. Vir.” komen brieven van of aan Lubbertus voor. Brugmans-Wachter publiceerde de correspondentie van Ubbo Emmius. De auteurs van de biografieën van Bogerman, Hommius, Gomarus, Helmichius en Maccovius maakten min of meer van deze brieven gebruik. Ook door de Vries de Heekelingen werden verschillende brieven gepubliceerd. Het grootste deel bleef echter ondoorzocht, doordat Lubbertus zelf, rondom wie de correspondentie zich concentreerde, geen voorwerp van speciaal onderzoek werd.

d. *Archivalia*

Behalve Lubbertus' boeken en brieven werden nog de volgende archivalia door mij als „bron” geraadpleegd:

1. *Langwarden*. Archiv Evangelische Kirche. Seelenregister.
2. *Emden*. Archiv „Grosse Kirche”: „Kirchenrechnungen” en „Kirchenratsprotocol” van de Ref. Kirche te Emden. (1582—1583)
3. *Marburg*. De Matrikel van de Universiteit van Marburg in het Staatsarchiv te Marburg.
4. *Franeker*. Gemeente-Archief. (Zie Mr. A. Telting: Register v. h. Archief van Franeker)
Reg. no. 330: Adres van 33 studenten aan de Staten om Lubbertus voor de Academie te behouden.
Reg. no. 379: Klacht van 4 hoogleraren, die bij de intree van prof. Sandius niet aanwezig waren.
Reg. no 505: Brief van Fred. van Vervou aan de Magistraat van Franeker over een volmacht aan Lubbertus, in verband met verpachting van zijn hof.
- 5a. *Leeuwarden*. Archief Franeker Academie (aanwezig in Rijksarchief te L.)
Reg. no. 8 a en b. Index Universalis.
Reg. no 9 Copieën van resoluties van Staten van Friesland.
Reg. no 10 d. Copieën van resoluties van Gedep. Staten van Friesland. (1585—1646)
Reg. no 10 e. Brieven van Gedep. Staten. (1601—1694)
Reg. no 13 a. Minuten van missives van de Senaat aan Gedep. Staten.
Reg. no. 14 Publicatien van Rector en Senaat (gedrukt). (1624—1792)

Reg. no. 25 Album Academicum. (1585—1792)

5b. *Leeuwarden*. In Rijksarchief:

Het oudste Poortersboek van Franeker.

Het oudste Kerkboek van Franeker, beginnend 5 Nov. 1570.

Acte van de Auctie van Lubbertus' bibliotheek (ms.) (1625).

(In: Rechterlijk Archief Portefeuille Franeker H.H.).

5c. *Leeuwarden*. In Archief Prov. Bibliotheek:

Handschriften. Portefeuille folio no 515. Bevat een aantal brieven van Gellius Sneecanus, Hommius, Bogerman, Taeco van Aysma e.a. Voor Lubbertus van betekenis een tweetal brieven van Hommius uit 1625, resp. aan ds Beilanus en aan Saeckma.

5d. *Leeuwarden*. In Biblioth. Friesch Genootschap:

Diarium van Bernardus Furmerius. (ms.)

5e. *Leeuwarden*. In Archief Prov. Griffie: Resoluties Gedep. Staten van Friesland.

6. *'s Gravenhage*. Oud-Synodaal Archief der Ned. Herv. Kerk:

Stukken rakende de Confessie en Catechismus, de twisten en beroerten der Kereke enz.

Volum. I no 12: Instructie Staten van Friesland voor Lubbertus en Bogerman naar Conv. Praepar. (Mei 1607).

no. 16: Notulen ex dictis in Praep. Conv. Hagae Comititis. (Notulae D. Sibrandi)

no 18: Notulen bespreking 20 Oct. 1607 te Amsterdam.

no 21: Epistola S. Lubberti ad Ecclesiam Parisiensem et Responsio Eccl. Parisiensis. Oct. 1607.

Volum. II no 8: Suffragium Sibr. Lubberti de secundo articulo, quod a ceteris professoribus Belgicis approbatus est.

(Catalogus H. Q. Janssen noteert: 1.5.8)

En I.5.29: Judicium deputatorum de causa Maccoviana exhibitum Synodo 20/30 Aprilis 1619.

e. *Andere bronnen*

De andere bronnen, waarvan gebruik werd gemaakt, vermeld ik in de Litteratuurlijst. Als van bijzondere betekenis noem ik hier echter nog:

1. Sixtini Amama Frisi, Linguae S, in Academia patria Professoris, *Sermo funebris*, habitus post exequias reverendi ac celeberrimi viri, D. Sibrandi Lubberti, S.S. Theolog. Doctoris et professoris primicerii, nec non Rectoris Magnifici, cenati XI Januarii, stylo veteri, 1625. Anno aetatis LXIX, professionis vero et academiae XL. Franekerae excudebat Fredericus Heynsius Typographus in academia Franekerana, ao. MDCXXV. (In Prov. Bibl. Leeuwarden)

2. Emonis Lucii Vriemoet: Athenarum Frisiacarum Libri duo. Leovardiae Excudit Gulielmus Coulon. MDCCLVIII.

C. INDELING

Wat de indeling van het werk betreft, heb ik niet gekozen voor een indeling naar „leven en werken”, zoals die in meer dan een biografie wordt toegepast. In het geval van Lubbertus bestaan hiertegen overwegende bezwaren.

In de eerste plaats zou een aparte behandeling van de werken van Lubbertus weinig interessant zijn. Lubbertus' opvattingen waren traditioneel bepaald. Hij week slechts in een enkel opzicht af van de gangbare orthodoxe opinies. Het was

veeleer zijn eer, een verdediger van het orthodox gevoelen te zijn, en hij had van niets zo'n hartgrondige afkeer als van „novitates”. Een aparte behandeling van zijn werken zou neerkomen op een weergave van de oude, gereformeerde dogmatiek.

In de tweede plaats hebben de „werken” van Lubbertus in zijn tijd een sterk actueel karakter gedragen. Zijn meeste werken zijn polemisch-dogmatisch van aard. Ze zijn bijna altijd tegen iemand of iets gericht. Ze zijn daardoor nauw verweven met het leven van zijn tijd. Wie ze daarvan isoleert, ontnemt hun alle leven, dat er nu nog in ritselt. Ook dat is een motief om zijn leven en werken niet van elkaar te scheiden.

Tenslotte staan Lubbertus' werken in een onlosmakelijk verband met zijn correspondentie. In Lubbertus' eigen brieven kan men lezen, hoe zijn werken zijn ontstaan. In die van anderen, hoe zijn werken werden ontvangen. Wie de werken van Lubbertus apart zou willen behandelen, zou een goede bespreking van zijn correspondentie zeer moeilijk, ja, haast onmogelijk maken.

Om deze motieven lokte een indeling naar „leven en werken” mij niet aan en koos ik voor de methode, de werken van Lubbertus te behandelen in nauw verband met de historische situatie en met zijn correspondentie. Het was daarbij van belang, dat Lubbertus het grootste en belangrijkste deel van zijn leven heeft doorgebracht op één plaats en in eenzelfde positie. Hij is veertig jaren lang hoogleraar te Franeker geweest.

In het eerste deel behandel ik de periode, die hem naar deze levenspositie leidde, en geef daarbij bijzondere aandacht aan zijn afkomst en studiegang, aan zijn arbeid in dienst der Kerk te Emden, in Friesland en in Groningen; en aan de korte tijd tussen zijn inauguratie te Franeker en zijn promotie te Heidelberg.

De indeling van het tweede deel, dat de jaren van zijn hoogleraarschap omvat, wordt bepaald door de fronten, waarop hij heeft gestreden. Respectievelijk komen aan de orde zijn strijd tegen het Rooms-Katholicisme, het Socinianisme en het Remonstrantisme, terwijl aan zijn conflicten met Vorstius, Hugo Grotius, Drusus en Maccovius speciale hoofdstukken worden gewijd.

De daarop volgende hoofdstukken tekenen Lubbertus als hoogleraar en als kerkelijk adviseur, waarbij o.m. zijn werk op de synode van Dordrecht ter sprake komt. Het hoogtepunt van Lubbertus' leven is daarmee voorbij. Op zijn „Laatste activiteiten” wordt nog afzonderlijk gewezen. Een hoofdstuk over „Personalia” is aan zijn persoonlijk leven gewijd, waarbij aandacht wordt gegeven aan zijn levenseinde. In een korte nabeschouwing worden zijn karakter en betekenis getekend.

Met het oog op de overzichtelijkheid zijn in de tekst de namen van de auteurs van brieven meestal *cursief* gedrukt.

Wie de *noten* leest, zal ontdekken, dat er veel is geciteerd. De achtergrond van deze biografie maakte dit noodzakelijk. Wanneer het gaat om citaten uit werken, die algemeen bekend of verkrijgbaar zijn, kan men volstaan met enkele verwijzing naar de bronnen. Bij een biografie van Lubbertus moet men echter putten uit bronnen, die, indien gedrukt, zeer zeldzaam zijn, of, indien niet gedrukt, in vaak moeilijk leesbaar manuscript in verschillende bibliotheken en archieven verborgen zijn. Naar ik meen, is het in zulke gevallen gewenst, de auteurs in hun eigen taal en woorden te laten spreken. Ook is het niet zonder historisch belang mannen, die hun problemen, strijd en moeite eeuwen geleden in brieven voor elkander hebben blootgelegd, daarvan opnieuw te horen spreken, nadat ze eeuwen hebben gezwegen.

Onder de „Bijlagen” nam ik op een schets van een stamboom van Lubbertus, welke loopt van de helft der 14e tot het begin der 19e eeuw; voorts een Register van de brieven van Lubbertus zelf, die bewaard zijn gebleven. Ook nam ik op zijn „Judicium de secundo articulo”. Lubbertus heeft op de synode te Dordt over elk artikel der Remonstranten een eigen judicium gegeven. Deze zijn alle in de Acta van Dordt opgenomen, met uitzondering van dat over het tweede artikel. Lang heeft men gemeend, dat hij hierover geen judicium had uitgebracht. Het autographon is echter in het Oud-Synodaal Archief der Ned. Herv. Kerk te vinden. Hoe het waarschijnlijk buiten de Acta is gebleven, wordt elders meegedeeld.

HOOFDSTUK II. JEUGD EN STUDIEGANG

1 AFKOMST EN JEUGD

In het door zee en rivieren omspoelde Butjadingen, in het N.O. van Oldenburg, ligt het dorpje Langwarden, waar SIBET LUBBEN omstreeks 1555 werd geboren.¹ De landstreek behoorde oudtijds bij Rüstingen, doch was sinds de Marcellusvloed van 16 Jan. 1219 door de Jadeboezem van het overige deel van Rüstingen gescheiden. Langwarden² was het voornaamste van een tiental dorpen in dit vruchtbaar land.

Het voorgeslacht van Sibat Lubben had hier sinds eeuwen een invloedrijke positie gehad. De eerste van zijn naam en geslacht, die ons bekend is, was Lubbe Sibets van Burhave, die in de tweede helft van de 14e eeuw in deze Friese gewesten de functie van „hoofdeling” vervulde.⁴ Hij was gehuwd met Fruwa, dochter van Edo Wummeken, een niet minder machtig „hoofdeling”, die in 1383 de sterke burcht bouwde, welke later de naam „Sibetsburg” ontving.⁵ Saam met zijn schoonvader en in bond met de zgn. „Vitaliebroeders” streed hij tegen Holland en de Hansesteden.⁶ De beide „hoofdelingen” hielden de strijd tegen de groeiende macht van Bremen en de andere Hansesteden op de duur niet vol. Edo Wummeken geraakte in 1405 gevangen te Staveren en den Haag en kon slechts tegen 14000 goudgulden worden vrijgekocht. Lubbe Sibets werd eveneens gevangen genomen en moest bij de vrede in 1410 een losgeld betalen.

Zijn zoon Sibat Lubben werd nog meer bekend dan zijn vader. Hij maakte als erfgenaam van zijn grootvader Edo Wummeken en in naam van zijn oude vader aanspraak op geheel Butjadingen en verklaarde in 1415 de oorlog aan Bremen.

¹ Zo zal zijn naam, als die van zijn grootvader, zijn geweest. Later werd zijn naam verlatiniseerd: Sibrandus Lubbertus. Ook komt voor: S. Lubberti. Op zijn grafzerk in de Martinikerk te Franeker staat: Sibrand Lubbert. Het meest afwijkend vond ik zijn naam in de *Matrikel van de Univ. van Wittenberg*: Sibrandus Lupsen. Meermalen volgt op zijn naam de nationaliteit: Frisius. De Butjadingers, hoewel bij Lubbertus' geboorte onder het gezag van de graaf van Oldenburg levend, voelden zich toch Friezen. Ze werden „Butjenter Friezen” genoemd. (J. J. Harkenroth, *Oostfriesche Oorspronkelijkheden*. Groningen 1731. Dl. II, pg. 891).

² De mening van v. d. Aa. (*Biogr. Woordenb.* Dl. XI, pg. 675, s.v. „Lubbertus”) dat L. in het dorpje Langweer, in de Ned. prov. Friesland geboren zou zijn, mist elke grond.

³ S. Amama, *Sermo fun.* pg. 15. Ubbo Emmius, *Frisiae Orientalis Descriptio Chorographica*. pg. 60.

⁴ G. Rütthing, *Oldenburgische Geschichte*. Bremen 1911. Band I S. 61 sq. De „hoofdelingen” waren de opvolgers van de graven uit de 11e en 12e eeuw. Zij waren niet van adel, maar kwamen uit de vrije boerenstand. In Rüstingen werden ze genoemd „Hodere” of „Hutträger”. In tijd van oorlog zetten zij de hoed op, als teken van mobilisatie en strijd.

⁵ Kort voor de 2e wereldoorlog bezocht ik de Sibetsburg. Thans een kleine, groene heuvel aan de rand van Wilhelmshafen. Bij de omwonenden leeft de oude historie in foutieve, legendarische vorm nog voort.

⁶ Zie voor de strijd tussen de Lubbens en Bremen, E. Friedländer, *Ost-Friesisches Urkundenbuch* I. 1898 No's 165, 222, 280.

G. Rütthing, *Urkundenbuch der Grafschaft Oldenburg bis 1482*. Oldenburg 1926, vooral de no's 423, 520, 659.

De „Vitalienbrüder” waren zeerovers, die op last van Mecklenburg, Rostock en Wismar het belegerde Stockholm van leeftocht voorzagen. Na de val der stad in 1395 weken ze uit naar de Noordzee.

Ook hij moest echter spoedig voor Bremens overmacht bukken. In de jaren 1430—1433 werd hij opnieuw in strijd gewikkeld met het machtig bondgenootschap van Oldenburg, Bremen en de Oostfriesche gemeenten onder leiding van Enno, hoofdelling van Greetsiel, en diens zoon Edzard. Bij een poging tot ontzet van de belegerde Sibetsburg werd Sibet Lubben in de slag bij Lütetsburg in 1433 dodelijk gewond. Zijn lichaam werd begraven „bij het hooge altaar” in het Oldeclooster te Norden, naast zijn zwager Udo Focena.

Het moet de kleinzoon van deze Sibet Lubben zijn geweest — die, naar Friese gewoonte, de naam van zijn grootvader droeg — welke zelf weer de grootvader is geworden van de Sibet Lubben, wiens leven en werk we hier beschrijven.

Het schijnt, dat deze grootvader van meer betekenis voor Lubbertus' leven is geweest dan zijn ouders. Vermoedelijk zijn dezen reeds spoedig gestorven. In een brief uit 1582 blijkt zijn moeder nog te leven, maar over zijn vader wordt in geen enkele brief gerept.⁷ Ook Emmius, die hem reeds vroeg leerde kennen, spreekt niet over zijn ouders, maar deelt wel mee, dat hij van zijn grootvader, die in het naburig dorpje Sillens woonde, „zijn stand, vermogen en naam heeft geërfd.”⁸

In het licht van deze voorgeschiedenis wordt het duidelijk, hoe Amama later van Lubbertus kon getuigen: „dat zijn geslacht sinds eeuwen meer aan de wapenen dan aan de wetenschap was gewijd.”⁹

In de tijd van Sibets geboorte waren de politieke, sociale en kerkelijke verhoudingen in Butjadingen reeds anders geworden. Graaf Anton I van Oldenburg (1529—1573) had de macht der hoofdelingen gebroken, hun burchten geslecht en zelfs enkele vestingkerken, als die van Langwarden, afgebroken. Deze gebeurtenissen hadden bij de vrijheidlievende Friese boeren hevige verbittering gewekt en zullen ook niet zonder meer aan de jonge Sibet Lubben zijn voorbijgegaan. Al komt de naam Lubben niet voor onder de leiders van de opstandige beweging, die in 1567 ontstond, de twaalfjarige Sibet heeft deze verzetsstrijd toch bewust meegemaakt.¹⁰

Ook in religieus en kerkelijk opzicht leefde hij in een tijd van overgang. De Reformatie was reeds in 1525 in Oldenburg doorgedrongen. Naast Wittenberger invloeden hadden ook Nederlandse zich laten gelden. Ummo Ilksen, een leerling van Luther, werd gesteund door de welsprekende Matthias Alardus uit Brugge. Alardus sloot zich bij de Augsburgse confessie aan, die onder Anton I in Olden-

⁷ Het „Seelenregister” van de kerk te Langwarden, dat door mij geraadpleegd werd, gaat zover niet terug. De oudste gegevens zijn door brand vernield. Wel is de naam „Lubben” in Butjadingen nog vrij algemeen. Zelfs vond ik in het kerkelijk register nog de naam „Sibet Lubben” (1800—1848), een schipper met een talrijk kroost.

Heinrich Lubben, *Geschichte der Familie Lubben aus Stadtland und Butjadingen* Bremerhafen 1923 vermeldt Sibr. Lubbertus niet. De stamtafel in dit boek is in zijn tijd nog onvolledig.

Herrmann Allmers, *Marschenbuch* 1861² S. 333, 334 vermeldt de invloed van het geslacht Lubben nog in de vorige eeuw.

⁸ Ubbo Emmius, o.c. pg. 60.

Georg. Sello, *Studien zur Geschichte von Östringen und Rüstringen*. Varel 1898, S. 87 vermeldt een „Sibrandus Lubbensen uit Langwarden in Butjadingen”, die in 1482 aan de universiteit in Rostock werd ingeschreven. Dit kan de grootvader van onze Sibet zijn geweest. Misschien is het mede aan diens universitaire opleiding te danken, dat wel zijn naam, maar niet die van Sibets vader door de historieschrijver is bewaard.

⁹ *Sermo fun.*, pg. 16: „puer praeter ritum gentis, armis magis quam literis ab omni aevo suetae.”

¹⁰ H. Allmers, *Die Unfreiheit der Friesen zwischen Jade und Weser* 1896 S. 33.

burg tot algemene gelding kwam. In 1558, kort na de geboorte van Sibet is Oldenburg voor het Rooms-Katholicisme verloren. Al in zijn kinderjaren heeft Lubbertus het Rooms-Katholicisme, waartegen zijn voornaamste levensstrijd zou gaan, leren kennen als een macht, die voor de reformatorische kracht van het Evangelie wijken moest.

De overgang ging echter niet vlot. Ook was de strijd niet steeds verheven. Graaf Anton trok de bezittingen van de Roomse kerk aan zich. In 't algemeen waren de kerkelijke verhoudingen nog „sehr verworren.”¹¹

Ook het onderwijs stond niet op een hoog peil. Het werd meest gegeven door vicarii. In 1565 werden Ummo Friese en Matthias met vicariën in Butjadingen beledend. Wellicht hebben dezen tot de eerste leermeesters van de jonge Sibet behoord.

Hoe deze onder al die omstandigheden heeft verkeerd, laat zich slechts vermoeden. Opmerkelijk is, dat hij in heel zijn omvangrijke correspondentie nooit rept van zijn jeugd. Toch heeft zijn opvoeding een religieus-reformatorisch karakter gedragen. Dat blijkt niet alleen uit de koers, die zijn leven nam, maar ook uit het getuigenis, dat zijn leermeester Molanus van hem geeft: „dat de Voorzienigheid hem terstond, van zijn jeugd af aan, heeft opgenomen onder hen, die geloven dat zij geboren zijn om de gemeenten der heiligen te helpen.”¹²

2 BIJ MOLANUS IN BREMEN

De ouders van Lubbertus hebben wel begrepen, dat zijn gaven door breder studie ontwikkeld moesten worden. Doch waar moest die worden gezocht?

Sommigen menen, dat zij Lubbertus naar de Latijnse school te Norden, in O. Friesland hebben gezonden.¹³ Deze school had sinds de onderwijsvernieuwing door de graven Edzard en Johan in 1567 bekendheid gekregen en trok veel leerlingen. Twee om het geloof gevluchte Nederlanders, Joh. Florianus en Nicolaus Sascherus, waren als rector en conrector aan haar verbonden.¹⁴ De bekendheid van de school is echter de enige grond voor het vermoeden, dat Lubbertus daar zijn verder onderwijs ontvangen zou hebben.

De school in Norden zal wel ongeveer hetzelfde karakter als die in Bremen hebben gehad.¹⁵ En Bremen lag voor Lubbertus veel dichterbij. Het is dan ook niet waarschijnlijk, dat zijn ouders hem eerst naar het afgelegen Norden hebben

¹¹ G. Rütting, *Oldenb. Gesch.* I S. 276—287 geeft de verslagen van de zgn. „Lehnstage”, die in 1565—'67 zijn gehouden, welke van historische betekenis zijn.

Ad. Littmann, *Die Prediger des Herzogtums Oldenburg seit der Reformation* (Oldenburg 1909) noemt als eerste predikanten van Langwarden: Seba von Mandelshöhe (1550—1561) en Iffe Sibrandi (1561—1576). Zij hebben over de jeugd van Lubbertus gewaakt.

¹² Joh. Molanus aan S. Lubbertus, *Bremae* XV Oct. MDLXXXII. A.G.: Cod. I, no. LIV. ... qui sese natos ad sanctorum coetus juvandos optimisque rebus instituendos esse arbitrantur. Quorum in numero quum te DEI Providentia ab ipsa statim juventute asceverit.”

¹³ Zo van Schelven in *N.N.B.W.* Dl. II pg. 843—849. En Tjaden, *Das gelehrte Ost-Friesland* (1785) I, S. 246.

De school te Norden was beroemd. Emmius, die er eerst leerling, later leraar was, getuigde: „Schola literaria per complures annos illic non infrequens nec incelebris, caeteras certe omnes istius regionis inter Amasum et Visurgim superans.” (In: *De Frisia Orientali*. pg. 24)

¹⁴ J. J. Boer, *Ubbo Emmius en Oost-Friesland* (1935), pg. 43.

¹⁵ Althans Emmius, die in 1565 naar de school te Bremen ging, bleef daar slechts kort (misschien wegens de pest) en studeerde van 1567—1570 weer te Norden. Emmius, die Lubbertus pas in Genève leerde kennen, memoreert later wel hun beider onderwijs bij Molanus te Bremen, maar rept niet over gemeenschappelijk onderwijs te Norden. (H. Brugmans, *Briefwissel Ubbo Emmius* II, pg. 264)

gezonden. Zij hebben hem direct naar de beroemde school van Molanus in Bremen doen gaan.¹⁶

Deze school was reeds spoedig na de doorbraak der Reformatie in Bremen (1525) gesticht „in 't swarte clooster up de Catrine strate”.¹⁷ Zij was tot grote bloei gekomen, toen het de Senaat van Bremen in 1553 was gelukt Joh. Molanus¹⁸ aan haar te verbinden. Wel was zijn werk tijdelijk onderbroken, toen in 1559 Duisburg hem riep, maar reeds in 1563 keerde hij, mede op aandrang van zijn vrienden Hardenberg, Herbert van Langen en burgemeester Daniel van Buren, naar Bremen terug om de in verval geraakte school weer tot bloei te brengen.

In deze periode is Lubbertus zijn leerling geworden. We weten niet precies in welk jaar. Het zal wel niet voor 1566 zijn geweest, toen de pest in Bremen rondging en Molanus eerst twaalf leerlingen, die bij hem in pension waren, onder wie waarschijnlijk ook Ubbo Emmius, naar Emden zond en daarna zelf naar Duisburg uitweek. In Maart 1567 kwam hij terug, maar hij woonde toen nog drie maanden eenzaam in het Catharinaklooster. Pas in Sept. 1567 nam hij weer twee leerlingen in huis. Lubbertus zat wel niet voor 1568 naar Bremen zijn gegaan. Hij is daar gebleven tot zijn vertrek naar Wittenberg in 1574.

Molanus' onderwijs is voor Lubbertus van grote betekenis geweest. Zijn leermeester was een bekwaam en moedig man, die met beslistheid voor de Reformatie had gekozen. Zijn naam werd ook bekend aan Calvijn, die in 1555 een geschrift van hem in handen kreeg en hem tegenover Farel prees als „een echt geleerde, die ik houd voor een man niet zonder invloed in die streken.”¹⁹

De vorming, die Lubbertus van hem ontving, was nog te groter, doordat hij tot de huisgenoten van Molanus heeft behoord. Molanus was gewoon tegen een pensionprijs van ongeveer 34 daalders jongemensen, soms ten getale van tien, bij zich in huis te nemen. Zij aten met hem aan tafel, werden door zijn vrouw moederlijk verzorgd, kregen een goed slaapvertrek met een uitstekend bed, een bad en andere faciliteiten. De studenten sliepen gewoonlijk op de bovenverdieping van het oude klooster, waar vroeger de monniken hun cellen hadden, terwijl Molanus en zijn gezin in het benedengedeelte woonden.²⁰

¹⁶ *Sermo fun.* pg. 16: Puer..... Bremam a parentibus ablegatus est.”

¹⁷ In 1528, als direct gevolg der Reformatie.

¹⁸ De *Sermo fun.* zegt over de school te Bremen: „Habit ea civitas a multis retro annis scholam florentissimam, cui tunc praerat Molanus, felicissimus juventutis Doctor, et, quod caput est, disciplinae amantissimus.” Over Molanus (1510—1583):

D. Bunte, *Über Johannes Molanus in Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Geschichte zu Emden*. 1891. Band 9, Heft 2, S. 12—46.

W. de Boer und F. Ritter, I *Die Briefe des bremischen Rektors Joh. Molanus*; in hetzelfde *Jahrbuch* 1920, band 20.

J. Fr. Iken, *Das Bremische Gymnasium Illustre im 17. Jahrhundert. Bremisches Jahrbuch* 1883. 12e Band. S. 1—35.

Jürgen Moltmann, *Christoph Pezel und der Calvinismus in Bremen*. 1957. Cap. 2.

¹⁹ Molanus had een epigram geschreven tegen Westphal, dat aan Calvijn werd toegezonden. Calvijn schreef er over aan Farel, d.d. 24 Oct. 1555: „Misit enim Eustathius ad me epigramma pastoris cujusdam, quem in illis regionibus non obscurum esse arbitror, ubi facete et acriter traducitur Westphalus.” (In: *Corp. Reform.* ed. Baum, Cunitz und Reuss: *Calvini opera*, Dl. XV, No. 2332. Molanus' epigram is in de *Calv. opera* opgenomen onder no. 2333). Calvijn houdt Molanus ten onrechte voor een „pastor”.

²⁰ Het schijnt, dat Molanus bij voorkeur welgestelde en goedgeaafde jongelui in huis nam. Bekende huisgenoten waren de zonen van à Lasco uit Emden, die van Olevianus uit Heidelberg, Ubbo Emmius, Lubbertus. Saam met Lubbertus was er een rijke boerenzoon uit Emden: „Ubbonem Foelrici ex agricolis praedivitem, quem puto te Bremae in convictu Molani quondam novisse.” (Brunner, *Briefwechsel* I pg. 311: Emmius aan Lubbertus d.d. 8 Nov. 1605)

De lessen werden in hetzelfde gebouw gegeven. De leerstof was verdeeld over een zestal klassen, Molanus gales in de „secunda” d.i. de hoogste klas.²¹ In een brief aan Bonaventura Vulcanius d.d. 27 Mei 1574, kort na het vertrek van Lubbertus uit Bremen geschreven, gaf Molanus een gedetailleerd verslag van zijn onderwijs. De leerstof omvatte atijn en Grieks en de artes: grammatica, rhetorica en dialectica. Sinds 1568, tijds het verblijf van Lubbertus, onderwees Molanus de dialectiek aan de hand van de „Praelectiones” van Petrus Ramus, die als doel der dialectiek had gesteld de „unstfertigkeit humanistischer Menschenbildung.”

Dit onderwijs van Molanus eeft het fundament gelegd voor de verdere studie van Lubbertus. Hij heeft hier et Ciceroniaans Latijn en het Grieks in proza en poëzie leren gebruiken.²² Het is mede aan de school te Bremen te danken, dat hij later in proza en poëzie ka corresponderen met litteratoren als Bonaventura Vulcanius, Dan. Heinsius e.a.

Behalve het onderwijs in d klassieke talen besprak Molanus met zijn leerlingen ook de H. Schrift. Met d meest gevorderden las hij het N. Testament in de grondtekst. Belangrijk is dat h in 1572 bij dit onderwijs de „Quaestiones Bezae” als leerboek invoerde. Molanu was met Beza bevriend en correspondeerde wel met hem. In Bremen, dat enkele jaren tevoren door de ubiquitousistische twisten was beroerd, zag de Lutherse geestijkheid dit met lede ogen aan, doch Molanus wist zich gesteund door burgemeester Van Buren. Zijn bewondering voor het boekje van Beza, dat hem door Jac. fylius van Heidelberg was aanbevolen, was groot.

Opgroeïend in het huis vanzo'n leermeester, kwam Lubbertus reeds vroeg in contact met de vragen van zij tijd en met de invloedrijke figuren. In Bremen hoorde hij reeds van het gescil tussen de Gnesio-lutheranen en de Melanchthoniaanse richting; van het onderscheid in methode tussen Aristoteles en Ramus.

De persoonlijke verhouding-tussen Molanus en Lubbertus is uitstekend geweest. De oude leermeester leld van zijn leerling vooral om diens ijver en bescheidenheid.²³ Hij zag met reugde de zin voor wetenschap bij hem ontwaken en ging er mee accoord, dat h aan universitaire studie dacht.

Lubbertus van zijn kant heft Molanus nooit vergeten. Hij bleef tijdens zijn verdere studie met hem in correspondentie staan. Als hij in 1587 te Heidelberg promoveert, herdenkt hij met adere oud-leerlingen van de Bremer school de dan

²¹ Bunte, *a.a.O.* S. 29—36 geeft ekele programma's en „scholasticae leges et disciplinae” uit de jaren 1567, 1575 en 1576. In de agere klassen waren hulpmiddelen, o.a. een Magister Henricus en een Cantor Conradus.

Met het Latijn begon men in de septima, d.i. de laagste klas, met het Grieks in de tertia classis. Cicero gold als voorbeeld voor het atijn; het Grieks werd op weinig scholen zo onderwezen als hier.

²² Joh. Molanus aan Bonav. Vulcanius. 27 Mei 1574. (Orig. in Leiden, B.P.L. Cod. Vulc. 105 II. Gepublic. bij H. de Vries, *Gnève Pépinière* I pg. 292—294): „hic me meosque exerceo nunc oratione libera, nunc versu scribendo, ut est captus cujusque tum latine tum etiam graece.”

Ook de religie en de ethiek kregen h'n deel. Bij de brieven van Paulus worden de „*Quaestiones Bezae*” gebruikt, de ethiek werd onerricht aan de hand van Salomo's Spreuken.

Over Molanus' sympathie voor Beza n tevens zijn voorliefde voor Ramus cf. J. Moltmann, *a.a.O.* cap. 2. Over Ramus zie R. Hooykais, *Humanisme, Science et Réforme, Pierre de la Ramée* (1515—1572) in: *Free University Quarterly*. Vol. 5 (1957/58).

²³ *Sermo fun.* pg. 16: Postquam hic ea jecisset fundamenta, quibus altiora posset superstruere studia, bonâ praceptoris sî, cui ob insignem industriam et modestiam charissimus crat, veniâ, de Academiis cogitavit.

Niet alle discipelen van Molanus gingen naar de Academie. Volgens Molanus zelf gingen de meesten in handel of scheepvaart. Begrijpelijk in een oude Hanzestad als Bremen. (Bunte, *a.a.O.* S. 39)

reeds gestorven leermeester, die met cither en fluit het gemoed van de „Saxonici chori” wist te strelen, doch bij het promotiefeest geen bezieling meer wekken kon, omdat hij de loop beëindigd had. Als Lubbertus zelf hoogleraar geworden is, zal hij aan een zoon van Molanus iets zoeken te vergelden, voor wat hij aan diens vader te danken had. En tot op vergevorderde leeftijd zal hij het contact onderhouden met een vriendenkring te Bremen, die uit de school van Molanus voortgekomen was.²⁴

3 NAAR WITTENBERG

Lubbertus heeft over de keuze van de universiteit, waar hij zijn studie zou voortzetten, overleg met Molanus gepleegd. Zijn gedachten gingen eerst naar Heidelberg, waar Zach. Ursinus doceerde. Bij Molanus vond dit zo'n bijval, dat hij een brief ter aanbeveling van zijn leerling naar Ursinus zond.

Het plan ging echter niet door. Sommige studenten lieten critiek horen op de strenge tucht, die Ursinus te Heidelberg oefende en prezen Wittenberg bij Lubbertus aan. De nog onervaren, achttienjarige jongeman liet zich bepraten, sloeg de raad van Molanus in de wind en ging naar Wittenberg.²⁵

In Mei 1575 werd hij in de matrikel van de Wittenberger universiteit ingeschreven als „Sibrandus Lupsen ex comitatu Oldenburgensio. Frisius”²⁶

Het academisch milieu, waar hij zijn intree deed, was voor een aankomend student niet aantrekkelijk. Wittenberg, eens beroemd als de „cathedra Lutheri”, was na Melanchthons dood in 1560 ten prooi gevallen aan de „rabies theologorum”. Onder leiding van Melanchthons opvolger, Caspar Cruciger Jr, Christoffer Pezelius e.a. was geleidelijk het krypto-calvinisme te Wittenberg naar voren gekomen, totdat in 1574, even voordat Lubbertus als student werd ingeschreven, de terugslag kwam. De krypto-calvinistische leiders, die weigerden bepaalde door Paul Crell te Torgau opgestelde artikelen, waarin de Calvinistische Avondmaalsleer werd afgewezen, te ondertekenen, werden gevangen genomen en verbannen.²⁷ Anderen, onder wie Paul Crell werden in hun plaats benoemd, maar zelfs hij was de

²⁴ „*Gratulatoria*”: een bundeltje feestgedichten, door vrienden en oud-leerlingen van Molanus aan Lubbertus aangeboden bij diens promotie in 1587. Het orig. berustte voor de 2e wereldoorlog in de Stadsbibliotheek te Breslau. Fotocopie in mijn bezit. De gedichten bevatten enkele voor Lubbertus' leven belangrijke data. Esychius wijdde daarin o.m. de volgende regels aan Molanus:

O! si MOLANO nunc citharam aut tubam,
Qua suerat olim Saxonicos choros
Mulcere Parnasi sub antro
Detur in hoc animare coetu!

Sed ille coeli nobilis incola
Cursu absoluto, lampada tradidit
Cum laude vobis, vos juventae
Viribus exsuperate metam.

²⁵ *Sermo fun.* pg. 16, 17. Molanus' brief aan Ursinus over Lubbertus heb ik noch te Heidelberg, noch te Bremen kunnen ontdekken.

²⁶ C. E. Foerstemann, *Album Acad. Wittenberg.* Halle 1894. Dl. 2. pg. 254. Lubbertus staat als no. 5 ingeschreven. Heekelingen de Vries a.w. I noemt een „Lubbertus Aetius Frisius”, die 17 Sept. 1574 te Wittenberg werd ingeschreven. Dit is klaarblijkelijk iemand anders.

²⁷ *P.R.E.* 3 XV s.v. Pezel pg. 232. J. Moltmann a.a.O. S. 60—75 deelt mee, dat men in Mei 1574 (de maand, waarin Lubbertus werd ingeschreven) zgn. „konspirativen Briefe” tussen Pezel en Ursinus vond, met gevolg, dat alle bekende Philippisten werden gearresteerd, en het Lutherdom door de keurvorst werd hersteld.

Gnesio-lutheranen niet orthodox genoeg en moest in 1577 Wittenberg reeds weer verlaten.²⁸

Temidden van dit theologisch tumult, dat de gehele universiteit op haar fundamenten deed beven, kwam de jonge Lubbertus. Hij vond daar inderdaad, wat zijn makers hadden voorspeld: een veel slappere tucht dan bij Ursinus in Heidelberg.²⁹ Maar hij vond niet, waar hij misschien wel op gerekend had, een universiteit, die was bezield door Melanchthons geest en sympathie voor Calvinijn. Want juist omstreeks de tijd van zijn komst, ging Wittenberg van de partij der Philippisten naar die der Gnesio-lutheranen over.

Het schijnt echter, dat noch de slappe tucht, noch de theologische twisten de jonge stoere Fries uit zijn evenwicht hebben geworpen. Sixt. Amama tekent zijn houding in deze tijd met het beeld van een rivier, die in zee uitstroomt en toch haar eigen golfslag houdt.³⁰ Lubbertus ging zijn eigen weg. Hij werd niet meegesleept door de tuchteloosheid van het Wittenbergse studentenleven, maar leefde „vroom, sober en ijverig.” Hij toonde in Wittenberg dezelfde eigenschappen, die Molanus in hem geprezen had: „insignis industria et modestia”. Uiteraard zullen de dogmatische twisten, die de universiteit verscheurden, zijn aandacht hebben geboeid. Hij ontmoette in Wittenberg dezelfde spanning tussen Calvinisme en Lutheranisme, waarmee hij ook in Bremen had kennis gemaakt, hoewel in minder felle vorm. Deze conflicten trokken hem echter niet van de studie af. Hij interesseerde zich in 't bijzonder voor de colleges van de Hebraicus D. Valent. Scindlerus, bij wie hij niet alleen de bijbelse tekst, maar ook de commentaren van de oude rabbijnen bestudeerde. Hier deed hij die kennis van het Hebreeuws op, die later de aandacht van Ursinus zou trekken, en die hem in staat stelde in deze taal te onderwijzen en zelfs te corresponderen.³¹

²⁸ Molanus schreef in 1575 aan P. Medman te Emden over de situatie in Wittenberg: „Witebergae tristissima Scholarum deformatio est. Tumultuantur homines importuni dr Krellius et dr Laurentius Everardus, ut immitis Achillis reliquias colligant, sed nunc explosi ab auditoribus, nunc turpiter deserti vacua se jactant in aula. Heu miseria: tam florentem Academiam sic repente concidisse, o tempora!” (Bij Bunte a.a.O. S. 26)

Voor Lubbertus geen fraai entrée in het academisch leven.

²⁹ *Sermo fun.* pg. 16: „Cur vero Witebergam juveni commendaverint, causa non est in obscuro. Eius enim disciplina a multis annis adeo fuerat laxa, ut eximium illud Dei organum Lutherus, paulo ante obitum hanc unam ob causam de Academia ista, in qua tot annos docuerat, plane deferenda cogitaverit.”

³⁰ *Sermo fun.* pg. 17: „In ea tamen noster vixit pie, sobrie et diligenter.”

³¹ Edo Hildericus aan Sibr. Lubbertus. Heidelbergae V Nov. MDLXXX. (A.G.: Cod. I, pg. 63, no. XXXII). „Semel atque iterum a te accipi literas Hebraice scriptas, quarum lectione nihil mihi iucundius est... Rectissime mihi facere videris quod diligenter scribendo Hebraice sermonis cognitionem tibi studeas comparare.”

Edo Hildericus was een vriend van Lubbertus en proector van de Univ. van Heidelberg. Zijn positie was wankel, omdat hij weigerde de Lutherse Formula Concordiae te ondertekenen. In 1581 werd hij benoemd aan de Academie van Altdorf.

Zie over de toenmalige strijd aan Wittenbergse universiteit K. Aland, *Die Theologische Facultät Wittenberg und ihre Stellung während des 16. Jahrh.* in: *Kirchengeschichtliche Entwürfe.* 1960. S. 283—395. Zie S. 373—374 over de Hebraicus Valentin Schindler. Het toenmalig oordeel over hem was: „Excellens in sua arte, brauche gutten fleisz im docirn.” Was echter bij zijn extreem-Luth. theol. collega's verdacht: „zwar tüchtig, ihnen aber in Lehre und Wandel verdächtig.” Bij studenten weinig kennis en belangstelling voor Hebreeuws. Niet meer dan 12—20 stud. op Hebr. college. Onder hen was Lubbertus.

Uit het weer Luthers geworden Wittenberg is Lubbertus naar het Calvinistisch Genève gegaan.³² Welke motieven hebben hem hiertoe bewogen?

De invloed van Molanus speelt hierbij een voorname rol. Hij had door de „Quaestiones Bezae” bij zijn onderwijs de aandacht van Lubbertus reeds op Genève gericht. Molanus had grote waardering voor Beza. In een brief aan een van zijn vrienden schreef hij: „Beza schijnt mij boven anderen de tegenpartij te vernietigen, en niet alleen hun listen af te weren, maar die ook op hun eigen hoofd te doen terugkeren.”

Ook na Lubbertus' vertrek uit Bremen was Molanus invloed op hem blijven oefenen. Het blijkt uit een tweetal brieven, die hij aan Lubbertus heeft geschreven. Het zijn trouwens niet de enige stukken, die tussen hen zijn gewisseld. Molanus, die met de verhoudingen in Wittenberg niet bijster ingenomen was, heeft Lubbertus' belangstelling voor Genève en Beza levendig gehouden. Het schijnt dat Lubbertus, die gewend was zijn eigen weg te gaan, eerst niet naar zijn oud-leraar heeft willen luisteren. Maar een bepaalde „necessitas”, welker inhoud we verder niet kennen, heeft hem genoopt Molanus' raad toch op te volgen. Molanus constateert dit niet zonder voldoening, als hij in Oct. 1577 Lubbertus schrijft, die Genève dan reeds heeft verlaten en in Marburg aangekomen is. In sierlijk Latijn memoreert hij zijn vroeger geuite opinie „dat het niet iedere jongeman te beurt valt om in Genève als in Corinthe aan te landen, maar dat hij er eens van zal profiteren Theodorus Beza, al is het ook voor een kleine tijd, gehoord te hebben.”³³

³² Omtrent het verder verloop van Lubbertus' studiegang heerst verwarring. H. de Vries noemt dit verloop „très difficile à fixer.” (a.w. I pg. 98). Zelf geeft hij deze volgorde: 1574 Wittenberg, 1577 Bazel, 1578 Marburg, 1580 Genève. Daarna Heidelberg (?).

P. Bayle (*Dict.* T. 3, pg. 196) heeft: Wittenberg-Genève, doch vermeldt Marburg niet, en meent ten onrechte, dat Lubbertus in Genève de colleges van Casaubonus volgde. Tjaden a.a.O. I S. 246) volgt Bayle, zo ook van Schelven (*N.N.B.W.* II pg. 843), die de volgorde heeft: Wittenberg-Genève-Heidelberg-Neustadt-Marburg, vanwaar Lubbertus dan, eind '82, op advies van Ursinus, naar Emden zou zijn gegaan. Van Schelven komt zo met zichzelf in strijd, als hij meent, dat Lubbertus een leerling van Casaubonus was. Deze werd pas in 1582 prof. in Genève. S. D. van Veen (*P.R.E.* ³ XI pg. 653) heeft de volgorde: Wittenberg-Marburg-Genève-Bazel-Neustadt. Van Itterzon (*Chr. Enc.* ² IV pg. 495) als van Schelven.

De bron van al deze verwarring schuilt in een drietal vergissingen:

a. In een geheugenfout van S. Amama, die in de *Sermo fun.* schrijft: „Hinc. (sc. Wittenberg), si bene memini, Marpurgum, inde Genevam petiit.” (pg. 18)

Het „si bene memini” toont, dat Amama reeds niet zeker van zijn zaak was. Inderdaad vergiste hij zich, daar Lubbertus van Wittenberg naar Genève ging.

b. In een onjuist lezen van de *Sermo fun.*, die niet beweert, dat Casaubonus te Genève Lubbertus' leraar, doch zijn medeleerling was: „Audivit et hic unā cum Cl. Casaubono, celebrem illum Graecarum literarum Doctorem, Franc. Portum.” Lubbertus kon dus reeds lang vóór 1582 te Genève contact met Casaubonus hebben.

c. In een foutieve datering van een brief van Molanus aan S. Lubbertus, th. cand. te Marburg, door Edema v. d. Tuuk (*Joh. Bogerman*, pg. 304, aant. 26). Deze dateert bedoelde brief op Cal. Nov. 1582, terwijl de brief zelf de datum draagt: VIII Kal. Nov. MDLXXVII d.i. 25 Oct. 1577.

Op deze laatste vergissing berust de gedachte van v. Schelven, dat Lubbertus eind 1582 nog in Marburg was. Uit de brief van Molanus wordt het echter duidelijk, dat Lubbertus de 25e Oct. 1577 in Marburg was, en zijn studie te Genève toen reeds achter zich had.

De juiste gang van zijn studietijd is daarom: Bremen-Wittenberg-Genève-Bazel-Marburg-Neustadt.

³³ Joh. Molanus egregio juveni Sibr. Lubberto Frisio, S. Theologiae Candidato in Academia celeberrima Marpurgi. VIII Kal. Nov. MDCLXXVII. Bremae. (A.G.: Cod. I, pg. 99, No. LIII) „Vetus verbum est credendum iis, qui habent quatuor aures. Aures equidem tam multas non

Het is niet precies te zeggen, hoe lang Lubbertus in Genève is geweest. De brief van Molanus duidt aan, dat hij er slechts „een korte tijd” is gebleven. Waarschijnlijk is hij pas in de tweede helft van 1576 in Genève aangekomen. Hij „vond” daar Ubbo Emmius, die de 23e Juli 1576 was gearriveerd. Een jaar later is Lubbertus al weer uit Genève vertrokken.³⁴

Hij heeft dit korte verblijf met de hem eigen energie echter ten volle benut. De Academie van Genève beleefde toen een periode van bloei.³⁵ Uitnemende krachten als Hotman en Donellus, na de Bartholomaeusnacht uit Frankrijk gevlucht, doceerden er het recht; Beza en Danaeus theologie; Franciscus Portus letteren.

Lubbertus' belangstelling is vooral uitgegaan naar de colleges van Portus en Beza. Saam met de later zo beroemd geworden Casaubonus hoorde hij Portus de Argonautica van Apollonius interpreteren.³⁶ Zoals hij te Bremen het Latijn en te Wittenberg het Hebreeuws zich eigen had gemaakt, zo heeft hij te Genève onder Portus zich verder in het Grieks bekwaamd.

Ook heeft hij niet verzuimd de grote Beza te horen. De twintigjarige student is in persoonlijk contact met hem geweest en heeft theologische stellingen verdedigd, die hem door Beza waren voorgeschreven. Hij zond ze ter kennisname aan zijn vriend Ewichius te Bremen. Wellicht heeft hij met de verdediging van deze theses de graad van theologisch candidaat behaald, waarmee Molanus hem in zijn brief d.d. 25 Oct. 1577 aanspreekt.³⁷ In deze omgang met Beza, „die hij zeer ijverig hoorde en met grote toewijding vereerde” werd de grond gelegd voor de vriendschappelijke verhouding, die later in verschillende brieven van Beza tot uiting kwam.

De relaties van Lubbertus hebben zich trouwens niet tot deze twee groten, Beza en Portus, bepaald. Genève bood in die tijd een unieke gelegenheid om in contact te komen met figuren, die in kerk of wetenschap een voraanstaande plaats innamen of zouden innemen. Lubbertus heeft deze gelegenheid niet onbenut

habeo. Sed tamen ut annis gravior, id tibi consilii dederam, quod tandem ipsa necessitas te coegit complecti. Dicebam non esse cujusvis adolescentis Geneviam tanquam Corinthum appellare. Juvabit tamen olim THEODORO BEZAE vel exiguo temporis spatium auditorem fuisse.”

³⁴ In het register van de Univ. van Genève komt de naam van Lubbertus niet voor. Dit is echter geen bewijs, dat hij daar niet zou gestudeerd hebben (H. de Vries a.w. I pg. 66/67; *Le Livre du Recteur de l'Académie de Genève* (1559—1878). *Le Texte*. Genève 1959. Bovendien schijnt „the entry of names to have been neglected for the two years 1577/78”. (M. Pattison, *Isaac Casaubonus*. Oxford 1892. pg. 8) De woorden uit Emmius' brief aan Amama d.d. 11 Maart 1625: „ubi ille me invenit” (Brugmans, *Briefwechsel* I pg. 311) doen vermoeden, dat Lubbertus later dan Emmius in Genève kwam. En Emmius was daar van 23 Juli 1576—30 Mei 1578. (J. J. Boer, a.w. pg. 47) De 7e Aug. 1577 was Lubbertus al weer in Bazel. (H. de Vries, a.w. pg. 98, aant. 2)

³⁵ A. A. van Schelven, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd* I 1943, pg. 269. Zie over Hotman (Calv. jurist 1524—1590): *Chr. Enc.* Dl. 3 pg. 522. Over Donellus (1527—1591): *W. P. Enc.* ⁶ Dl. 7 pg. 355. Over Daneau (1539—1595): *P.R.E.* ³ Band IV S. 440, Over Franc. Portus (1511—1581): Borgeaud, *Histoire de l'Université de Genève* I pg. 75—77.

³⁶ M. Pattison, *Isaac Casaubonus*, Oxford, 1892. De „Argonautica” was een epos van Appollonius Rhodius, Grieks dichter uit de 3e eeuw v. Chr. Portus onderwierp zijn leerlingen „à des interrogations fréquentes et à des exercices réguliers d'interprétations personnelles.” (Borgeaud, a.w. I pg. 77)

³⁷ Joh. Molanus aan S. Lubbertus. VIII Kal. Nov. MDLXXVII. Bremae. (A.G.: Cod. I, no. LIII): „Dixit Doct. EWICHIUS nescio quas theses theologicas te huc misisse a Th. BEZA tibi praescriptas. Miror eas necum communicatas non fuisse, sed tamen aequo animo ferro. Satis enim jam pridem mihi perspectum est, quid de rebus controversis sentiat BEZA.” De „*Sermo fun.*” zegt over Lubbertus' verhouding tot Beza: „Magnus Beza, quem audivit diligentissime et coluit devotissime.”

gelaten.³⁸ Onder de vele vrienden, die hij hier vond, moeten bijzonder genoemd Ubbo Emmius en Isaac Casaubonus, met wie hij jarenlang in correspondentie heeft gestaan. Emmius' vriendschap met Lubbertus heeft tot aan het eind van diens leven geduurd. Emmius was zoon van een Luthers predikant te Greesiel; was enkele jaren voor Lubbertus leerling en huisgenoot van Molanus geweest en werd in Genève overtuigd Calvinist.

Casaubonus was enkele jaren jonger dan Lubbertus. Saam luisterden zij naar de voorlezingen van Portus. Enkele jaren later, de 5e Juni 1582, werd hij op advies van alle predikanten en hoogleraren, tot opvolger van zijn leermeester benoemd. Na Calvinijn en Beza heeft deze „très humble et paisible” figuur, die door Scaliger de grootste geleerde van zijn tijd is genoemd, de hoogste glans aan de Academie toegebracht. Evenals Emmius is hij een van de trouwste vrienden van Lubbertus geworden.

Door de omgang met deze vrienden vergat Lubbertus de studie echter niet. Zonder rekening te houden met zijn gezondheid en kracht, werkte hij bovenmatig, soms gehele nachten door. Als hij eind 1577 te Marburg aangekomen is, acht Molanus het nog nodig hem, als een vader, te waarschuwen voor al te grote inspanning, en herinnert hem „aan wat hij te Genève ondervonden heeft, hetwelk hem misschien eindelijk eens wat voorzichtiger zal maken.”³⁹

De jonge Lubbertus moet wel door een buitengewone studielust bezielid zijn geweest, zodat hij zelfs niet schroomde zijn gezondheid in de waagschaal te stellen.

Ruim dertig jaren later zal Lubbertus zich het verblijf in Genève nog levendig herinneren. Als de Jezuiet Gretzerus hem dan hoort om zijn opleiding „in schola Lemanica”, dan zal Lubbertus het voor de eer van de school van Genève opnemen en de namen van zijn leermeesters daar, in Kerk en Academie beide, met lof vermelden: „Ik schaam mij niet voor de „schola Lemanica”, ben zelfs blij en verheug me er over, dat God mij in mijn jeugd het geluk heeft gegeven, dat ik, zij het ook voor korte tijd, aan haar heb mogen leven. Daar heb ik over de gehele wereld beroemde lichten gezien: Theodor. Beza, Lamb. Danaeus, Antonius Fayus, Simon Goulartius, Bertram Bonaventura, Franc. Portus.

Och, dat ik het voorrecht mocht hebben, eer ik uit dit leven scheid, Simon Goulartius en Anton. Fayus nog eens te zien. Want de anderen zijn, na het volbrengen van hun loop, ingegaan in de vreugde van onze Here Jezus Christus en genieten daar met Christus en de heilige engelen en de zalige gestorvenen het eeuwige leven.”⁴⁰

Zo is het korte verblijf in Genève voor Lubbertus' leven van grote betekenis

³⁸ „Sermo fun.” pg. 18: „In horum aliorumque quae illic tunc fulgebant Academiae et Ecclesiae luminum amicitiam penetravit.” Zie ook Languet bij van Schelven, *a.w.* I pg. 69.

³⁹ Joh. Molanus aan S. Lubbertus, d.d. 25 Oct. 1577 (A.G.: Cod. I p. 99, no. LIII): „Discendi studium velim te ita urgere ut simul etiam habeas rationem valetudinis et vitae. Soles enim immodico labore et intempestivis vigiliis ingenium non alere sed opprimere et simul etiam corporis vires conficere quas reficere oportebat. Credo autem ea quae Genevae passus es incommode iam tandem reddidisse prudentiorem: itaque nihil hic opus est mea communi-factione.”

⁴⁰ S. Lubbertus, *De Papa Romano Replicatio*. MDCIX. pg. 42. „Scholae Lemanicae me non pudet, quin gaudeo et Laetor, quod Deus mihi Juveni dederit istam felicitatem, ut vel exiguo tempore in illa mihi vivere licuerit. Illic vidi illa lumina toto orbe celeberrima, etc. Goulartius en Bertram Bonaventura waren predikanten te Genève. Blijkbaar heeft Lubbertus te Genève ook kerkelijk goed meegeleefd.

geweest. Had hij in Bremen de geest van Melanchthon leren kennen, in Wittenberg de Gnesio-lutheranen ontmoet, in Genève heeft hij verkeerd in een kring van onvervalst Calvinisme. Hij heeft hier gezeten aan de voeten van Beza „qui ne se donna pas d'autre programma que de commenter les saints livres, ou d'exposer les dogmes de sa foi, selon l'orthodoxie calviniste le plus pure.” Dit onderwijs heeft beslissend op het leven van Lubbertus ingewerkt.

5 VIA BAZEL NAAR MARBURG

We weten niet welke motieven Lubbertus hebben bewogen Genève reeds na een jaar te verlaten. Misschien heeft de sterke inspanning van lichaam en geest — Molanus schreef over „ea, quae Genevae passus es” — hem genoopt elders ontspanning te zoeken. Misschien was het ook de begeerte zijn dorst naar wetenschap aan nog andere universiteiten te lessen.

In elk geval treffen we hem de 7e Aug. 1577 te Bazel aan. Hij heeft op die datum twee inscripties geschreven in het „album amicorum” van Hermannus Priccer. Deze Priccer kwam uit Emden en behoorde tot een aanzienlijk Oost-Fries geslacht. In 1576 was hij te Bazel als jurist ingeschreven. Hij was een vriend van Ubbo Emmius, die hem op zijn voetreis naar Genève in 1576 te Straatsburg had ontmoet. Ook Lubbertus was met hem bevriend geraakt en schreef in zijn album een Latijns gedicht, waarvan de beginletters de naam van zijn vriend vormden. Daaronder stond de spreuk: „Qui autem perseveravit ad finem, ille salvus erit.” De ondertekening luidde: „Sibrandus Lubbertus, Basileae. Anno 77. 7 Augusti.”⁴¹

Het is niet waarschijnlijk dat Lubbertus aan de universiteit te Bazel heeft gestudeerd. Niet alleen staat zijn naam niet in de matrikel ingeschreven (wat op zichzelf de studie nog niet behoeft uit te sluiten), maar hij zou dan wel Joh. Jac. Grynaeus hebben ontmoet, die hier sinds 1575 het Oude Testament doceerde. Uit zijn correspondentie met Grynaeus, die pas in 1591 begint, blijkt echter dat hij wel Grynaeus' werken kent en diens sympathie begeert, maar hem persoonlijk niet heeft ontmoet.⁴² Zijn verblijf te Bazel is voor studie ook te kort geweest. Als Molanus hem de 25e Oct. 1577 schrijft, is hij reeds te Marburg.

Op de weg van Bazel naar Marburg lag echter Heidelberg, dat eens de eerste liefde van Lubbertus had gewekt. In Heidelberg was juist, in 1576, Frederik de Vrome opgevolgd door zijn Lutherse zoon Lodewijk VI. Onder hem was de Pfaltz van Gereformeerd Luthers geworden, en waren verscheidene hoogleraren en studenten uitgeweken. Ursinus en Kimedoncius hadden de 11e Oct. 1577 hun ontslag gekregen.⁴³

⁴¹ H. de Vries *a.w.* I pg. 98, aant. 2. Zie ook Ubbo Emmius, *Itinerarium* (1576—1578) in *Jahrbuch Gesellsch. Emden*, Band 6, S. 49, 59: „Cum prickero ibi (sc. te Straatsburg) fui in aedibus Oberti Giphanii Doct. et Sturmium conveni.” Zie ook: E. F. Harkenroth, *Geschiedenissen behorende tot de Moederkerk in Emden en Oost-Friesland* 1726 I pg. 254.

⁴² S. Lubbertus aan J. J. Grynaeus. Fran. ao 91 die 17 februarii. (Orig. in Univ. Biblioth. Basel, Met. GII 7. fol. 303): „Longo tempore ambivi tuam amicitiam, doctissime Grynaee, sed pudor me impedit ne tibi animi mei desiderium revelarem.”

⁴³ H. Altling, *Historia de Ecclesiis Palatinis* pg. 132—136. dr. K. Bauer, *Aus der groszen Zeit der theologischen Facultät zu Heidelberg*. 1938 S. 13—16. *Ruperta Carola. Aus der Geschichte der Univ. Heidelberg und ihrer Facultäten. Die Heidelb. Theol. Fac.* 1961 S. 135—162 door H. Bornkamm. Zie ook: Z. Ursinus aan Chr. Herdesian d.d. 28 Oct. 1577 (Orig. in München. Hof- und Staatsbibl. Afdruck in *Heidelb. Jahrbücher* 1905. S. 144): „Sic igitur subito schola mea dissipata est et ad magnam raritatem auditoria theologica et philosophica redacta sunt”.

Temidden van deze beroering is Lubbertus Heidelberg gepasseerd. Geen wonder, dat hij zijn reis heeft voortgezet naar Marburg.

Misschien had Beza hem reeds in deze richting gewezen. Beza stond in drukke correspondentie met Landgraaf Wilhelm van Hessen, van wie hij veel voor de reformatie van de kerk verwachtte. Wilhelm was een man, die aan zijn universiteit te Marburg geen Lutherse eenzijdigheden wenste. Hij had de 8e Juni 1578 aan de Senaat der universiteit bevolen, zich te houden aan het besluit van Treysa (1577) om in kerk en universiteit niet over de betwiste punten te polemiseren. Maar ook hier werd de „rabies theologorum” niet bedwongen. De Lutheranen Hunnius weigerde zich te onderwerpen. Hij vond aan de universiteit de krypto-calvinist George Sohnius tegenover zich.⁴⁴

In het najaar van 1577 kwam Lubbertus in Marburg aan. Pas in de eerste week van Juli 1578 liet hij zich als student inschrijven.⁴⁵ Wat was de reden voor dit talmen? De situatie aan de universiteit? We weten het niet.

Omtrent Lubbertus' verblijf in Marburg is ons weinig bekend. Zijn lijkredenaar Amama weet uit elke periode van zijn studietijd iets bijzonders te vertellen, maar gaat zijn studie te Marburg bijna zijgend voorbij.

Lubbertus is te Marburg opnieuw met de strijd tussen Lutheranen en Calvinisten in contact gekomen. Hij leerde hier kennen de machtige kampvechter van de Ubiquitisten, Aegidius Hunnius, die van 1576—1592 al zijn geleerdheid, moed en welsprekendheid heeft gebruikt om de extreem-Lutherse gedachten in Marburg te doen triumpferen, en daarbij de toorn van Landgraaf Wilhelm trotseerde.

Lubbertus is door deze fanatieke strijder echter niet overtuigd geworden. Hij voelde meer sympathie voor diens tegenpartij, de jonge Georg Sohn, die reeds op 23-jarige leeftijd in het docentencorps der universiteit was opgenomen. In 1575 was hij benoemd tot hoogleraar in het Hebreëuws, met de opdracht, niet slechts de „grammaticalia”, maar ook de „res ipsas theologicas” te doceren. Sohn genoot de gunst van Graaf Wilhelm en woonde op diens verzoek bijna alle synoden der Hessische Kerk bij. Zijn dogmatische geschriften zijn voor een groot deel aan de controversen tussen Lutheranen en Gereformeerden gewijd. In 1584 vertrok hij naar Heidelberg, en Lubbertus zal hem daar later, bij zijn promotie in 1587, opnieuw ontmoeten.

Zo is Lubbertus ook in Marburg in de ubiquitistische strijdvragen ingewijd. Zij zullen meermalen een punt van discussie zijn geweest tussen hem en de vriend, die hij in Marburg vond, Edo Hildericus, die de 14e Dec. 1577 werd ingeschreven en de volgende dag onder Hunnius promoveerde. In deze Hildericus ontmoette Lubbertus een man van karakter, die, hoewel uit Luthers milieu, in Heidelberg later om zijn calvinistische overtuiging, afzetting en verbanning zal trotseren.⁴⁶

⁴⁴ H. Hermelink und S. A. Kaehler, *Die Philipps-Universität zu Marburg (1527—1927)* Marburg 1927. S. 182—193. Over Sohnius: S. 193.

⁴⁵ In het staatsarchief op het slot te Marburg las ik in de matrikel der Universiteit zijn naam: „I. Siberandus Lubbertus Frisius.” Hij was de eerste van de 88, die dat jaar onder het rectoraat van Chunradus Matthaenus Alsfeldianus Jr. werden ingeschreven. De nieuwe rector had zijn functie de 1e Juli aanvaard. De tweede inschrijving kwam 8 Juli.

⁴⁶ De Lutherse landgraaf Lod. van Hessen zond Hildericus naar Marburg om onder Hunnius te promoveren. De 11e Sept. 1578 werd hij als lector benoemd in het Luthers geworden Heidelberg. In de correspondentie met Lubbertus ontpopt hij zich als kryptocalvinist. Was dit misschien aan de omgang met Lubbertus te danken? In een schrijven d.d. 5 Nov. 1580 noemt hij Lubbertus zijn „amicus singularis”. (Bauer *a.a.O.* S. 17. Hautz, *Gesch. Univ. Heidelberg 1862* II S. 106/107)

De keuze van deze vriend is veelzeggend voor de persoon van Lubbertus. Het pleit ook voor zijn levenswandel, dat Molanus hem verzocht te willen toezien op een familielid, Martinus Reinink, die in Marburg kwam studeren. Molanus drong er op aan, dat hij door zijn omgang zou bewerken, dat Reinink bleef bij hetgeen hij had geleerd, en zich verre hield zowel van de smet van hen, die schandelijk leven, als van hen, die van een goddeloos gevoelen zijn.⁴⁷

6 AAN HET CASIMIRIANUM TE NEUSTADT

Het is niet bekend, hoelang Lubbertus in Marburg is gebleven. In Nov. 1580 treffen we hem in Neustadt a/d Haardt.⁴⁸ Wellicht was hij daar al even. Misschien heeft hij de overgang van Marburg naar Neustadt ook niet direct, maar via Emden gemaakt.

In Emden had de predikant Wicherus Millesius in 1579 de opdracht ontvangen om de geschillen tussen Lutheranen en Zwinglianen over de vraag: of Christus gedeeld was? hij te leggen. Ouderdom en zwakte hadden hem echter genoopt ontheffing van die taak te vragen. Een ander was toen in zijn plaats benoemd. E. F. Harkenroth en E. J. H. Tjaden zijn van mening, dat dit Lubbertus is geweest. Onmogelijk is het niet. Lubbertus had in Oost-Friesland reeds vrienden genoeg, die de aandacht op hem konden richten. Zijn studie had hem ook tot een deskundige in de geschillen tussen Lutheranen en Gereformeerden gemaakt. Wanneer hij inderdaad in 1579 in Emden is geweest, dan was dit een intermezzo, dat zijn later beroep naar Emden des te meer begrijpelijk maakt.⁴⁹

Lubbertus' studie was immers nog niet afgelopen. Na Marburg heeft hij Neustadt bezocht. Een groot deel van de professoren en studenten der Heidelbergse universiteit was daarheen uitgeweken voor de scherpe maatregelen van de Lutherse pfaaltsgraaf Lodewijk VI. In Neustadt vonden zij een asyl bij Lodewijks broer Johan Casimir, die in het voetspoor van zijn Calvinistisch gezinde vader ging, en de 1e April 1578 in een klooster te Neustadt een hogeschool had gesticht, die naar hem de naam „Casimirianum” ontving. De nieuwe hogeschool, die „Deo et Musis Sacrum” als opschrift droeg, had geen gebrek aan leerkrachten en leerlingen.⁵⁰ Hieronymus Zanchius gaf er exegetische N. Testament en behandelde Paulus' brieven aan Efeze, Philippi, Colosse en Thessalonica. Zach. Ursinus gaf college over Jesaja en doceerde de logica en dialectiek naar Aristoteles. Hij wijdde zich bovendien aan dogmatische studiën en gaf in Neustadt zijn „Explicationes Catecheticae” en zijn „Admonitio Christiana de libro Concordiae.”

⁴⁷ Joh. Molanus aan S. Lubbertus, d.d. 25 Oct. 1577. (A.G.: Cod. I pg. 99, no. LIII) „Eum velim adjuves tua consuetudine, ut perstat in iis quae didicit, procul a contagione tum viventium turpiter, tum impie sententium.”

⁴⁸ Dit blijkt uit een brief van Edo Hildericus „ornatissimo juveni D. SIBRANDO LUBBERTI in Neustadiensium celeberrimo Gymnasio studiorum causa degenti, suo amico singulari. MDLXXX. v. Nov. (A.G.: Cod. I p. 64, no. XXXII).

⁴⁹ E. F. Harkenroth, *Gesch. Moederkerk Emden* I blz. 20 zegt dat „misschien” Lubbertus werd benoemd. Tjaden *a.a.O.* I S. 245—260 verwijst hiernaar. Tjaden is in de weergave der historie niet geheel nauwkeurig. Meent ten onrechte, dat Lubbertus in Heidelberg had gestudeerd en saam met Ursinus naar Neustadt overging. H. Klugkist Hesse, *Menso Alting* (Berlin 1928) S. 153 sluit zich weer bij deze onjuiste mening van Tjaden aan. Meent óók, dat Lubbertus door Menso in de vacature van Millesius werd benoemd.

⁵⁰ J. Leyser, *Die Neustadter Hochschule*. (Neustadt 1886) Het „Casimirianum” bestaat nog. In 1937 bezocht ik de vertrekken, waar Ursinus en Lubbertus elkaar ontmoetten. Boven de poort prijkt nog de metalen inscriptie: „Deo et Musis sacrum. 1578.”

Daniel Tossanus doceerde dogmatische en practische theologie, en Franc. Junius bijbelse wetenschap.⁵¹

Behalve deze vier gaven nog vele anderen zich aan de bloei der hogeschool. Geen wonder, dat Zanchius, die de 20e Mei 1578 de school geopend had, reeds in 1579 aan Olevianus kon schrijven, dat zij de universiteit te Heidelberg ver overvleugelde, en een steeds groeiende stroom van studenten tot zich trok.⁵²

Lubbertus was een van hen. Hij had zijn schroom voor de strenge tucht van Ursinus nu wel overwonnen. De ontmoeting met Ursinus heeft een onvergetelijke indruk op hem gemaakt. Amama weet hun eerste gesprek tot in finesses mee te delen en kan dit niet anders dan van Lubbertus zelf hebben gehoord.⁵³ Ursinus herinnerde aan de brief, die hij enkele jaren tevoren van Molanus had ontvangen, en informeerde, of Lubbertus „ille Sibrandus” was, over wie Molanus had geschreven. Op de vraag van Ursinus, waarom hij niet eerder was gekomen, erkende Lubbertus dat de vrees voor Ursinus' discipline hem had weerhouden. Lachend gaf deze ten antwoord, dat „Lubbertus hem als zeer vriendelijk zou leren kennen, als hij zich verstandig, maar als zeer streng, wanneer hij zich verkeerd gedroeg. Want niemand had ooit over zijn strengheid te klagen gehad, die zich hield aan de wetten.”

Dit eerste contact heeft direct een band gelegd. Met niemand van zijn hoogleraren heeft Lubbertus zo'n vertrouwelijke omgang gehad als met „zijn Ursinus”. Hij volgde diens colleges over Jesaja en het Organon van Aristoteles, en vergezelde zijn leermeester na afloop naar huis. Hij luisterde ook naar het advies van Ursinus om zich voor iedere voorlezing te praepareren, alsof hij zelf college geven zou. Dit samen opwerken gaf hem steeds stof tot gesprek met Ursinus.

Een tweetal voorvallen tekent hun onderlinge verhouding. Lubbertus maakte eens „bescheiden en eerbiedig”⁵⁴ Ursinus er op attent, dat deze Kimchi niet juist citeerde. Ursinus werd verrast over Lubbertus' kennis van het Hebreeuws, ging met hem naar de bibliotheek, en ontdekte dat Lubbertus gelijk had. De volgende dag erkende hij openlijk zijn fout en stelde Lubbertus aan de andere studenten ten voorbeeld.⁵⁵

Een andere keer was Ursinus, door een opdracht van zijn vorst, tijdelijk verhinderd het „Organon” te doceren. Hij droeg Lubbertus als zijn plaatsvervanger voor. Het was een eervolle onderscheiding, die de belofte van verdere promotie in zich hield. Lubbertus wees het aanbod echter met buitengewone bescheidenheid af, „daar hij zich niet de man achtte om met enige lof die stof te onderwijzen, welke de grote Ursinus zoveel jaren met zo'n grote lof had gedoceerd.”⁵⁶

⁵¹ Hieron. Zanchius (1516—1590) cf. *P.R.E.*³ Band 21, S. 607—611. Zach. Ursinus: K. Südhoff, *C. Olevianus und Zach. Ursinus*. 1857. Dan Tossanus (1534—1583) (1541—1602): Fr. W. Cuno, *Dan. Tossanus der Ältere*. 1898. S. 126—138. Franc. Junius (1545—1602): Fr. W. Cuno, *Franc. Junius der Ältere*. 1891. Ook: *Franc. Junii Vita in Opuscula Theolog. Selecta* recognovit dr A. Kuyper. MDCCLXXXII. pg. 13: „Anno MDLXXVIII me exceptit Neostathmus, ubi in Lambertano docui ad menses quatuordecim.”

⁵² Zanchius' openingsrede, „*De aperiendis in ecclesia scholis etc.*” in Zanchii *Opera theologica* (Genevae 1605) T. III pg. 1 sq. Bij Südhoff *a.a.O.* S. 460 Anm. 1: „Schola nostra multo frequentior est Heidelbergensi academia et subinde confluent studiosi.”

⁵³ *Sermo fun.* pg. 18/19.

⁵⁴ *Sermo fun.* pg. 19: „Monuit hac de re praeceptorem modeste ac verecunde.”

⁵⁵ *Sermo fun.* pg. 19: „Pulchrum est sic digito monstrari et dicier hic est.”

⁵⁶ *Sermo fun.* pg. 19: Ursinus kreeg de opdracht een weerlegging te geven van een geschrift van zijn tegenstanders. Bedoeld zal zijn: de „Admonitio Christiana de libro Con-

Lubbertus heeft in Neustadt nog meer docenten en vrienden leren kennen, met wie hij later in contact is gebleven. Hij ontmoette hier Joh. Piscator (1546—1626), die onderwijs gaf in de Heid. Cat. en aan een nieuwe bijbervertaling werkte.⁵⁷ Ook leerde hij hier David Pareus (1548—1622) kennen,⁵⁸ die vanuit het naburige Winzingen meermalen in Neustadt preekte en af en toe aan het Casimirianum lezingen hield. Beide mannen, Piscator en Pareus werden later boezemvrienden van Lubbertus, met wie hij in geregelde correspondentie stond.

Andere bekende figuren, die hij in Neustadt ontmoette, waren de med. prof. Henricus Smetius, lijfarts van Johan Casimir,⁵⁹ de philologen en filosofen Simon Stenius,⁶⁰ Ludolphus Pithopöus,⁶¹ Johannes Jugnitijs,⁶² Fortunatus Crellius⁶³ en Hermanus Wittekind.⁶⁴ Ook de bekende paedagoog Joh. Sturm kwam in 1581 naar Neustadt.⁶⁵ Voorts heeft Lubbertus hier reeds kennis gemaakt met Gomarus, aan welk contact hij de 8e April 1597 nog herinnert in een brief aan Bonav. Vulcanius,⁶⁶ en met de 20-jarige Quirinus Reuter,⁶⁷ die in 1579 promoveerde op stellingen over de menselijke ziel en in later jaren met Lubbertus in correspondentie bleef.

Zo verkeerde Lubbertus te Neustadt in een centrum van Calvinistisch leven, dat voor Genève niet onderdeed. Tossanus, die uit aanschouwing sprak, zegt in zijn gedachtenisrede over Joh. Casimir: „De Calvinisten van alle landen zochten de Pfaltzgraaf in Neustadt op. Daarheen kwamen Bourbon, Chatillon, en andere uit Frankrijk verdrevenen; daarheen kwamen gezanten uit Engeland en Polen, om zich te beraden over de zaak van het reformatorisch geloof; de hertogen van Bouillon en de graven van der Mark, Marnix van St. Aldegonde, de beroemde hollandsche schrijver en staatsman, woonden de voorlezingen bij.”⁶⁸

Hier in Neustadt treedt ook reeds de neiging van Lubbertus aan het licht, om, als een trouw correspondent, veel brieven te schrijven, te ontvangen en te bewaren. Uit zijn Neustadter periode hebben we een tweetal brieven van zijn Marburger vriend *Edo Hildericus*. Deze was in 1579 als opvolger van Tremellius, op

cordiae.” Na Lubbertus' weigering werd Fortunatus Crellius als Ursinus' plaatsvervanger aangewezen.

⁵⁷ dr F. L. Bos, *Johann Piscator*. pg. 24. Piscator kwam in Aug. 1578 aan het Casimirianum. Vertrok in 1582 naar Mörs.

⁵⁸ „*Narratio historica de curriculo Vitae D. Paraei a Phil. Paraeo. In Opera Theol. Dav. Paraei*. Genevae MDCXLII. Phil. Paraeus schreef over de vriendschap tussen zijn vader en Lubbertus: „Non me memini tamen, qui complures ac crebriores literas commutare sit solitus, quam cum Sibr. Luberto, theologo Franekeræ, quem ammam suam appellavit. Amavit eum praecipue ob rotundum ingenium in tuenda orthodoxia.”

⁵⁹ H. Smetius (1537—1614) Vlaams medicus. Correspondeerde met Lubbertus (*J. Leyser a.a.O.* S. 33).

⁶⁰ Simon Stenius (geb. 1540). Gaf onderwijs in Grieks.

⁶¹ Ludolphus Pithopöus (1538—1596). Uit Deventer. Prof. in rhetoriek en dialectiek. Latinist.

⁶² Joh. Jugnitijs (Gest. 1588). Uit Breslau. Prof in logica. Gaf saam met Pithopöus de werken van Ursinus uit.

⁶³ Crellius gaf college in philosophie.

⁶⁴ H. Wittekind (1524—1603). Onderwees Grieks en mathematiek. Twee brieven van hem aan Lubbertus zijn bewaard.

⁶⁵ Joh. Sturm (1507—1589). Week in 1581 uit naar Neustadt: „D. Sturmius tandem Argentina profugit et nunc latet apud Neostadienses” (*J. Monau* aan Crato d.d. 8 Sept. 1581 bij Südhof *a.a.O.* S. 501). *Chr. Enc.*² Dl. 6. pg. 282.

⁶⁶ G. P. van Itterzon, *Franc. Gomarus* pg. 23—27. Lubbertus schreef d.d. 8 April 1597 aan Vulcanius: „D. Gomarus novi juvenis Neostadii.”

⁶⁷ Q. Reuter werd in 1598 hoofd v. h. Coll. Sapientiae te Heidelberg.

⁶⁸ *J. Leyser a.a.O.* N. 39.

aanbeveling van de Ubiquitisten, als hoogleraar in de Oosterse talen te Heidelberg benoemd. Maar het bleek al spoedig dat hij, die een leerling van Melancton was, een afkeer had van godsdiensttwisten. Zijn weigering om de Formula Concordiae te ondertekenen, bezorgde hem moeilijkheden. De 5e Nov. 1580 schrijft hij hierover aan Lubbertus. Uit de brief blijkt, dat Lubbertus hem reeds tweemaal een brief in het Hebreeuws heeft geschreven. Hildericus waardeert dit zeer. Nu ze zijn beroofd van de mogelijkheid om met elkaar in het Grieks of het Hebreeuws te spreken, lijkt het hem uitstekend, dat Lubbertus door ijverig Hebreeuws te schrijven, zich de kennis van die taal zoekt te verwerven. Hildericus animeert hem het ook maar in het Grieks te doen. Hem zelf ontbreekt momenteel de tijd, maar hij hoopt Lubbertus ook eens in het Grieks of Hebreeuws te schrijven. Hij is niet zeker omtrent zijn positie in Heidelberg, maar zal zodra zijn ontslag hem is meegedeeld, het Lubbertus berichten.⁶⁹

Lang heeft dit niet geduurd. Reeds de 1e Mei 1581 ontving Lubbertus bericht, dat Heidelberg Hildericus had ontslagen, doch dat hij een benoeming aan de pas gestichte Academie van Altdorf had ontvangen, waar hij vier uur per week theologie moest doceren en ten minste nog twee uren aan andere humanitaire studiën mocht wijden. Hildericus is verrukt over de nieuwe taak en hoopt reeds met Pinkster in Neurenberg te zijn.

Deze vriendschappelijke omgang en correspondentie met hoogleraren als Ursinus en Hildericus maakt het aannemelijk, dat Lubbertus, die nog student was, ver boven het normale peil van studenten uitblonk. Een indruk, die nog wordt bevestigd, wanneer we lezen, dat Lubbertus niet alleen Grieks en Hebreeuws kon schrijven, maar het in de omgang met Hildericus ook, tot wederzijdse oefening, sprak.⁷⁰

Omtrent Lubbertus' verhouding tot zijn medestudenten in deze tijd zijn we enigszins ingelicht door een tweetal brieven van een zekere *Conrad Ochsnerus* uit Zürich.⁷¹ De brieven zijn in het Grieks geschreven. De eerste brief moet gedateerd worden op de 3e Mei 1581. Ochsnerus is een leerling van het Paedagogium te Neustadt. Hij is sinds lang bevriend met Lubbertus, die hem in al zijn wensen ter wille was. Op grond van deze vriendschap verzoekt hij Lubbertus hem, bij zijn afscheid van het paedagogium, een klein toepasselijk gedicht te willen geven als een ge-

⁶⁹ Edo Hildericus aan S. Lubbertus. Heidelbergae. v. Nov. MDLXXX. (A.G.: Cod. I, pg. 63, no. XXXII): „... cum autem secundum quotidianam loquendi consuetudinem, exercitium scribendi optima mihi videatur ratio, qua peregrinae linguae addiscantur, et nunc consuetudine vel Graece vel Hebraice loquendi destituamur... Hij wekt Lubbertus op, niet alleen in het Hebreeuws, maar ook eens in het Grieks te schrijven: „Poteris idem facere in Graecis litteris.”

⁷⁰ Edo Hildericus aan S. Lubbertus. z.p. 1 May MDLXXXI. (A.G.: Cod. I, p. 64, no. XXXII). Na de moeilijke tijd in Heidelberg heeft Hildericus nieuwe moed voor de toekomst gekregen: „... ut magna spes est, honestis adolescentibus linguarum et bonis artium studiosis, etiam privatim mea opera non deerit, ut idem in aliis feci Academicis, excepta hac, in qua multa impedimenta mihi fuerint obiecta, quo minus hoc potuerim facere.”

⁷¹ De ontcijfering van de twee Griekse brieven is moeilijk. Aan de voet der eerste staat: „Errores ignosce”. Schrijver van beide is: Κόρραδος ὁ Οχονήρος. Bij de datering der brieven noemt hij de namen naar het Attische jaar. De maand „Maimakterion” in de eerste brief was de 5e maand; de maand „Skirrophorion” in de tweede brief was de 12e maand. De briefschrijver heeft in zijn datering blijkbaar niet verdisconteerd, dat de 5e maand v.h. Attische jaar overeenkomt met ons „half Nov.—half Dec.” en de 12e maand v.h. Attische jaar met ons „half Juni—half Juli”. (Cf. Raph. Kühner, *Ausführliche Grammatik der Griechischen Sprache*, I³, 1890) Anders zou de 2e brief zijn geschreven in Juni 1582. Maar toen was Lubbertus reeds in Emden, en kon hun geen Hebr. les meer geven. Waarschijnlijk heeft hij de maanden wel met Griekse namen genoemd, doch naar de westerse maandtelling gedateerd.

tuienis van hun fijne en goede omgang, van zijn goed zedelijk gedrag en, zo mogelijk, van zijn liefde tot de wetenschap. Hij verwijst daarbij naar het gebruik om van hen, die in de „artes liberales” studeren en naar elders vertrekken, niet alleen met woorden afscheid te nemen, maar met een zo goed mogelijk vers, dat zij dan elders aan anderen kunnen voorlezen. Zijn verzoek heeft echter nog een ander motief. „De omgang van sommigen, de boosheid en achterklap hebben hem verwickeld in een net van verdenkingen, beschuldigingen van velen, nijd en laster. Zijn vrees is niet gering dat deze naar Zürich zijn doorgedrongen, en zelfs bij zijn ouders, die door zijn afwezigheid naar de schijn moeten oordelen, ingang hebben gevonden. Vandaar zijn verzoek aan Lubbertus om een getuigenis in dichtmaat over zijn correcte en ernstige levenswijze, dat als een dodelijk tegengif tegen de lasterpraatjes kan werken. Hij vraagt Lubbertus dit buiten hem om naar zijn huis te zenden, en er ook verder over te zwijgen, opdat hij niet het voorwerp van spottichten wordt, welke sommige van zijn vrienden plegen te maken. Voor de vele vriendendiensten, die hij reeds van Lubbertus heeft genoten, is hij gaarne tot wederdienst bereid.”⁷²

De brief geeft een blik op het studentenleven in Neustadt. Lubbertus had in deze kring een vertrouwenspositie. Men besprak met hem zijn moeilijkheden, rekende op zijn stilzwingen, was dankbaar voor zijn dienst, hechtte waarde aan zijn getuigenis, en wist van zijn dichterlijke capaciteiten.

De tweede brief van Ochsnerus moet gedateerd worden op de 4e Dec. 1581. Hij is geadresseerd aan „de met alle wijsheid vervulde jongeman Sibr. Lubbertus uit Oost-Friesland.”⁷³ Ochsnerus is in Neustadt teruggekeerd en herinnert zich, hoe hij, als hij zich niet vergist, voor negen maanden door de ijver en persoonlijke leiding van Lubbertus de eerste beginselen van het Hebreeuws als met gespitte lippen had geproefd, om zo bij zijn moedertaal, het Latijn en het Grieks ook de Hebreeuwse taal te kunnen leren. In antwoord op zijn wens had hij bij Lubbertus een ijver aangetroffen als hij zelf in zijn leven nooit zou kunnen presteren. Het zou van grote lichtzinnigheid getuigen, wanneer hij dit onderwijs als zo'n bijzaak had beschouwd, dat hij zich niets meer van hetgeen Lubbertus hem toen had geleerd, herinnerde. Hij zou zichzelf dan de uiterste pijn en smart aandoen, want geen oplettenheid zou gemakkelijk weer kunnen oproepen, wat traagheid van binnen in die tussentijd had doen verloren gaan. Noodgedwongen had hij echter een korte tijd van Lubbertus moeten scheiden. In deze situatie ziet hij zich gedwongen zijn toevlucht opnieuw tot Sibrandus te nemen, als naar een heilig plechtanker, met het verzoek zijn onderwijs in het Hebreeuws met hem te willen voltooien. Hij verzoekt dit met temeer klem, omdat hij buiten Lubbertus niemand kent, die hij met zulke namen kan aanspreken; hij heeft er ook niet één. Hij doet dit verzoek mede namens twee landgenoten, nl. Joann. Conrad Bipphius en Joann. Stumphius. Laat Lubbertus, als hij er tijd voor heeft, dit verzoek toestaan; hij kan hun geen groter dienst doen. Zij zullen intussen hem in alles ter wille zijn, en hem het loon voor zijn onderricht ten volle betalen. Wees gegroet, schitterend hoofd — “λαμπρά κεφαλή” — en haast U onze wens te vervullen.”⁷⁴

⁷² Σιβράνδω λουθέρω Κόρραδος Ὁχονήρος ευδαιμονεῖν. (Orig. in Br. Mus. Londen.)

De datering luidt: “Ἐν γυμνασίῳ τῷ τοῦ Κασιμίρου νέω, τῷ ἐν τῇ τῶν Νεμέτων Νεαπόλει. Τρίτῃ ἰσταμένου μηνός Μαμακτηριῶνος, ἔτει ΧΜΜΔΔΔΙ.

Ochsnerus uit Zürich is steeds een vriend van Lubbertus gebleven.

⁷³ De adressering van de tweede brief is:

Ἰὸ τῆς πάσης παιδείας ἀναπλείως ὑπάρχοντι νεανίᾳ Σιβράνδω τῷ Λυβερτου, τῷ ἐκ τῶν πρὸς ἔθ φρισίων, Κόρραδος Ὁχονήρου ἐνθυμῶν ἐν χριστῷ. (Orig. in Br. Mus. Londen.)

⁷⁴ De brief eindigt: “Ἐβρῶσο λαμπρά κεφαλή, καὶ τὸ ἡμῶν αἰτεῖν ἀναπληρῶν σπεῦδε. Ἐν

Ook deze brief bewijst de bijzondere positie en het respect, dat Lubbertus onder zijn medestudenten had. Zij erkennen hem als „hoofd“⁷⁵, accepteren hem als hun leraar in het Hebreeuws; staan versteld van zijn ongeëvenaarde ijver; kennen niemand anders, van wie zij dit privaat-onderwijs mogen verwachten. Ze zijn ook bereid het gewenste honorarium te betalen.

Zo vond Lubbertus te Neustadt, zowel bij hoogleraren als studenten, een goede ingang. Hij werd om zijn bijzondere kwaliteiten en innemend karakter bij beiden gewaardeerd. Niemand en niets heeft echter zo'n invloed op hem gehad als zijn omgang met Ursinus. Hij heeft zich diens scherpe onderscheidingen en klare betoogtrant, ook diens scholastieke redeneermethode, eigen gemaakt.

Lang na de dood van Ursinus zal Lubbertus in zijn brieven aan Grynaeus nog over hem spreken.⁷⁵

Lubbertus heeft in Neustadt zijn studie voltooid. Hij heeft hier zijn laatste vorming tot dienaar van de kerk ontvangen.⁷⁶ Zijn gedegen kennis van het Hebreeuws en Grieks maakten hem bekwaam tot zelfstandig onderzoek der Schrift. Ook in de dogmatische controversen van zijn tijd was hij ingewijd. Hij zal menig gesprek hebben gevoerd met Ursinus, toen deze bezig was met de saamstelling van zijn standaardwerk tegen de Ubiquitisten, de „Admonitio Christiana.“ Ook zijn invloed op Hildericus, zijn „singularis amicus“, zal in deze crisistijd groot zijn geweest.

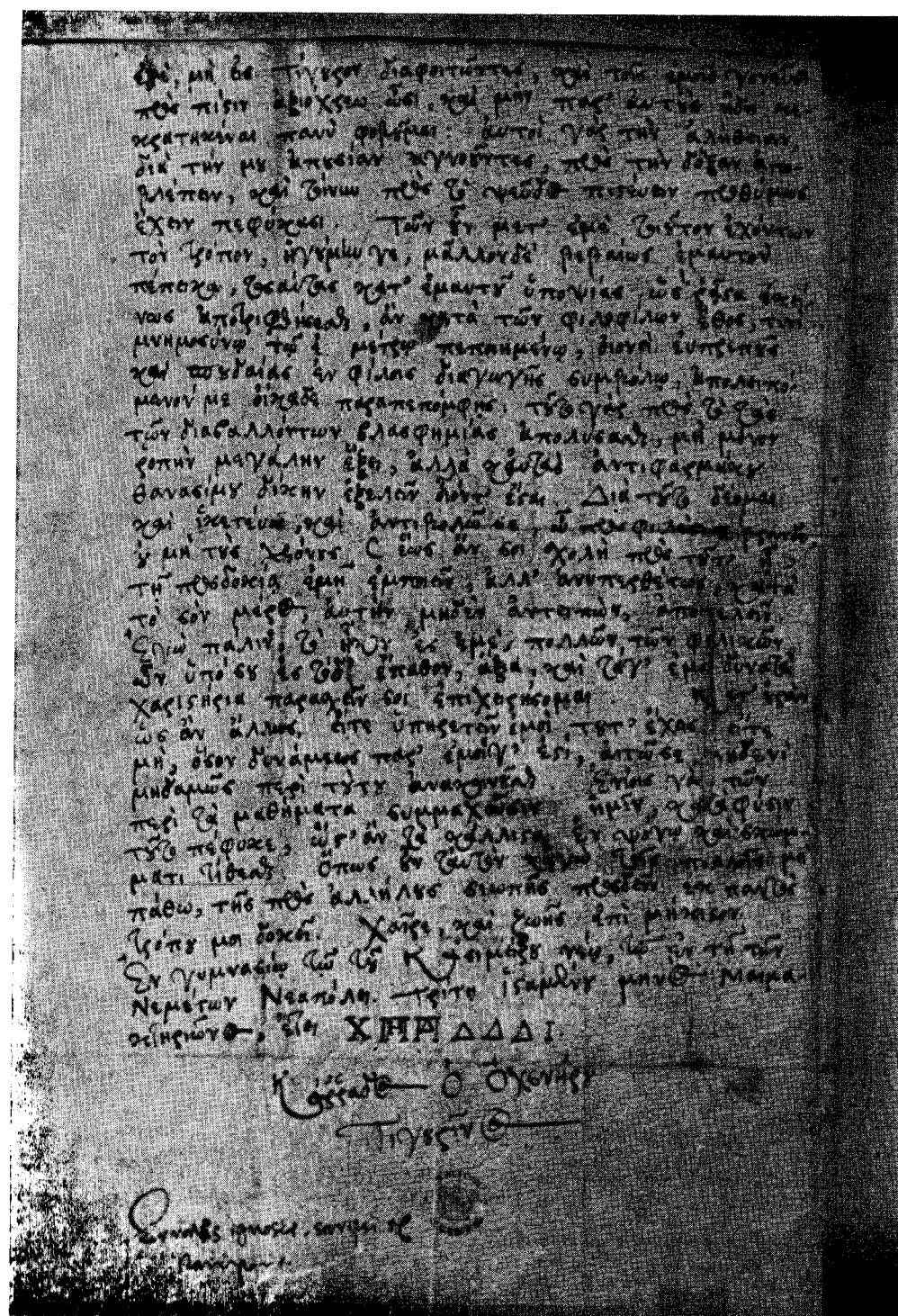
Aan het einde van zijn studietijd zien we Lubbertus als een jongeman met buitengewone gaven, die, temidden van de theologische twisten van die tijd, zijn eigen koers bleef varen. Een student, die, zonder zich te sparen, met grote energie zich aan de studie gaf en zowel hierdoor, als door de bescheidenheid, die hem sierde, de sympathie van zijn leermeesters won. Zijn zin voor studie ging bovendien gepaard met een vrome levenswandel.

In deze studie jaren is het karakter van Lubbertus gevormd, het fundament voor wetenschappelijke ontplooiing gelegd en zijn connecties aangeknoopt met tal van figuren, die later op theologisch en op ander wetenschappelijk terrein naar voren zouden komen.

Νεαπόλει του Κασσιμέριου, τετάρτη λήγοντες μηνός Σκιρφοφοριώνος, έτει ΧΜΡΑΔΔΔΙ ο προς σε λιαν φιλικώς έχων Κόρραδος ο Όχονήρου.

⁷⁵ S. Lubbertus aan J. J. Grynaeus. Franicae Nonis Augusti ao 91 (Orig. Bibl. Univ. Basel). „Ab ineunte aetate delectatus sum perspicuitate et ordine. Inter eos igitur qui hoc tempore scripserunt, valde mihi placuerunt illi, qui cogitationes suas methodice et perspicue litteris mandarunt. Et inter eos tu, Ursinus et Sadeel.“ De 20e Aug. 1593 schreef hij Grynaeus in dezelfde geest: „Ab ineunte aetate dedi operam, ut tibi, vir reverende, Ursino et Sadeeli placere. Causa est perspicua brevitatis, qua vestra scripta omnibus commentabilia reddidistis.“

⁷⁶ Neustadt is terecht genoemd: „Das reformierte Hauptlager in den Kämpfen dieser Jahre.“ (E. F. K. Müller in P.R.E. 3 Bnd. 13 S. 710). Haar naam was „per totam Europam“ beroemd (II. Altling o.c. pg. 136).

Fragment van een griekse brief van Conrad Ochsnerus uit Zürich aan Sibr. Lubbertus, d.d. 3 Mei 1591 (orig. in Br. Mus. te London).

HOOFDSTUK III IN DIENST DER KERK

1 TE EMDEN

Na de voltooiing van zijn academische studie begon Lubbertus aan een ambtelijke loopbaan te denken. Zijn rijke gaven hadden de aandacht van meer dan één kerk getrokken en spoedig werd er een beroep op hem uitgebracht. De eerste roeping kwam van Brussel.¹ De gemeente van Brussel verkeerde toen niet in een florissante staat. Wel had ze op haar verzoek in 1579 twee kerkgebouwen tot haar beschikking gekregen, maar de heimelijke tegenwerking van haar vijanden, die „schalckelicken onder het vossevel verrichten, dat zij onder het leeuwenvel niet konnen”, had omstreeks 1582 de gemeente in diepe armoe gebracht. Haar nood was zo groot, dat zij niet meer in staat was haar predikanten te onderhouden, en de hulp van beter gesitueerde gemeenten inroepen moest. Dat zij toch bleef voortvaren met het beroepingswerk, was wellicht mee te danken aan het besef, dat Brussel, „wesende de residentie ende Stoel des hertogen van Brabant, ende des ganschen Hoves”, voor de Kerk des Heren van centrale betekenis was.²

Lubbertus nam het beroep naar Brussel echter niet aan. Omtrent het motief van zijn bedanken voor Brussel worden we nader ingelicht door een brief van *Aggeus Simonides* uit Sengwarden, d.d. 22 Febr. z.j. Uit de inhoud blijkt, dat de brief in begin 1582 moet worden geplaatst.³ Simonides bedankt voor een vriendelijke brief, die hij drie dagen tevoren van Lubbertus had ontvangen. In antwoord daarop licht hij Lubbertus over de situatie in Oost-Friesland in, waar alles rustig is, behalve dat een van de broers, die het land regeren, in de kerken van zijn ressort vrome en geleerde predikanten vervangt door mensen, die de Augsburgse confessie, hetzij in ernst, hetzij in schijn belijden. Het vervult Simonides met schaamte en verdriet over de toestand aan gene zijde van de Eems te schrijven. Geheel Groningerland en Drente en eveneens Twente en van West-Friesland Zevenwolden zijn het vorig jaar door bloedvergieten en verkrachting onderworpen en door voortdurende plunderingen uitgeput. En wat er in Brabant en het naburige Vlaanderen gebeurt, weet men bij Lubbertus evengoed als hier. Kortom de gehele situatie is zo, dat als er niet, zoals men zegt, een „deus a machina” te hulp komt,

¹ „*Sermo fun.*” pg. 20.

Voor kerkelijke en politieke situatie te Brussel zie: E. de Moreau, *La Crise religieuse du XVIe siècle*. (In: Fliche et Martin, *Histoire de l'Eglise* t. 16.) pg. 294. Bloud & Gay 1950.

² Ed. Meiners, *Oostvrieschlandts Kerkl. Geschiedenissen*, dl. II, pg. 75—82.
M. D. Lammerts, *De predik. v. de Ned. Herv. Kerk te Brussel in het jaar 1585*. (In: *Ned. Arch. Kerkgesch.* Jg. 1940)

³ Aggeus Simonides M. aan S. Lubbertus. Sengwarden 22 febr. z.j. (1582?). (Orig. Br. Mus. Londen)

Sengwarden ligt in Jeverland, slechts door de Jade van Butjadingen gescheiden. Simonides zal er predikant zijn geweest. De oorlogssituatie, die hij tekent, klopt op die van 1581. (Zie v. Reydt, *Oorsprong en Voortgang*, blz. 48—53) De beide regerende broers zijn de graven Johan en Edzard II. Simonides schijnt het contactpunt te zijn geweest voor de correspondentie tussen Lubbertus en zijn moeder. (Zie over Sengwarden: C. Woebcken, *Jeverland* 1961 S. 49—58) Petrus Delenus en Alb. Hardenberg hebben hier gewerkt.

die provincies geheel en al verloren schijnen zonder enige hoop op herstel. ⁴ „Daarom schijnt de man, die heeft gemaakt, dat ge daar niet zijt heengegaan, U een zeer verstandige raad te hebben gegeven.” Ook Simonides was enkele malen daarheen gereisd in ijver voor de verkondiging van het Evangelie, maar houdt zich nu thuis verborgen, terwijl hem meermalen het gezegde te binnen komt: „de oorlog is zoet voor hen, die er geen ervaring van hebben, maar de man van ervaring vreest, dat hij zal losbreken.” ⁵ Hij verzekert Lubbertus dan ook, dat de gedachten van allen daar zo door de oorlog in beslag worden genomen, dat slechts weinigen tijd en lust hebben om naar het Evangelie te luisteren. „Spar uzelf daarom voor betere tijden en bereid U intussen in alles er op voor, dat God U uit een dorstig en dor land zal overbrengen naar een plaats, zoals ge die in Uw brief schildert. ⁶

Simonides uit dan de wens, dat geen tijdsverloop of locale afstand de herinnering aan hem bij Lubbertus moge vervagen, en deze dit door zijn brieven zal doen blijken, zo vaak de gelegenheid er is. Hij zal Lubbertus' moeder bij de eerste de beste gelegenheid omtrent hem en zijn gezondheid inlichten. ⁷

De brief toont, dat Lubbertus' moeder in deze tijd nog leeft, en hij het contact met haar onderhoudt via Simonides. Deze weet, dat Lubbertus een beroep naar de streken van Vlaanderen heeft ontvangen en op advies, misschien van Ursinus, daarvoor heeft bedankt. De oorlogstoestand en de verwarde kerkelijke situatie schijnen daarbij van invloed te zijn geweest. De brief wekt de indruk, dat Lubbertus' gedachten reeds naar een bepaalde gemeente uitgingen, wier beeld hij in zijn brief aan Simonides had getekend. Vermoedelijk is dit de gemeente van Emden geweest, die in deze zelfde tijd een beroep op hem uitbracht. Mede op advies van Ursinus gaf Lubbertus aan deze roeping gehoor. ⁸

Ursinus toonde door dit advies een strateeg te zijn, die „the right man on the right place” wist te brengen. Emden was in de tweede helft der 16e eeuw een van de krachtigste steunpunten van het Calvinisme geworden. à Lasco had het kerkelijk leven hier in gereformeerde banen geleid door zijn aanwijzingen voor de keuze van ambtsdragers, de inrichting van de eredienst, de coetus en de oefening

⁴ „Porro quae trans amasum gerantur et pudet et piget scribere. Nam universus ager groninganus Drenthiae similiter et Twentiae(?) item occidentis frisiae ea parte, quae septem silvarum dicitur ita per universum sunt proxime praeteritum annum sanguine et stupris sedatum atque continuis praedationibus exhaustus ut totus desolatus sualeat(?) neque ab hac labe immunis est Geldria, quae autem in Brabantia et vicina geratur Flandria id ibi non minus quam nos hic cognoscitis. In summa id est rerum per universum Belgium status, ut nisi deus a machina ut aiunt prospiciat omnes istae provinciae videantur plane periisse sine spe restitutionis.”

⁵ „Is igitur qui tibi ne eo ires fuit author, omnino prudens consuluisse videtur. Nam et ego qui aliquoties profectus (in?) opere sum admolitus studio propagandi evangelium me post hac domi in latebris contineo illud vulgare dicantans: dulce bellum inexpertis, verum expertus metuit ne succedat!”

⁶ „Nam hoc tibi affirmo adeo omnium animi ibidem cogitatione belli occupati sunt ut paucis admodum evangelium attente audire aut vacet aut libeat. Serva te igitur melioribus temporibus et interea per omnia ad hoc te para quum deus marpurget e terra sterili et siticulosa in sedem uti mihi pingis in tuis literis transtulerit.”

⁷ „Matrem prima quaque occasione de te et tua valetudine certiozem reddam, nam quas alioqui ad eam transmitti postules, non satis intelligo, quum praeter mihi scriptas nullas reddiderit tabellarius.”

De laatste opmerking wijst op een geregelde correspondentie tussen Lubbertus en zijn moeder via Simonides. De brief van Simonides is hier en daar moeilijk te ontcijferen.

⁸ *Sermo jun.* pg. 20: „Sed cum etiam ab Embdanis peteretur, ex consilio D. Ursini eo se contulit, sanctissimique muneris tyrocinium in florentissima illa Ecclesia deposuit.”

der tucht. ⁹ Hardenberg had in zijn laatste levensjaren de Calvinistische sympathieën hier nog gesterkt. Toch was vooral in de opvolger van Hardenberg, Menso Alting, het Calvinisme in zijn consequente en strijdbare gestalte naar voren getreden. ¹⁰

Emden mocht voor het bezit van deze krachtige figuur dankbaar zijn. Kort na zijn komst in 1575 was Gravin Anna, die de reformatorische richting steeds welgezind was geweest, gestorven en opgevolgd door haar twee zonen Edzard II en Johan. ¹¹ Edzards huwelijk met de dochter van de Zweedse koning Gustaaf Wasa had hem in de extreem-Lutherse richting gedreven. De situatie in Emden was hierdoor rijp geworden voor het heel Duitsland verscheurend conflict tussen Calvinisme en Lutheranisme. Het conflict nam in Emden scherpe vormen aan, toen Edzard II in 1577 de Lutherse predikant Johannes Ligarius tot hofprediker benoemde. ¹² Vanaf dit moment ontbrak het niet aan pogingen om door geweld of list de macht van het Calvinisme in Emden en Oost-Friesland te breken en het Lutheranisme tot heerschappij te brengen. ¹³

Zo was de situatie, toen in 1582 Lubbertus naar Emden werd beroepen. Men had de aandacht van de kerkeraad op hem gericht als een man, die de gemeente van dienst zou kunnen zijn. Zeer waarschijnlijk heeft Ursinus deze wenk aan Menso Alting gegeven, die hij in Heidelberg had leren kennen en voor wiens prediking hij waardering had. ¹⁴ Menso gaf gaarne aan de wenk gehoor. Weldra reisde een van de ouderlingen, dr Henricus Artopaeus, naar Heidelberg, om uit naam van de gehele kerkeraad en op diens kosten de beroepen candidaat naar Emden te halen. ¹⁵

Het was Pasen 1582, toen Lubbertus zijn werk in Emden begon. De gemeente telde toen vier predikanten. Ze waren alle vier omstreeks dezelfde tijd, 1575/76, naar Emden gekomen, om de gemeente, die door de pest van predikanten was beroofd, te helpen. Hun begaafdheid was niet gelijk. Menso Alting, die bij Lubbertus' komst een goede veertiger was, blonk in wilskracht en regertalent ver boven zijn ambtgenoten uit. Het meest kwam hem nog nabij Johannes Petrejus, een Emdenaar van geboorte en slechts vijf jaar jonger dan Menso. De andere twee, Oyerus Althes, een bejaard man met een zwakke gezondheid en Johannes Zuidlareus, ook wel naar zijn eerste standplaats Pilsum, Pilsumanus genoemd, waren figuren van veel minder betekenis. ¹⁶

Lubbertus' positie verschilde van die der andere predikanten. De kerkeraad had hem wel de bevoegdheid gegeven zich te oefenen in het prediken, maar toch was hij niet als predikant, maar als ziekenbezoeker beroepen. Men kende deze functie in Emden sinds 1568, toen de pest veel slachtoffers maakte, en het ziekenbezoek voor de predikanten te bezwaarlijk werd. Ook in Lubbertus' dagen was er werk

⁹ H. Dalton, *Joh. à Lasco*. Hfdst. II, par. 8. G. Bouwmeester, *Joh. à Lasco*. 1956. Hfdst. 6. Ed. Meiners, *a.w.* I Hfdst. XIII. De vergaderingen van de coetus zijn van 1544—3 Juni 1583 gehouden.

¹⁰ Zie Ubbo Emmius, *Vita Mensonis Altingii*. 1728. H. Klugkist Hesse, *Menso Alting*. 1928.

¹¹ Menso Alting hield de 14e Nov. 1574 de lijkrede over ps. 90. (Emmius *o.c.* pg. 19)

¹² H. Garrelt, *Joh. Ligarius*. 1915. *Biogr. Wdb. Prot. Godgel. in Nederl.*, Afl. 29 pg. 23—31 en *Ligarius* (1949).

¹³ Zie: *Grundtlicher Warhafftiger Bericht Von der Evangelischen Reformation der Christliche kercken tho Emden un in Ost-Frieslandt*. Bremen 1594.

¹⁴ Emmius, *Vita M. Altingii*, pg. 13.

¹⁵ Abel Eppens tho Equart, *Kroniek* I blz. 471.

¹⁶ Ed. Meiners *a.w.* I blz. 460/61, II blz. 427/28.

P. F. Reersheming, *Ostfriesländisches Prediger-Denkmal*. 1796. S. 488—493.

genoeg voor de „visitatores”. Lubbertus, die in de plaats van „D. Westwichius, visitator ordinarius” gekomen was, heeft blijkbaar nog twee collega's naast zich gehad. De kashouder van de kerk maakte althans in het derde kwartaal van 1582 de volgende notitie in zijn kasboek: „den beiden itzigen visitatoribus Rocho und Jan van . . . sum, als ich spürte dasz sie sich kaum helfen konnten bei der Menge der Kranken, habe ich ihnen mut eingesprochen und mit vier Thaler verehrt für Wein um sich zu gute zu tun.”

Het verschil tussen de vier predikanten en de ziekenbezoeker Sibrandus kwam ook in de salariëring uit. Het salaris van Menso Alting bedroeg in 1582 f 320; dat van de andere drie elk f 250, terwijl Sibrandus f 200 per jaar ontving. Echter wekken de notities van de kashouder de indruk, dat de waardering voor hem gaandeweg stijgt. In het laatste kwartaal van 1582 wordt hem f 20 extra betaald, terwijl in het tweede kwartaal van 1583 ook zijn titulatuur wordt uitgebreid en hij gedoodverfd wordt als de „quintus minister.”¹⁷

Inderdaad vielen de rijke talenten van Sibrandus vriend en vijand in Emden op. Abel Eppens, een balling uit Groningen, die Lubbertus in Emden persoonlijk heeft meegemaakt, geeft dit beeld van hem: „Dusse ys in jonge man, seer geleert in hebreuws, latin, grieks und wol verstandich tegen den Ubiquitisten, van den borgeren believet, to verwachten als successoren in iemants affganck der predigeren.”¹⁸

Ook de kerkeraad waardeerde hem en gaf hem een plaats in zijn midden. Kerkrechtelijk schijnt zijn positie niet recht duidelijk te zijn geweest. Hij was geen dienaar des Woords, al werd hem de 8e maart 1583 uit erkentelijkheid voor zijn werk „so ein stipendium als de andere prediger hebben, thoegesacht.” Hij was ook geen ouderling, hoewel de kerkeraad bereid was, „dat hij oeck nach sijne eigen begerent als een oldeste mit den anderen de ghemeene op der prove sall voergestelt worden.” Sibrandus heeft deze gedachte blijkbaar zelf weer laten varen, want aan de rand van het kerkeraadprotocol staat de notitie: „Sibrandus heft dese sijne begerte van voergestelt tho worden selbst vorandert und sind die drei andere voergestellet.”¹⁹

Aan het opzienerswerk heeft hij echter wel deelgenomen. De kerkeraadnotulen melden, hoe hij de 29e Juli 1583 rapporteert dat „Galein thorens un sijne huisfrouwe sich woll begheren weder tho h. nachtmall tho verfoegen.” Hij ontvangt dan de opdracht: „so sall Sibrandus vornheme oft zee oeck den luiden de dorch ihnen bekortet, tho vreden gestelt hebben un dar van bescheit weder inbrengen.” Een notitie in margine vermeldt het resultaat: „Sibrandus heft ingebracht dat noch klachte over ohr sint.”

De kerkeraad kon over het werk van de nieuwe jonge kracht tevreden zijn. Met sympathie en waardering werd naar zijn mening geluisterd. Ook zijn ziekenbezoek en prediking waren tot tevredenheid van de kerkeraad, zodat de 8e Maart 1583 werd besloten, dat hij daarmee voortvaren zou.

Ook in de kring der predikanten vond Lubbertus goede ingang. Hij woonde de vergaderingen van de coetus bij, die 's zomers van Pasen tot Michaëlis (29 Sept.) elke week Maandagsmorgens te Emden werden gehouden. In deze vergadering van alle Oost-Friese predikanten oefende men zich in het disputeren over de voornaamste punten der chr. religie. Sibrandus trok hierbij de aandacht door

¹⁷ Ik vond deze gegevens in de kerkeraadrekeningen in een kist op de zolder van de Grosse Kirche in Emden, voordat deze in de 2e wereldoorlog werd verwoest.

¹⁸ Abel Eppens *a.w.* I blz. 472.

¹⁹ *Kerkeraadprotocol* d.d. 8 Maart 1583. Arch. Grosse Kirche te Emden.

zijn scherp intellect en bijzondere kennis. Met name Alting, die de praeses was, zal hebben gevoeld, dat Sibrandus hem tot steun kon zijn in het conflict met de Luthers en, dat steeds meer begon te dreigen. De pogingen tot hereniging van Luthers en Gereformeerden waren sinds 1580 gestaakt, maar de 27e Febr. 1583 gaf graaf Edzard bevel de pogingen te hernieuwen en intussen de vergaderingen van de coetus op te schorten. Zeer waarschijnlijk is toen Lubbertus door de coetus aangewezen om, ter vervanging van de oud geworden Wicherus van Hinte, samen met Menso Alting, Johannes Apontanus en Wiardus Rudolphi van Pilsum het gesprek met de Luthers te voeren. Hij zal door zijn bescheidenheid en jeugd bij de hieruit voortvloeiende verwickelingen wel geen leidende rol hebben gespeeld, maar zijn kennis en oordeel zijn toch niet verborgen gebleven.²⁰

Ook in de gemeente zelf werd Lubbertus gewaardeerd. Hij trad dikwijls voor haar op en wakte de liefde en bewondering van zijn hoorders. Men voelt deze bewondering nog in de woorden, waarmee Abel Eppens de publieke opinie omtrent Lubbertus vertolkt: „soedanigen in dusse tijdt doch myt sorchvoldichheit to soecken weren.” En ook de liefde, als hij zegt, dat Lubbertus „van veule gelevet und volget worde.” De gemeente koesterde hoge verwachtingen van hem. Hij was „den borgeren seer gevallich, als doch een uthgeleerde junge persoon tot grotere hope te verwachten.”²¹

Hoe was Lubbertus' eigen stemming in deze tijd?

We leren haar kennen uit enkele reacties op brieven, die Lubbertus had geschreven. De 24e Aug. 1582 ontving hij een brief van *Buningius Buning* uit Genève. Deze Buning was afkomstig uit Emden en waarschijnlijk een zoon van Menso's zuster. Uit zijn brief blijkt, dat hij nog maar kort tevoren in Genève aangekomen was. Misschien had Lubbertus hem nog in Emden ontmoet. We vermoeden, dat Lubbertus hem over zijn werk in Emden had geschreven en zich nog al bezwaard had gevoeld. Buning heeft daar echter weinig begrip voor: „Ge hebt het niet moeilijk, o zeer geleerde vriend; door Uw contact met Menso komt ge nauwkeurig met alles op de hoogte, zodat het helemaal niet nodig is, U met onnodige woorden te bezwaren over een gebrek aan tijd voor de dienst van de kerk. En wat ons, die van U afwezig zijn betreft, de vriendschap tot ons verdraagt geen langer zwijgen. Al zouden we ook weinig hebben te schrijven, toch willen we zelfs dit U door een brief te kennen geven.” Hij verzoekt Lubbertus hem op de hoogte te houden van wat in het vaderland gebeurt en doet hem de groeten van „Egbert Alberda, de onze.”²²

We concluderen hieruit, dat Lubbertus in nauw contact met Menso heeft gewerkt, maar dat het werk in de gemeente hem niettemin zwaar heeft gewogen. Ook aan zijn oud-leermeester Molanus heeft hij hierover geschreven en bij hem

²⁰ Ed Meiners *a.w.* II blz. 187—189. Lubbertus' deelname is niet geheel zeker. Meiners deelt mee, dat in de twee vacatures werden aangewezen: W. Rudolphi en „gelijk men voor 't naaste denkt, S. Lubbertus.” Emmius *o.c.* pg. 52 noemt: „Wiardus Ludolphi Pilsumanus et N.N.”

²¹ Abel Eppens *a.w.* I blz. 472, 484, 494.

²² Buningius Buning aan S. Lubbertus. zp. (Genève) 24 Aug. 1582. (Orig. in Br. Mus. te Londen).

De brief is in het Grieks geschreven. De schrijver is kort tevoren in Genève aangekomen. Doelt iets mee over een mislukte aanslag van Savoye op Genève en over vredespogingen van de Franse koning. Omtrent Buning, zie Klugkist Hesse *a.a.O.* S. 187. De aanhef van de brief is: χάριεν. Ἀπορίαν μὲν οὐκ ἔχει, ὡ μολήσατε φίλε, διὰ τὴν πρὸς τὸν Μένσωνα συνήθειαν σαφῶς, γέ τοι περὶ πάντων σε γινώσκειν, ὥστε οὐδὲν πρᾶγμα εἴη ἀκάριος ἴσως λόγοις ἐνοχλεῖν τῷ περὶ τὰς τῆς ἐκκλησίας ὑποურγίας ἀσχολουμένῳ.

meer begrip dan bij Büning gevonden. Molanus was kort tevoren in Emden geweest en was daar vriendelijk door Menso en de andere predikanten ontvangen. Hij is ook dankbaar, dat Lubbertus in zijn genegenheid volhardt. Lubbertus moet niet vrezen dat het contact met jonge mensen hem ooit lastig zou zijn. Niets is prettiger voor een ouder wordende man dan geëerd en bemind te worden door die jonge mensen, wier studie duurzame betekenis schijnt te hebben.

Molanus kent de aanleg en ijver van Lubbertus. Hij twijfelt er niet aan, of deze zal, wanneer zijn leven wordt gespaard, van grote betekenis zijn voor de Kerk van Jezus Christus. Hij wenst Lubbertus daarmee geluk. Geen slag van mensen is immers zo voortreffelijk en beminnelijk als dat van hen, die zich geroepen achten de gemeenten der heiligen te helpen en zich te wijden aan de hoogste belangen. Gods Voorzienigheid heeft Lubbertus reeds vanaf de vroegste jeugd — „ab ipsa statim juventute” — onder hun getal opgenomen. In aangrijpende taal spreekt de oude leraar in zijn brief d.d. 15 Oct. 1582 zijn discipel toe: „Sibrandus, zorg dat ge de verwachting, die ge bij Uw kerkeraad en bij allen, die U liefhebben, hebt gewekt, vervult. De taak, die ge op U hebt genomen, is moeilijk en reikt ver boven de krachten uit. Maar Hij, Die het geloof in Uw hart heeft geplant, zal U ook versieren met de gave der volharding. Terecht verkondigt gij God, Die U zo goedgunstig bezielt tot Uw werk. Er kan door ons niets zo prachtig gedacht, laat staan gezegd worden dat ook maar het geringste aan Gods goedheid toedoet, en toch eist Hij dit teken van een dankbaar gemoed zeer streng van alle stervelingen, maar speciaal van zijn uitverkorenen.”

Het vaderlijk schrijven weerspiegelt de stemming van Lubbertus zelf. Hij heeft de taak, die hem in Emden wachtte, niet licht geacht: „Res ardua est longaque supra vires.” Maar hij heeft haar aanvaard in vertrouwen op God — „Deum merito praedicas” — en met goede beloften voor kerkeraad en vrienden. En God zegent zijn werk. Molanus constateert in zijn brief: „Het verheugt mij, dat de situatie bij U wat rustiger is. Voor kerken, die staan op de zuiverheid van leer en leven, zijn de perioden van rust zeldzaam.”²³

Een kwart eeuw later herinnert Lubbertus zich nog het bloeiend kerkelijk leven, dat hij in Emden leerde kennen. Hij schrijft dan in de opdracht van zijn boek „De Ecclesia” aan de „Consules et Senatores inclytæ civitatis Embdaneæ”: „Uw Kerk is naar het oordeel van heilige mannen zo gegroeid, dat haar geloof, vroomheid en goede orde in de gehele wereld verkondigd wordt. Ik herinner me persoonlijk, hoe de voortreffelijke mannen Caspar Cruciger en Christoffel Pezelius, toen zij 24 jaar geleden daar kwamen, en de goede orde van die kerk beschouwden, en de ijver der herders in het regeren der kerk, de toewijding der ouderlingen in de correctie der zeden, de mildheid der diakenen in het verzorgen der armen, en de eendracht en samenstemming van de gehele broederschap,

²³ Joh. Molanus aan S. Lubbertus. Bremæ XV Oct. (MD) LXXXII. (A.G.: Cod. I, no. LIV) „Pergrata est mihi, erudite juvenis, ista tua in amore constantia, videoque me constringi ut tibi mutua dilectione respondeam... Notum est mihi tuum et ingenium et studium. Neque dubium est quin vita comite strenuam operam navaturus sis Ecclesiae Praeceptoris nostri JESU CHRISTI..... fac cum te praebeas, SIBRANDE, quem et Praesbiterio tuo et nobis omnibus tui amantibus spondidisti. Res ardua est quam aggressus es, longaque supra vires. Sed qui istam tuo pectori fiduciam indidit, idem etiam perseverantiae dono te ornabit.” Molanus deelt voorts mee, zich niet bezorgd te maken om het nieuws uit Spanje. Hij verzet bijna geen voet meer uit zijn tredmolen, en concentreert zich op zijn eigen zaken. Wel maakt hij zich bezorgd over ziekte van Menso, en doet de groeten aan alle collegae „qui languentem hunc senem singulari benevolentia complexi, mirifice recrearunt nuper cum Emdae essem.”

zij openlijk verklaarden nu pas te hebben gezien een echt op de Apostolische Kerk zeer gelijkend beeld. Hiervan was zeker niet de laatste oorzaak, dat God steeds vrome, geleerde, ijverige en vredelievende mannen heeft verwekt, aan wie Hij het weiden van Uw kerk heeft toevertrouwd. Onder anderen blonken uit: Georgius Aportanus, Gellius Faber, Hermannus Brassius, Albertus Hardenbergius en Menso Alting.”²⁴

Wanneer het karakter van de kerk, die hij diende, hem na 24 jaar nog zo levendig voor de geest stond, dan moet Lubbertus daar wel met diepe vreugde en intense belangstelling hebben gewerkt.

Ook wat zijn huiselijk leven betreft, had Lubbertus het in Emden goed. Hij was nog niet gehuwd, maar had een uitstekend kosthuis bij Gerardus Bolardus, een ouderling der gemeente, en behorend tot een van de oudste en aanzienlijkste familie's van Emden. Door Bolardus had hij weer contact met Joannis Eberhardus, een consul van Emden, een „vir optimus”.²⁵ En met diens vrouw, een „foemina ingeniosissima”. De omgang met deze voortreffelijke mensen zal Lubbertus hebben gesteund bij zijn werk en tot zijn vorming hebben bijgedragen.

Behalve veel sympathie heeft Lubbertus te Emden ook vijandschap ervaren. Karakters als hij, die leven voor de zaak, waarin zij geloven, ontkomen daar niet aan.

Graaf Edzard en zijn hofprediker Ligarius zagen de groei van het Calvinisme met leede ogen aan. Met name de invloedrijke positie van de coetus was hun een doorn in het oog. Menso Alting had in 1576 daarvoor een regeling ontworpen, waardoor zijn functie in het kerkelijk leven belangrijk werd. Zo was in geheel Oost-Friesland het onderzoek der kandidaten en het opzicht over leer en wandel der predikanten aan de coetus opgedragen.

Ligarius besloot, met behulp van graaf Edzard, door opheffing van de coetus het Calvinisme op een van zijn gevoeligste plaatsen te treffen. De 27e Febr. 1583 had de graaf bevolen de samenkomsten van de coetus voorlopig te schorsen en het gesprek tussen Luthersen en Gereformeerden te hernieuwen. Het besluit wekte bij de predikanten van Emden enige onrust, maar de graaf nam die weg, door de 18e Maart te verklaren, dat opheffing van de coetus niet in zijn bedoeling lag. Toen na een maand van de beoogde samenspreking nog niets was gekomen, besloot de coetus zijn vergaderingen weer te beginnen. Ligarius wist echter verwarring te stichten door listig de oude predikant van Hinte, Wicherus Mellesius, met negen anderen te bewegen, de graaf in een smeekschrift te verzoeken, de coetus te doen voortbestaan. Maar op dezelfde dag, 3 Juni 1583, dat zij door dit smeekschrift het recht van de graaf hadden erkend, werd de coetus opgeheven.

Alting c.s., die achter de actie voor het smeekschrift de hand van Ligarius voelden, besloten geen duimbreed te wijken. Zij vonden in Lubbertus een krachtige steun. Reeds toen Emden hem riep, had Lubbertus gevoeld welke strijd hem wachtte. Hij was die strijd echter „magno animo” tegemoet gegaan. Nu het conflict gekomen was, kon hij de wapenen gebruiken, waarmee het onderwijs van Beza en Ursinus hem had voorzien. Ligarius zou ervaren, dat hij tegen deze kamp-

²⁴ S. Lubbertus, *De Ecclesia, inleiding*.

²⁵ Ulbo Emmius aan S. Lubbertus. Groningae, 5 April 1606. (Gepubl. bij Brugmans, *Briefwissel* I, pg. 325).

.....foemina ingeniosissima, ... consobrina Gerardi Bolardi, tui quondam hospitii.” Oudrent Bolardus zie: Klugkist Hesse a.a.O. reg. s.v.

44 vechter niet opgewassen was. Niet door de kracht van argumenten, maar alleen door list zou hij Lubbertus ten val kunnen brengen.²⁶

De kerkeraad van Emden heeft blijkbaar voor dit laatste gevreesd. Hij nam een voorzichtige houding aan. De 12e Juni werd „eendrachtig van de ouderlingen besloten, dat om gewichtige redenen en oorzaken de predikanten dezer Gemeente zich ganschelijk van het Coetus hebben te onthouden, totdat in de zaak anders zoude zijn voorzien.” De kerkeraad trachtte nog een conflict te vermijden. Maar de spanning was hoog gestegen. Dat het nog niet tot een uitbarsting kwam, was mee te danken aan het vertrek van graaf Edzard, die de 9e Juni naar de Pfaltz was gegaan om het huwelijk van zijn dochter met de Lutherse ijveraar Lodewijk VI te vieren.²⁷

Ligarius had intussen gemerkt, welk een gevaarlijk tegenstander de jonge Lubbertus voor hem werd. Diens positie in kerkeraad en coetus, zijn invloed bij het volk, zijn samenwerking met Menso Alting betekenden voor het Calvinisme in Emden een sterke steun. Het is zeker aan de machinaties van Ligarius te danken geweest, dat de volgende aanval van het Lutheranisme op de persoon van Lubbertus werd gericht.

De 3e September 1583 kwam de graaf met zijn hofhouding in Emden terug. Reeds de volgende dag werd Lubbertus door de kanselier van de graaf aan een verhoor onderworpen. Het gesprek spitste zich toe op zijn ambtelijke aanstelling en taak. Ook D. Artopaeus, die hem van Heidelberg naar Emden had gehaald, werd ondervraagd, maar schoof de verantwoordelijkheid op de kerkeraad: „dat hij dit vanwege des ganschen consistorien to Embden had gedaan.” Tenslotte werden de predikanten van Emden geciteerd en voor de beslissende vraag gesteld: „waeromme sie predigeren stelleden buyten des heeren wille und weten, dat men neit also lijden wolden.”

De opzet was duidelijk. Na de coetus wilde men de kerkeraad treffen en die niet alleen beroven van een veelbelovende, jonge kracht, maar hem ook het recht tot het aanstellen van predikanten benemen. De Emder predikanten hebben de toeleg begrepen en zich duchtig geweerd. Eppens deelt althans mee, dat de vraag, die hun werd gesteld, veel discussie uitlokte: „daer dan meer disputierens uth erresen, dan weinich geacht.”

Hun verweer baatte echter niet. Edzard en Ligarius waren vastbesloten. Aan Sibrandus werd het prediken en ziekenbezoek opgezegd en tegen Michaelis (29 Sept.) verboden.

Het vonnis wekte in de gemeente felle ontstemming. Ook de predikanten Pezelius en Cruciger, die juist acht dagen in Emden vertoefden om zich op de hoogte te stellen van de ceremoniën van de avondmaalsbediening, „bedroveden

²⁶ In de „*Gratulatoria*” bij Lubbertus' promotie in 1587 bezingt zijn vriend Joh. Esychius Bremensis de strijd te Emden. Ik ontleen daaraan de regels:

..... fidelem te Ministrum
NEUSTADIO e studiis vocatum
Clara EMDA sensit, magno animo obviam
Promtum ire bellum triste moventibus,
Obsistis his, quis vincere videras
Paullo ante diis VEZELIUM inclitum
Armis, et URSINUM, professus
Nomina Militiae sacrae
Congressus ergo non tibi par pugil,
Mox te Ligare ex insidiis parat.....

²⁷ Ed. Meiners *a.w.* II blz. 187—212. H. Garrelts *a.a.O.* S. 123—125.

45 sich seer des sakes.” Heel de burgerij kwam in beweging en voelde zich aangetast in haar kerkelijke rechten. De 12e Sept. ging een deputatie naar de graaf met het verzoek, „dat Zijn Genade wolde die borgerije bij olde gewoontlicke kercken-ordinantie blijven laten und die gemeente laten hoeren stemmen holden um predigers te kiezen, want den meente toquam, niet eenich hoecheit.” Andere grieven omtrent de zware belastingdruk werden mede ter sprake gebracht. Ook dit verzoek baatte niet. De 5e Oct. bleef de kansel voor Sibrandus gesloten.

Enkele weken later waagde Menso Alting nog een laatste poging om Sibrandus voor Emden te behouden. In de „*Grosze Kirche*” werd een smeekschrift voor de graaf van de kansel voorgelezen en daarna ingediend. Twee dingen begeerde men: een beslissing omtrent Sibrandus, die reeds een goed beroep naar andere plaatsen kon aannemen, en een beslissing over het recht der gemeente om haar eigen predikanten te beroepen.

Doch de graaf bleef halsstarrig. Hij voelde zich gekrenkt, dat Sibrandus zonder zijn consent was gaan prediken. Het was wel niet zijn bedoeling de religie te veranderen, en indien nodig, was hij bereid het volk een prediker toe te staan, „dan niet dussen Sibrandus.”

De bevolking, die mokkend voor het huis van de graaf samenschool, voelde dat in dit ontslag van Lubbertus haar religievrijheid werd aangetast. Ook de graaf zelf was niet gerust en liet de volgende dag, de 13e Nov., informeren naar de bedoeling van de oloop. Maar hij bleef bij zijn besluit, ook toen een van de voornaamste burgers van de stad, Jhr. von Kniphausen, nogmaals voor Sibrandus pleitte „sie muchten kiezen und soecken een Calvinischen Swinglianer — dan niet Sibrandus.”²⁸

Het pleit was beslist. Lubbertus' taak in Oost-Friesland was afgelopen. Hij was een te krachtige en te resoluut-gereformeerde figuur, dan dat de Lutherse graaf hem langer wilde dulden.

Enkele dagen na deze bewogen historie kwam bij de kerkeraad van Emden een brief binnen uit Leeuwarden, d.d. XX Nov. 1583, ondertekend door de griffier van Ged. Staten van Friesland, *F. Isbrandi*. De brief memoreerde de opdracht, die reeds „up verscheidene Landtsdagen van den gemeene Lantschappe van Vrieslandt” was gegeven, om, met het oog op een vruchtbare voortgang van de begonnen reformatie „over de geheele Lantschappe” om te zien naar goede dienaren des Woords. Met dit doel waren reeds naar verscheidene provincies afgevaardigden gezonden. Verschillende personen hadden echter gesproken over „die Godtsalichheit, guede gaven ende geleertheit van Sibrando N.”, die nu zonder dienst was, met gevolg, dat men Sibrandus had beroepen. Daar de Friese Staten „den voorseyden Sibrandum buiten Uwe bewilliging ungeerne vandaar souden trecken”, verzochten zij de kerkeraad van Emden om zijn consent „t welk doende, sullet dese Landtschappe en ons daarmede sonderlinge dienst en vrientschap bewijsen.”

Bij dit schrijven lieten de Friezen het niet. Ze zonden ook een afgevaardigde, Bernardus Roorda, om hun zaak te bepleiten. En dr Otto Swalue, de invloedrijke secretaris van Leeuwarden, schreef een dringende brief.²⁹

²⁸ Abel Eppens *a.w.* I blz. 484, 494—496. In het „*Gratulatorium*” tekent Joh. Esychius de vergeefse pogingen van Emden om Lubbertus te behouden:

Cuncta EMDA tentat, livor at invidus
Haud mitigari quit studio aut prece.

²⁹ Ed. Meiners *a.w.* II, pg. 426, 427 publiceert de brief, waarvan hij het origineel nog in Emden had gezien. Dr. Otto Swalue was door de Syn. v. Sneek (1580) aangewezen voor het

Het was moeilijk voor Lubbertus en zijn kerkeraad om deze aandrang te weerstaan. De kerkeraad gaf Roorda ten antwoord, niet te kunnen noch te durven beslissen, dan nadat de gehele gemeente geraadpleegd was. Lubbertus zelf getuigde in een schrijven d.d. 15 Dec. 1583 aan dr Swalue in welk een zorg en moeite deze roeping hem bracht.³⁰

Een geringe gedachte van zichzelf en een sterke band aan de gemeente van Emden maakten de beslissing voor hem zwaar: „Wanneer ik let op de omvang van Uw Respublica en op mijn geringheid, dan kan ik niet ontkennen dat benauwende gedachten mijn gemoed besluipen, die me te meer drukken, naarmate gij meer aandringt. Hoe vrees ik immers, dat gij in Uw ijver de grens te buiten gaat, en ik geringer dan elke verwachting zal blijken. Hier komt nog bij dat de hand aan deze gemeente zo bij de dag in mij groeit, dat ik het scheiden van haar nog bitterder acht dan de dood zelf.” Op een spoedige overkomst moet dr Swalue dan ook niet rekenen. Eerst moet de gehele gemeente geraadpleegd worden. „In geen geval immers zou ik met ongenoegen van deze gemeente willen scheiden, die mij dierbaarder dan het leven zelf is. Zodra de zaak echter geregeld is, zal ik op reis gaan en tot U komen. Bidt gij intussen God, dat Hij mij zulke gaven geve, als in een dienaar van Hem in deze tijden nodig zijn. Een ding rest nog. Roorda verzekerde, dat Uw burgers met een groot verlangen naar mij zijn beziel. Ik bid U, waarde doctor, dat gij dat verlangen, dat gij hebt opgewekt, binnen de perken houdt. Als gij dat niet doet, zult ge of mij uitputten door te zware inspanning, waarmee ik zal trachten dat verlangen te bevredigen, of ge zult Uzelf met schaamte overdekken, wanneer de realiteit niet aan de verwachting beantwoordt.”

De brief ontroert door de grote bescheidenheid, waarmee de jonge begaafde geleerde spreekt over zichzelf en door de sterke liefdeband, waarmee hij zich verbonden gevoelt aan zijn gemeente, die hem „vita ipsa charior” is, en van wie het afscheid hem „morte acerbius” scheen.

In de „Gratulatoria”, die hij enkele jaren later bij zijn promotie ontving, wordt zijn afscheid van Emden nog gememoreerd. Het blijkt daar, dat hij niet alleen door Friesland, maar ook door anderen werd begeerd. Emden smeekte hem echter onder tranen om in de buurt te blijven. Hij was bereid het „commune periculum”, dat de kerken in het Noorden bedreigde, te verdragen. Moest hij wijken voor de duistere furiën in Emden, hij weigerde anderzijds te voldoen aan de wens van vrienden, die hem uit het Noorden wilden weglukken.³¹

zoeken van predikanten voor Friesland. In die qualiteit was hij de 9e Mei 1580 op de Syn. v. Hoorn en de 3e Mei 1583 op die van Amsterdam. Achter zijn contact met Lubbertus school hetzelfde motief. (R. en v. V., *Acta Prov. Syn.* Dl. I pg. 73, 74, 120). Zie ook Reitsma, *Honderd Jaren*, pg. 215).

³⁰ Sibrandus Lubbertus aan Otto Swalue J. C. Emdae XV Dec. MDLXXXIII. (A.G.: Cod. F G. f 109 r. No. CLVI).

„Etsi avide expectabam tuas litteras, tamen cum ignorarem, quae negotiorum tuorum multitudo esset et gravitas, libenter tuum silentium in optimam partem accepi. Retulit affinis tuus, quam sedulo negotium ageres, fuit quidem hoc mihi auditu jucundum. Magnas tamen curas attulit et molestias.” (Lubbertus doelt hier op Swaluwes' opdracht, zie noot 29)

.....Nuper cum ornatissimus vir BERNARDUS ROORDA suam in consistorio legationem explicaret, pauci erant qui non summopere miseriam huius ecclesiae deplorarent. Ex hac igitur Ecclesia expelli, mi frater? At cum ille sedulo urgeret, responderunt, se decernere nihil posse, nec audere etiam, nisi tota Ecclesia consulta, petentes ut hanc moram aequo animo ferret. Habes caussam cur tam cito adesse non possim.”.....

³¹ Joh. Esychius in „Gratulatoria”:

Er zijn uit de Emder periode van Lubbertus nog enkele brieven bewaard. Hij had de 5e Maart 1583 opnieuw een brief ontvangen van zijn vriend Büning uit Genève, evenals de eerste in het Grieks geschreven. Büning bedankt hem daarin voor een brief, waarin Lubbertus zijn medeleven had getoond en de edele wetenschap der wetten had geprezen. Hij is ook verheugd, dat Lubbertus niet alleen bidt voor de gezondheid van zijn lichaam, maar ook begeert, dat het onderricht van het verstand en de deugden een plaats in de ziel krijgen.

Opnieuw dringt hij er op aan de vriendschap door correspondentie te onderhouden, en doet weer de groeten van Egbert Albeda en Tjarkoon.³²

Van meer betekenis was een schrijven, dat *Herm. Wittekind*, hoogleraar in het Grieks te Neustadt, hem d.d. 1 Jan. 1584 zond. Wittekind bedankt daarin voor een brief en een goudgeschenk, die Lubbertus hem had gezonden. „Hij is op de hoogte van de beproeving, die over de kerk van Emden is gekomen, en meent dat de oorsprong daarvan ligt in de Pfaltz, waar het hof verwant is geworden aan het hof van Oost-Friesland. Maar zowel in Emden als in Neustadt mag men nu op betere tijden hopen, omdat Lodewijk VI pas gestorven is. Reeds was er een besluit gevallen, dat na de hoogleraren ook alle andere raadsliden, predikanten, burgers, inwoners uit de gehele landstreek zouden worden verdreven, voorzover ze de avondmaalsgemeenschap met hen zouden weigeren. Maar nu is de vorst weggenomen en heeft de Heer de Zijnen gered. De zuivering van kerken en scholen staat nu voor de deur, doch zal moeilijk zijn, omdat er geen geschikte krachten zijn. Ze schrikken bovendien terug voor de Pfaltz, waar de dood van de vorst ook steeds verandering brengt in het regiem. Tossanus e.a. zijn al bezig in de Heilige Geest-kerk in Heidelberg het volk te onderwijzen.”³³

Met welk een intense belangstelling zal Lubbertus van deze brief kennis hebben genomen. In Heidelberg en Emden streed men eenzelfde strijd. Door het huwelijk van Lodewijk VI was de storm der vervolging van Heidelberg naar Emden gekomen. Zou door de dood van Lodewijk VI het licht ook weer dagen over Emden? Het verrassend bericht uit Neustadt heeft in Lubbertus' levensloop geen wijziging gebracht. Hij is spoedig na het ontvangen van deze brief naar Friesland vertrokken. De datum van zijn vertrek is niet precies te bepalen. Uit de kerkeraadrekeningen van Emden blijkt, dat hem in het begin van het tweede kwartaal van 1584 nog

Viciniam, a multis petitum,
Ut teneas, lacrymis precatur. (sc Emda)
Tu cedis atrae Tisiphonae, abnuis
Idem tuis: commune periculum
Perferre mavis, esse dulci
Quam minus a Patria remotus.
Ergo Minister Francerae doces
Annun.....

³² B. Büning aan S. Lubbertus. Geneva Allobrogum. 5 Maart 1583. (Grieks orig. in Br. Mus. te Londen).

Egbert Albeda werd in 1594 burgemeester van Groningen. Later lid van Staten-Generaal. (H. Brucherus, *Geschiedenis Kerkhervorming Groningen* pg. 267).

³³ Herm. Wittekind aan S. Lubbertus. Neustadio initio anni MDLXXXIV. (A.G.: God. I, pg. 193, no. CI).

Het adres luidt: „Pietate et Doctrina praestanti viro D. Sibr. Lubberto Ministro Ecclesiae Emdensis amico suo.”

„Accepi tuas litteras, SIBRANDE, cum dono aureo, quod quam mihi gratum est, quippe profectum ab animo amico et benevolo, tam mihi cognitum acerbum fuit, ecclesiam vestram ad istum modum vexari et turbari, quae tanto tempore tam bono statu tranquilla viguit... Videtur autem ista procella in vos irruisse ex vicina nobis aula post affinitatem vestrorum cum ea contractam.”

tractement is uitbetaald. In de dorre taal van het kasboek spreekt nog de sympathie van de gemeente: „1584 2e Abschnitt: D. Sibrandus yn sin aftoch, damit he erlich van hir gehet, betalett 150 gulden.”³⁴

Waarschijnlijk is Lubbertus omstreeks Maart/April 1584 naar Friesland vertrokken. De 4e April schrijft Herm. Wittekind hem opnieuw. Hij heeft uit een brief van Lubbertus vernomen, dat deze aangenaam en gewild is bij de goeden en door de kerken om strijd wordt begeerd. Wittekind meent, dat dit te danken is aan Lubbertus' „pietas, modestia et diligentia in officio” en hij verblijdt zich over Lubbertus' talent, gaven en zeden, en dat te meer omdat dit soort van predikanten in deze tijd zeldzaam is. Hij licht Lubbertus verder over de ommekeer in de Pfaltz in en uit de wens, dat „tua ista nova vocatio” moge dienen tot Gods eer en tot heil van Lubbertus zelf en vele anderen.”³⁵

De verandering in Lubbertus' leven was dus reeds in Heidelberg bekend. Uit een brief van Gellius Sneecanus blijkt, dat hij de 20e Mei 1584 in Friesland is en zich al in de nieuwe situatie oriënteert. Gellius noemt hem „juvenis ille Emdensis, itidem a nostris Ordd. primum vocatus et nunc praesens.”³⁶

Lubbertus was present. Met smart was hij uit Emden vertrokken. Maar hij ging een nieuwe, zonniger toekomst tegemoet.³⁷

2 IN FRIESLAND

Meer dan één motief had de Staten van Friesland tot het beroepen van Lubbertus bewogen. Allereerst het algemeen motief van de „magna raritas Evangelistarum”, die de voortgang van de reformatie in deze provincie stagneerde. Ook bij de beroeping van andere predikanten had dit een rol gespeeld.

Bij Lubbertus' beroeping golden echter nog twee bijzondere motieven. Bij de doorbraak der reformatie in 1580 hadden de Staten besloten, dat een deel van de opbrengst der geestelijke goederen zou worden besteed voor de stichting van een seminarie en voor het onderhoud van alumni ten dienste van de kerk.³⁸

De uitvoering van dit plan werd echter gestagneerd, enerzijds door een strijd om de macht tussen de steden en de grietenijen, anderzijds door de dreiging van de Spaanse vijand.³⁹ Van binnen verscheurd door tweedracht, van buiten bedreigd

³⁴ Arch. Grosze Kirche Emden, *Lib. expens.* Het boekjaar liep van Michaelis tot Michaelis (1 Oct.—30 Sept.) De „2e Abschnitt 1584) zal ongeveer eind Maart zijn geweest. Mogelijk heeft de kashouder hem „yn sin aftoch” een wat ruimer tractement uitgekeerd.

³⁵ Herm. Wittekind aan S. Lubbertus. Neustadii IV April MDLXXXIV. (A.G.: Cod. I, p. 198 No. CIV)

„Libenter cognovi ex literis tuis, Sibrande, quod gratus sis et charus bonis, quodque expetaris ab ecclesiis istis vestris certatim. Cuius illorum erga te adfectionis non alia quam virtus tua, quam pietas, modestia et diligentia in officio causa est.”

³⁶ Sneecanus (Gellius Hotzenides) aan Henr. Antonides (Nerdenus). z.p. ao 1584. 20 May. (A.G.: O. en C. Cod. I, pg. 652, No. CCCXXIV)

³⁷ Ubbo Emmius, *Vita Altingii*, pg. 59: Sibrandus dimissus maximum dolorem Altingio, qui eum impense diligebat, et aegritudinem non exiguam toti Ecclesiae reliquit. Ipse, bono suo, ab inimicis Ecclesiae pessimo animo extrusus, Leovardiam profectus est, atque ibi a fortuna longe meliore et copiosiore exceptus fuit.”

³⁸ J. Reitsma, *Honderd Jaren*, pg. 202. H. H. Kuyper, *Opleiding Dienst des Woords*, I pg 432—439.

³⁹ Sneecanus aan Henr. Antonides d.d. 20 May 1584 zie noot 36): „Verum plena sunt omnia dissidiis et praecipue inter Agrarios et Oppidanos. .... De loco, in quam civitate, quo tempore sit aperiendum publicum illud Theologiae collegium, prorsus adhuc incerti sumus, adeo omnia contentionibus et invidia fervent.”

door geweld, scheen het minder dan ooit de tijd om aan de stichting van een hogeschool te denken. Doch mannen als de Gedeputeerde Elardus Reynalda en de theoloog Gellius Sneecanus hielden het vuur levendig.⁴⁰ Het is meer dan waarschijnlijk, dat men, bij de beroeping van Lubbertus, in hem tevens een kracht voor het te stichten seminarie heeft gezien. Sixt. Amama, die een van de eerste discipelen van de nieuwe academie zou worden, noemt als een van de motieven van Lubbertus' beroeping, dat men bij het onderricht der theologie van zijn diensten gebruik wilde maken.⁴¹

Echter, het seminarie was er nog niet. Pas de 14e April werd, mede op aandrang van de kerken, het besluit er toe door de Staten genomen. En nog was de zaak daarmee niet in kunnen en kruiken. De moord op Willem I, de 10e Juli 1584, en de daardoor nog toenemende „incertus patriae status” brachten nieuw oponthoud.

Lubbertus' positie was in deze tijd zeer ongewoon. Hij was niet door een kerk, maar door de Staten naar Friesland beroepen. Blijkbaar was het ook de bedoeling der Staten, dat hij zich niet aan enige kerk zou verbinden, maar „ten dienste der Landschappen” en speciaal van Stadhouder en Staten zou staan. Amama noemt als tweede motief voor zijn beroeping, dat hij met het oog op de godsdienst-oefeningen ter beschikking van Graaf Willem en de Staten zou wezen.

Toch werd hij ook door de kerken om strijd begeerd. Geen wonder, wanneer men let op het droeve beeld, dat Herm. Wittekind van veel predikanten uit die dagen tekent. Het viel op, hoe Lubbertus zich gunstig van hen onderscheidde door zijn vroomheid, bescheidenheid en ijver in de dienst.⁴²

Speciaal de kerk van Leeuwarden wilde hem beroepen. Lubbertus voelde daartegen wel bezwaar. Nu de Staten eenstemmig tot de stichting van een hogeschool hadden besloten, kon hij spoedig een benoeming als hoogleraar verwachten. Was het raadzaam zich tevoren nog aan een kerk te verbinden? Kon hij dit zonder overleg met de Staten doen?

De ervaren Gellius Sneecanus adviseerde hem om vooralsnog geen roeping van Leeuwarden te accepteren, maar eerst met de Staten te overleggen, in de hoop, dat de loop van zaken hem intussen zou leren, wat God met deze provincie voor had.⁴³

Het resultaat van dit overleg is in de praktijk gebleken. Lubbertus bleef in dienst der Staten. Het karakter van zijn positie blijkt uit een brief van Willem Lodewijk d.d. 27 Juni 1590, waarin hij Ruardus Acronius in een soortgelijke positie benoemt nl.: „om bij ons te residieren ende waer wij tegenwoordich sijn totten dienste des Woords ende volgens der Landschappen ende der gemeente Christi

⁴⁰ Boeles, *Frieslands Hogeschool* I, pg. 10.

⁴¹ „Sermo fun.” pg. 19: „In hanc provinciam vocatus fuit ao. 1584 tum ut Generoso Gubernatori Guiljelmo et Illi Ordd. Delegatis a sacris concionibus esset, tum etiam ut eius opera in docenda Theologia erecta, quam jam tunc moliebantur, Academia, uterentur.”

⁴² Herm. Wittekind aan S. Lubbertus d.d. 4 April 1584. (zie noot 35).

„Laud credas quam laetor tali tuo ingenio, dotibus et moribus, idque eo magis, quo rariores hae tempestate id genus Ministri Ecclesiarum. Nempse idonei reperiuntur, sed regnat in illis ambitio pro modestia, aemulatio pro concordia, contentio pro consensu, avaritia pro autarkeia, ignavia pro sedulitate, cura cubiculae pro cura officii.”

⁴³ Sneecanus aan Henr. Antonides d.d. 20 May 1584 (zie noot 36).

Gellius Sneecanus deelt in vertrouwen „stipulato silentio” aan Antonides mee, dat Lubbertus, „dehinc speciatim a Leovardiensi Ecclesia electus vix videtur oblatam suscepturam vocationem, sed potius deliberandi spatium excipere cum D.D. Ordd., idque me suasore, ut interea eventus decerneret, quidnam Dominus Deus de hac Provincia statueret.”

ten beste soveel als wij noodich achten sullen gebruyckt te worden, gelijk wij voormaels die vrome ende hoochgeleerde Dr. Sybrandus Lubbertus, nu professor in de Academie tot Franeker, van ons is beroepen ende gebruyckt geworden.”⁴⁴

Lubbertus heeft zijn dienst aan de kerken dan ook in nauw contact met Staten en Stadhouder verricht. Amama deelt mee, dat hij te Franeker, waar deze toen hun zetels hadden, „ecclesiam piis, eruditiss, efficacibusque concionibus eruditiss.”⁴⁵

Het werd voor Lubbertus een periode van onzeker afwachten. Het ideaal van de hogeschool hield zijn gedachten bezig. Het was nog niet zeker, waar en wanneer zij zou worden geopend, maar reeds pleegde hij voortdurend overleg met de oude Snecanus. De bezetting van de leerstoelen had hun beider interesse. Als Henr. Antonides, pred. te Enkhuizen, nog aarzelt aan hun aandrang te voldoen en zich van Enkhuizen los te maken, schrijft Snecanus: „Ego et SIBRANDUS tui nunquam obliviscimur.”⁴⁶

Anderzijds gaf de positie van „ecclesiastes publicus” aan Lubbertus geen bevrediging.⁴⁷ Hij miste de band aan een eigen gemeente, waarvan hij in Emden zoveel vreugde had ervaren. Bovendien was hij van mening, dat hij als predikant in algemene dienst zou inboeten aan autoriteit. Hij zweeg ook niet over zijn bezwaren. Ze maakten zoveel indruk, dat sommigen vreesden Antonides te spoedig voor de stichting der Hogeschool te doen overkomen en daarmee aan dezelfde bezwaren bloot te stellen.⁴⁸

Het pleit voor Lubbertus, dat de regeling van zijn kerkelijke positie hem niet bevredigde. Zijn roeping naar Emden was beter geregeld. Al was de reformatie in Friesland nog in opbouw en had, naar de opvatting van die tijd, de Overheid daarin een taak,⁴⁹ toch school er gevaar in een te nauwe relatie met haar. De kerken hadden gelijk, dat zij, na de overkomst van Lubbertus, zijn positie door beroeping zuiver wilden stellen.

Lubbertus heeft in deze tijd van afwachten de kerken niet alleen in de prediking, maar ook in haar vergaderingen gediend. Opmerkelijk is, dat hij, nog maar 29 jaar en pas een maand in Friesland, op de synode van Harlingen d.d. 5 Mei 1584 reeds belangrijke opdrachten ontving.⁵⁰ Twee daarvan hadden betrekking op censuur en advies over bepaalde geschriften.

Het eerste geschrift was een werk van Antonius Claesz, getiteld „de magistratu”.

⁴⁴ G. H. van Borssum Waalkes, *Stukken betreffende de twist tussen de Leeuwarder en Friesche predikanten in en na 1588.* (Ned. Arch. Kerkgesch. dl. II afl. 4, pg. 397—406).

⁴⁵ *Sermo fun.* pg. 19. Ook het „*Gratulatorium*” noemt Franeker als Lubbertus' standplaats: „Ergo Minister Franecerae doces annum.” F. A. Romijn, *Naamlijst der predikanten in Herv. Gem. v. Friesland*” noemt Leeuwarden en Harlingen, doch met reserves.

⁴⁶ Snecanus aan Henr. Antonides (Nerdenus). z.p. 28 Aug. 1584. (A.G.: O en C Cod. I, pg. 649a, No. CCCXXIII).

Gabbema heeft in zijn afschrift deze brief foutief gedateerd op 28 April. Het origineel, dat eveneens in de Prov. bibl. te Leeuwarden berust, dateert 23 Augustus.

⁴⁷ Vriemoet, o.c. pg. VI.

⁴⁸ Snecanus aan Henr. Antonides d.d. 28 Aug. 1584. (zie noot 46).

„Quin etiam metuunt ne tuam perderes aut amitteres auctoritatem, si nulli addictus interea Ecclesiae hic viveres, quemadmodum SIBRANDUS LUBBERTUS (qui Emda huc venit) de se conqueritur.”

⁴⁹ Joh. Acronius, *Grondtlich Bericht van de Beroeping der Predicanten*, (1615) pg. 23.

⁵⁰ R. en v. V. *Acta VI*. pg. 26. Lubbertus was hier nog geen wettig afgevaardigde, maar kon als gast present zijn. In 1587 werd dit gastrecht met adviserende stem voor alle dienaren in een wettig besluit vastgelegd.

De synode besloot dit in handen te stellen van Sixtus Rippertus, Sibrandus Vomelius en Ubelus Episcopus, met de bevoegdheid om Ruardus Acronius en Sibrandus Lubbertus, wellicht als adviseurs, tot zich te nemen. Hun opdracht was het geschrift door te lezen, zo nodig te corrigeren, er aan af of toe te doen, en in alles te handelen, zoals zij het „voer het alderbeste” zouden bevinden.⁵¹ Het resultaat van hun onderzoek vermelden de Acta der Friese Synoden niet.

De tweede opdracht betrof een geschrift van D. Oricus Doyma. Dit meelevend lid der Staten had behalve dit geschrift nog een zestal wensen ingediend, t.a.z. van de prediking en het gebruik der formulieren. De synode nam deze zes artikelen in de Acta op en beval die bij de kerken aan. Het „scriptum” werd echter in handen van een commissie gesteld, waartoe, behalve Sibrandus Luberti, ook Gellius Hotzenius, Bartholdus Schuring, Joannes Arcerius, en D. Otto Svalue behoorden.⁵²

Uit de saamstelling van deze commissie's bleek, dat de synode Lubbertus een plaats gaf onder de meest gezaghebbende leden van de kerk. Nog sterker kwam dit uit in een derde opdracht, die hij ontving, en die een enigszins ander karakter droeg.

In 1583 had de synode van Franeker zich met enkele artikelen tot de Staten gericht.⁵³ Vooral het tiende artikel was van belang. De synode verzocht daarin aan de Staten „een publick persoon uit de Dienaren” aan te stellen, die, wanneer in een classis een kwestie zou ontstaan tussen een dienaar en zijn gemeente „nopende het onderhoudt off andere beschuldigingen van lere ofte leven”, zich met twee leden der classis in contact zou stellen om „door amicable tussenspreken de voorschreven quaestien te remedieren”, en, zo dit niet gelukte, rapport uit te brengen aan Zijn Genade en de Gedepp. Staten, om met behulp van hun autoriteit, er nog behoorlijk in te voorzien. De Landdag der Staten was in April 1584 daarmee accoord gegaan en verzocht nu aan de synode van Harlingen zo'n „publyck persoon” te willen nomineren.⁵⁴

Bij de synode was de behoefte echter minder geworden. Zij leefde in de hoop, dat de zwarigheden in de classes zouden afnemen, mede dank zij „bequame middel nae den lofflijcken forma, in den cheurvorstlijcken Pfaltz gebruycklijk, welke men tot gelegener tijt sal verthonen.” Zij had bovendien moeite iemand te vinden die zonder nadeel voor zijn bediening, de functie op zich zou kunnen nemen. Daarom verzocht zij de Staten in plaats van die ene „publycke persoon” uit iedere classis twee te autoriseren, t.w. de praeses en de adjunct, om in voorkomende moeilijkheden te handelen.⁵⁵

Was de synode misschien bevreesd, dat de „publycke persoon” (de resolutie der Staten zweeg over de andere mogelijkheid van twee leden uit een classis, waarop de artikelen der predikanten ook hadden gewezen) teveel macht zou krijgen? Was het misschien aan Lubbertus te danken, dat de synode dacht aan de „forma”, die in de Pfaltz werd gebruikt? Hij had die daar leren kennen. Lubbertus werd

⁵¹ R. en v. V. *Acta VI*. pg. 10. Omtrent Antonius Claesz zie *NNBW V*, pg. 371.

Zijn „*de Magistratu*” verscheen pas in 1595. Omtrent Sixt. Rippertus zie v. d. Aa *a.w. s.v.* Omtrent Sibr. Vomelius zie *NNBW IX* pg. 1227. Ubelus Episcopus was ds. te Dronrijp. Omtrent R. Acronius zie *NNBW V* pg. 5.

⁵² R. en v. V., *Acta VI* pg. 12—14. Omtrent Snecanus zie Reitsma, *Gellius Snecanus*. Schuring en Arcerius waren beiden pred. te Leeuwarden.

⁵³ R. en v. V., *Acta VI*, pg. 5—6.

⁵⁴ *Handl. Staten van Friesland DL I* pg. 388 en 391.

⁵⁵ R. en v. V., *Acta VI* pg. 11, 12.

ook als eerste in een commissie benoemd, die een concept-regeling moest ontwerpen om deze „bij den Heren Staeten eyndtelijck toe effectueren.” De commissie bestond uit Sibr. Luberti, Ubele Epius, Bartholdus Schuring en Gellius Hotzenius.

Zo bleek op deze eerste synode, die door Lubbertus werd bijgewoond, dat de kerken hem waardeerden om zijn deskundig oordeel bij de censuur over boeken en als contactorgaan voor de correspondentie met de Overheid.

Ook de synode, die de 3e Mei 1585 te Dokkum vergaderde, maakte van de dienst van Lubbertus gebruik. Zij gaf hem de opdracht om saam met de afgevaardigden van Franeker te confereren met Gellius Sneecanus over de honorering van de vertaling van diens boeken, hetwelk de synode aan Sibr. Vomelius opgedragen had.⁵⁶

Voorts moest Lubbertus met ds. Sixt. Rippertus en twee andere predikanten uit de classis Franeker contact opnemen met Stadhouder en Staten over de uitvoering van bepaalde resoluties tegen kerkelijke misbruiken: „daer werden guede leges van ghemaect, maer daer valt gheen executie daerop.”

De volgende twee jaren komt de naam van Lubbertus niet in de Acta der synoden voor. Het is de periode van zijn optreden als hoogleraar te Franeker en van zijn promotie te Heidelberg.

Op de synode van Bolsward d.d. 25 Juni 1588 verschijnt hij echter weer, nu in andere qualiteit. Was hij tevoren slechts als gast tegenwoordig, nu toont hij „synne commissie, hem vann Synne G. thogesundenn.” Lubbertus is de eerste commissaris-politiek, die op een Friese synode verschijnt, „umb in Synner Gnaden nahme tot meerdere autoriteyt dem synodo by tho wonen, updaht alle questioese saekenn stichtelick unnd mit denn meastenn vrede mochten affghandelt werdenn.”⁵⁷

Verzet rees er tegen deze nieuwe figuur niet. De vorm, waarin zij zich presenteerde, was gematigd. Vanuit practisch oogpunt scheen dit nieuwe contact met de Overheid nuttig en eervol. De commissie, die Lubbertus toonde, werd dan ook met eerbied geaccepteerd en goedgekeurd. De synode kon hem terstond een lijst van bezwaren en wensen voor Stadhouder en Staten ter hand stellen. Ook benoemde zij hem, met Kempo à Donia, dr Doyem en prof. Lydius in een commissie tot licentie der boekdrukkers.

Lubbertus' positie op deze synode was geen ledige vorm. Op de dag van de opening der synode, d.d. 25 Juni 1588, schreef zijn collega Mart. Lydius hem een brief, waarin hij werd genoemd, de „praeses synodi Bolswardiensis”.⁵⁸ Lubbertus had Lydius' mening gevraagd over de quaestie of een huwelijk met een ongedoopte kerkelijk mocht worden bevestigd. In verband met de datum der synode, waar deze vraag ter sprake kwam, moest er spoedig geantwoord. Lydius' antwoord was, dat, indien het geen Anabaptist of verachter van de doop betrof, de aanvragers overtuigd moesten worden, dat zij zich voor de huwelijksbevestiging moesten laten dopen. Indien schaamte om hun leeftijd hun in de weg stond, dan

⁵⁶ R. en v. V. *Acta* VI pg. 16. Uit latere Acta blijkt dat het met die honorering niet vlot is gegaan. (pg. 19)

⁵⁷ R. en v. V. *Acta* VI pg. 33—35.

⁵⁸ Mart. Lydius aan S. Lubbertus, praesidi Synodi Bolswardiensis. Fran. XXV Junii. 1588. (A.G.: Cod. I, pg. 467, No. CCXLII)

Als praeses van deze synode werd gekozen ds. B. Vezechius van Harlingen. De politieke commissaris werd echter ook als praeses beschouwd. Op de Syn. v. Franeker (1589) verscheen Lydius als politiek commissaris. Tegen hem rees echter krachtig verzet. En met succes. (R. en v. V. *Acta* VI, pg. 39/40)

kon het onder getuigen in een of ander dorp ten tijde van de godsdienstoefening gebeuren. Indien er andere bezwaren waren, maar de ongedoopte partij toch beloofde ook na de huwelijksbevestiging de doop te zullen begeren, en hij zich zo gedroeg, dat men aan zijn goede trouw niet behoefde te twifelen, dan meende Lydius, dat het ook kon worden toegestaan. Wanneer het echter een anabaptist of een „profanus Baptismi contemptor” betrof, dan zou het z.i. niet mogen worden ingezegend.

Lydius citeert in zijn brief een reeks zinsneden uit het huwelijksformulier, waarop hij deze afwijzing grondt. De pausegezinden en de aanhangers van de Conf. Augustana zouden het ook niet doen. Calvijn en Beza evenmin.⁵⁹ Indien men het deed, zou men eerst het formulier moeten veranderen. Lydius herinnert er tenslotte aan, hoe Gellius Faber eens had geweigerd het huwelijk van de dochter van Henricus Nielaes te bevestigen, en, toen hij er toe gedwongen werd, het „miserabiliter sane et terribiliter” had bevestigd.

Lubbertus zal met dit advies wel accoord zijn gegaan. De synode besloot in dezelfde geest.⁶⁰

Moeilijker was de vraag, waarvoor de synode van Harlingen in 1589 Lubbertus en zijn collegae stelde. Het betrof een geval van „kwaadwillige verlating.” Ds. Hero Frisius van Dongjum was onwettig door zijn huisvrouw verlaten en alle pogingen van de magistraat e.a. om haar tot terugkeer te bewegen, waren tevergeefs geweest. De vraag was nu, of ds. Hero opnieuw mocht trouwen. De professoren waren voor deze zaak „specialiter versocht.” De synode en haar adviseurs meenden, dat een tweede huwelijk in dit geval naar Gods Woord geoorloofd was, doch zij droeg de hoogeraren op om saam met de scriba Sibr. Vomelius enkele gronden uit Gods Woord te concipiëren, om het Hof te overtuigen, dat het besluit schriftuurlijk was.⁶¹

Lubbertus werd echter niet alleen in het werk van prov. synoden betrokken. Ook in dat van een nationale synode en in plaatselijke moeilijkheden werd hij gemengd. De nationale synode van 's Gravenhage droeg hem in 1586 voor aan Leycester, om, met zeven andere deputaten, met de graaf te overleggen omtrent een algemene regeling van huwelijkszaken, „eo, quod materia matrimonii sit mixti juris divini et humani.”⁶²

Plaatselijk werd Lubbertus in 1589 betrokken bij de hevige twist tussen ds. Ysbrandt Balck en zijn beide collegae Ruardus Acronius en Antonius Claesz te Leeuwarden. De reden van de twist is niet bekend. Winsemius deelt mee, dat het niet „de leer van het heilig Evangelium of eenige poincten vandien betrof.” De gemeente werd er echter door verscheurd, zodat de hulp van Stadhouder en Staten werd ingeroepen. Lubbertus werd, met Henr. Antonides en Joann. Arcerius als bemiddelaar benoemd. Hun poging schijnt geen voldoende succes te hebben gehad. Pas in 1591 keerde de rust in Leeuwarden terug, nadat de twistende predikanten naar elders waren vertrokken.⁶³

⁶⁰ „Finge tibi tales coniuges Genevam venire et matrimonii sui benedictionem et confirmationem petere, putasne D. BEZAM et CALVINUM ad Benedictionem tales ecclesiasticam admissuros?”

⁶¹ R. en v. V. *Acta* VI pg. 36.

⁶² R. en v. V. *Acta* VI pg. 8, 41, 42.

⁶³ F. L. Rutgers, *Acta Ned. Syn. 16e eeuw.* pg. 642.

⁶⁴ P. Winsemius, *Chronyck van Vrieslant* (1622) p. 802. Reitsma, *Honderd Jaren* pg. 257—259. In 1589 werd een „acte van silentium” gesloten. In 1590 kwam de twist opnieuw ter Synode. (R. en v. V. *Acta* VI pg. 36, 40, 41, 49—51) De stukken over deze twist bij v. Borsum Waalkes a.w. pg. 397—406.

Er zijn uit deze periode een tweetal brieven bewaard, die tonen welk een invloedrijke positie de jonge Lubbertus reeds spoedig in Friesland bezat.

De eerste brief is gedateerd 16 Juni 1585 en afkomstig van de Bremer predikant *Chr. Pezelius*. Bij een bezoek aan Emden in 1532 had deze Lubbertus ontmoet. Hij schrijft Lubbertus in het belang van Margaretha, een „honesta matrona”, weduwe van Martinus Eliacus, voorheen predikant te Emden en Leeuwarden. Nog bij het leven van haar man, die de eerste predikant van Leeuwarden was, had de kerkeraad aan haar een bedrag van 50 daalders toegezegd. Zij had de helft daarvan ontvangen. Margaretha was nu naar Bremen verhuisd en de kerkeraad had de resterende schuld voor haar meegegeven aan een bode. Maar deze was onderweg door vijanden overvallen en van al zijn geld beroofd. De weduwe had nu aan Pezelius verzocht Lubbertus' voorspraak in te roepen bij de Staten van Friesland en de kerkeraad van Leeuwarden. In zijn brief aan Lubbertus voldoet Pezelius aan haar verzoek. Hij voert een tweetal argumenten aan. Hij erkent, dat het geld is toegezonden, maar meent, dat het verlies van het geroofde geld niet ten koste van de weduwe, maar van de afzenders moet komen. Behalve op dit juridisch argument wijst hij op een barmhartigheidsoverweging. De weduwe, die gebrek aan de noodzakelijkste levensbehoeften heeft, kan het geld niet missen „sine extrema paupertate”, terwijl het voor de kerkeraad een gering bedrag is. Pezelius dringt er bij Lubbertus op aan, door zijn tussenkomst zich voor deze weduwe in te spannen. Hij is tot wederdienst bereid.⁶⁴

De brief geeft een interessant kijkje op de tijdsomstandigheden en laat zien hoeveel er van Lubbertus' voorspraak werd verwacht.

De tweede brief dateert uit hetzelfde jaar, 5 Aug. 1535, en is geschreven te Leeuwarden door de Groninger edelman *Johannes Renghers* van „Hellem, Schildt-wollda en Sydebuyren.” Renghers leeft in Friesland in ballingschap. Hij heeft reeds enkele malen met Lubbertus gesproken over een jongeman, zoon van vrome en aanzienlijke ouders, die eveneens alles hebben verloren en berooid ballingen zijn. De veelbelovende zoon, die voor de kerk van Christus is bestemd, zoekt, zonder tussenkomst van zijn ouders, steun voor de voortzetting van zijn studie. Renghers meent, dat de broederlijke liefde eist om naar beiden helpende handen uit te strekken. Hij zou wel weten wat zijn plicht was, indien het hem mogelijk was te helpen, maar door de lange duur en de bitterheid van de rampspoed uitgeput, ontbreekt het hem zelf aan het nodige. Tegen zijn zin en natuur moet hij nu Lubbertus en „nostris ecclesiis” tot last zijn. Hij doet een beroep op Lubbertus en twijfelt niet, of, wanneer hij deze tot patroon en auteur heeft, het succes verzekerd is. Want „Uw gezag bij de Staten maakt, dat ge kunt krijgen, wat er gevraagd wordt, en Uw vroomheid en plicht zullen U aanzetten om te willen, wat ge kunt.”⁶⁵

⁶⁴ Chr. Pezelius aan S. Lubbertus. Bremae. 16 Junii 1585. (Orig. in Br. Mus. te Londen). „Venit autem anno, ut opinor, superiori in nostram Ecclesiam honesta matrona, Margaretha, vidua reverendae memoriae Martini Eliaci qui et Embdae et Leovardiae olim docuit Ev(ange)-lium Christi fideliter. Ea causam suam tibi imprimis commodari per me petiit, quam ipsius nomine apud Status Frisiae et Leovardenses potissimum promoveris..... Jam, quod a me illa mirum in modum rogat, id ego abs te, vir doctissime, impetrare modis omnibus cupio. Ut intercessione tua causam hanc viduae diligenter agas et quod restat debiti, maximis necessariis ipsius usibus destinatum, quanto possis studio extorqueris.”

Over Eliacus: zie Reitma, *Honderd Jaren*, reg. s.v. Over Pezelius: J. Moltman, *a.a.O.*

⁶⁵ Joh. Renghers in Hellem, Schiltwolda en Sydebuyren, aan S. Lubbertus. Lewardinii 5 Augusti 1585. (Orig. in Br. Mus. Londen).

„Nos quidem, sicuti alias saepe in hoc nostro exilio piorum egentiumque causa non ipso destituerimus et hic non ignoraremus quid officii esset nostri, si quid benefaciendi digna

Ook dit schrijven tekent de nood van de tijd. Ballingen uit het door de vijand bezette Groningen, die in Friesland aan de rand van de bestaansmogelijkheid leven en uitgeput zijn door de „malorum diuturnitate asperitateque!” Lubbertus staat met hen in contact. Hij is de vertrouwensman, dien zij deelgenoot maken van hun leed en van wiens autoriteit bij de Staten zij de hoogste verwachtingen hebben.

Men vraagt zich af, waaraan de nauwelijks dertigjarige Lubbertus, die hier pas kwam kijken, deze positie en invloed te danken had. Hij moet door zijn kennis en karakter een man van bijzondere, imponerende capaciteiten zijn geweest.

3 IN GRONINGEN

De diensten, die Lubbertus aan de kerken in Groningen heeft bewezen, zijn te belangrijk om er niet afzonderlijk bij stil te staan.

Na een beleg van twee maanden had Groningen, het laatste bolwerk van de Spanjaarden in het Noorden, zich de 22e Juli 1594 aan Maurits en Willem Lodewijk moeten overgeven. Onder de „Poincten ende Conditien”, die de 23e Juli in het legerkamp te Helpen door beide partijen werden getekend, luidde art. VI: „dat in Groningen ende Landen geen andere religie geexerceert soude worden dan de Gereformeerde religie, sulcx als die tegenwoordichlijck inde geunieerde Provinciën openbaarlijck geexerceert wordt.”⁶⁶

Deze bepaling bracht een radicale verandering mee in de organisatie van het kerkelijk leven. Willem Lodewijk had tijdig zijn maatregelen daartoe genomen. De 11e Juli 1594, toen de val der stad aanstaande scheen, had hij vanuit het legerkamp te Peize Menso Alting van Emden verzocht, de eerste predikatie in Groningen te houden en hem tevens gevraagd „om in eenige nodige en wichtige saecken Uw advies en gedancken te gebruycken.”

De 21e Juli werd het verzoek herhaald in een brief, ondertekend door van Huizen namens de Raad van State, nu met het klemmend motief, dat men met Alting „noch eenige saecken had te communiceren, daeran 's Landt's dienst is gelegen.”⁶⁷

Het was begrijpelijk, dat men zich in de eerste plaats tot Alting richtte. Hij was niet alleen een bekwaam man, maar ook in de nabijheid van Groningen geboren, in de stad opgevoed, en onder de ballingen, die bij Willem Lodewijk in de legerplaats waren, goed bekend.⁶⁸

Eenzelfde verzoek werd echter gedaan aan Lubbertus en Lydius, „zwei sehr götsaligen und gelehrten professoren in den theologis zu Franingen.”⁶⁹

Het zal voor Lubbertus een vreugdevolle ontmoeting zijn geweest toen hij,

Incultas nobis superesset. Sed cum ea malorum diuturnitate asperitateque exhausti, nobis in presentia deficiat, invitus et quidem mihi crede respiente natura, petaribus hisce literis nostris molestus tibi Ecclesisque nostris oneri ero. Rem itaque hanc sic tibi commendo ut maiore cura animique sollicitudine non possim. Neque addubito quin te patronum actoremque sortito, accessu quod volumus terminabitur. Facit nam tua apud Ordinum delegatos autoritas ut impetrare possis qd. petitur, et pietas officiumque commonebit ut velis qd. possis.”
Omtrent Renghers tom Hellum zie Klugkist Hesse *a.a.O.* S. 352/353. En Brucherus *a.w.* blz. 244, 246, 268.

⁶⁶ „Poincten ende Conditien, geaccordeert ende gesloten in 't Leger tot Helpen voor Groningen. 23 Juli 1594.”

⁶⁷ II. Alting, *Levensbeschrijving van Jhr. Abel Coenders van Helpen*. 1775.

⁶⁸ Ubbo Emmius, *Vita Altingii* p. 84, 85.

⁶⁹ Brief van Willem Lodewijk aan zijn vader d.d. 19 Aug. 1594. (Bij Groen v. Pr. *Archives de la Maison d'Oranges Nassau* II dl. I pg. 291) Brucherus, *a.w.* blz. 252—254.

temidden van het zegevierende leger der beide vorsten, zijn oude strijdmakker uit Emden weer zag.

De 27e Juli werd in de van beelden en altaren gezuiverde Martinikerk de eerste dienst geleid door Menso Alting, die preekte over Ps. 118 : 22—24. Maurits en Willem Lodewijk waren beide present „met seer veel andere Heeren ende volckx.” De volgende dag werd de dankzegging voortgezet, waarbij Lubbertus en Lydius voorgingen.⁷⁰

Maar toen werden de drie adviseurs tot ander werk geroepen. Zij stonden voor de opdracht een fundament te leggen voor het leven van de kerk, door een kerkorde te onderwerpen, die voor tijd en plaats geschikt was.

Het schijnt dat Menso Alting en Doede van Amsweer al enige voorarbeid voor die kerkorde hadden gedaan, zodat Alting met een in het Latijn geschreven ontwerp voor de dag kon komen. Toch is dit ontwerp niet zonder meer aanvaard. Alting, Lubbertus en Lydius hebben er een maand lang hun zorg aan gewijd, en pas toen kon het, „post curas difficiles ob impedimenta varia se objicientia”⁷¹ worden goedgekeurd. De 19e Aug. 1594 schreef Willem Lodewijk aan zijn vader over de reformatie van kerk en school „dorin mit allem vleis und ernst gearbeitet wirdt das ein einparige form und maniere mit allen den anderen geunierten provintzen in den kirchlichen regiment möge getroffen werden.”

Het resultaat van dit met ernst en vlijt verrichte werk was een tweetal kerkordeningen. De ene voor de Stad Groningen zelf, die mede ondertekend werd door Willem Lodewijk „dewijle het eene saecke is van groter importantie.”⁷² Zij werd de 16e Sept. van kracht. De andere voor de Ommelanden, die de 27e Febr. 1595 werd gearresteerd en langzamerhand de eerste heeft verdrongen.

Ook Lubbertus en Lydius hebben hun naam gezet onder de kerkorde, die voor de Stad zou gelden. Lubbertus voegde aan de ondertekening de volgende notitie toe: „Ick, Sibrandus Lubbertus, bekenne mit dusser mijner eigen handt, dat ick dese Ordeninge, de vor die Stadt und Kercken van Groningen gemaket, und hier voren geschreven is, gelesen hebbe und bekenne und betuige mit dieser mijner hant, dat sie mit der Kerckenordeninge in den Unieerden Provincien gebruecklik sijnde, overeenkomt. Orkonde mijn eigen naem und hant hieronder gestellet. Actum Groningen op dem Rahthuse ao. 94 desen 7.7 bez. stylo Juliano. get. Sibrandus Lubbertus.

Martinus Lydius Lubecensis.

Het doel van de kerkordening komt in dit bijschrift van Lubbertus duidelijk uit.⁷³ Men wilde een regeling, in overeenstemming met die, welke in de andere provinciën gold, zij het dan ook, dat die regeling, naar het woord van Emmius, „loco et temporis idonea” werd gemaakt. Met de Staten der andere provinciën werd echter niet tevoren overleg gepleegd, evenmin als met de kerken zelf. De kerkorde voor de Stad werd getekend door de Raad, de Stadhouder, en de twee professoren Lubbertus en Lydius.⁷⁴ Daarna tekenden de pasgekozen vijf predi-

⁷⁰ *Journal van Anthonis Duyck* (1591—1602). Uitg. door Lod. Muller 1862. I. blz. 466. *Kronyk v. Eggerik Egges Phebens* (1565—1594). Uitg. door M. H. O. Feith 1867. blz. 167. (noemt alleen Lubbertus als spreker op de 2e dag). Ubbo Emmius, *Vita Altingii*. p. 85. (noemt ook Lydius). P. J. Kok e.a. *Gedenkboek Reductie van Groningen in 1594*. 1894. blz. 171—205. Wichers, *Verklaring Tractaat van Reductie*. 2e St. blz. 200—216.

⁷¹ Ubbo Emmius, *Vita Alt.* p. 85.

⁷² In: P. J. Blok, *a.w.* blz. 188.

⁷³ Brucherus, *a.w.* blz. 425—470, geeft de Kerkerde van de stad Groningen (16 Sept. 1594) en blz. 471—562 die van de Ommelanden (27 Febr. 1595). Zie ook brief v. W. Lodewijk d.d. 19 Aug. 1594 (Groen *a.w.* p. 291 noot.)

kanten der stad. Lubbertus' aandeel aan de opstelling van deze kerkordening is moeilijk te bepalen. Het zal zeker niet beperkt zijn gebleven tot een blote kennisneming van wat anderen hadden ontworpen. Als Willem Lodewijk schrijft, dat hij de diensten van zijn drie adviseurs „eine Monatsfrist” heeft gebruikt, dan zal er menige bespreking aan het ontwerp zijn gewijd. Lubbertus was gewend bij zulke besprekingen goed beslagen ten ijs te komen.

We maken dit ook uit een ander gegeven op. Het vaststellen van de kerkorde voor de Ommelanden gaf meer moeilijkheden dan die voor de Stad. Zij was op de eerste synode, die van 14—17 Juli 1595 te Groningen gehouden werd, ter ondertekening aangeboden, maar de kerken maakten bezwaar en besloten, „communi consilio”, om „re bene deliberata” nader bescheid te geven. Dit zou gebeuren op de tweede synode van 11 Mei 1596.

Vanuit Groningen bleef men intussen het contact met Lubbertus onderhouden. Er is een brief bewaard van G. Buningius, d.d. 28 April 1596, waarin hij Lubbertus bedankt voor een schrijven „plenas humanitatis”, dat herinnert aan vroegere familiale omgang. Lubbertus zal deze Buningius, die een positie bij het onderwijs in Groningen had, bij zijn eerste bezoek aan de stad hebben ontmoet. Buningius memoreert nog hun vrijmoedig gesprek, als tussen „aequales”. Hij betreurt echter Lubbertus' traagheid in het schrijven, al heeft hij begrip voor diens drukke bezigheden. In Groningen zijn echter „incommoda et difficultates”, waarin men dagelijks betrokken wordt en die Buningius c.s. weinig vrolijk stemmen. Hij zal er echter met Lubbertus persoonlijk breder over spreken. „Want ik hoop U binnenkort hier te zien. Intussen vraag ik U dringend met de heer Viglius te overleggen hoe ge de lijdende kerk het best te hulp kunt en behoort te komen. Maar, zoals gezegd, we zullen er binnenkort meer open en breed over spreken.”⁷⁵

Uit dit schrijven blijkt, dat Lubbertus niet alleen in Groningen contacten had, met wie hij de kerkelijke moeilijkheden besprak, maar ook in Friesland overleg pleegde met een bekwaam jurist als Viglius van Ayta. Het feit, dat Buningius van deze relatie weet, maakt waarschijnlijk, dat Lubbertus ook in eerste instantie Viglius als juridisch adviseur achter de hand heeft gehad. Hij is bij het werk in Groningen niet slechts toevoorder geweest, maar zal met goed gefundeerde adviezen hebben getracht de „Ecclesiae laboranti” te hulp te komen.

Het resultaat is positief geweest. De 11e Mei 1596 was Lubbertus op de synode te Groningen present, om saam met Lydius de synode „helpen tho dirigeren”. Lydius werd zelfs tot praeses gekozen. Willem Lodewijk zelf zette door zijn aanwezigheid de synode gezag en luister bij. De moeilijkheden werden overwonnen en de tweede kerkorde door alle dienaren des Woords ondertekend.⁷⁶

Lubbertus heeft de betekenis van zijn werk te Groningen goed beseft.

In een brief aan J. Grynaeus d.d. 11 Febr. 1595 verontschuldigt hij zich, dat

⁷⁴ Menso Alting was direct na voltooiing K.O. naar Emden teruggekeerd. (Emmius *a.w.* p. 85: confestim ad suos rediit).

⁷⁵ G. Buningius aan S. Lubbertus, Groningae III Cal. May ao 1596. (Orig. in Br. Mus. te Londen). „Sed sunt alia quoque incommoda et difficultates, quibus hic conflictamur quotidie, ...de quibus aliquando latius coram. Spero enim brevi me vos hic esse visurum. Interim quaeso diligenter cum domino Viglio exputate quomodo Ecclesiae laboranti potissimum consulere possitis et debeatis. Sed planius et latius, ut dixi, agemus brevi.”

G. Buningius was corrector aan de Latijnse school, waar Emmius rector was. Wybrand Viglius van Ayta (1548—1603) was beroemd jurist, sinds 1576 raadsheer in Hof v. Friesland. (Zie *Enc. v. Fr.*, blz. 161).

⁷⁶ R. en v. V., *Acta VII*, blz. 3, 5, 6. Brucherus *a.w.* blz. 294.

hij de zomer tevoren geen exemplaar van zijn werk „De Papa Romano” aan Grynaeus had gezonden. Als motief noemt hij dan: „Ik was te Groningen, om daar samen met Menso en Lydius het fundament van de Kerk te leggen.”⁷⁷

In Friesland leefde men met het werk der beide hoogleraren mee. Toen zij de 11e Mei '96 voor de tweede maal „van den heren van Groningerlandt syn be-roepen tot verbeteringhe van kerckelicke abusen”, verzocht de synode van Harlingen hen per brief om toe te zien, dat niet met name genoemde onbekwame personen in Groningen „als dienaers sullen bekend ende gehouden werden.”

Men miste hem trouwens in Friesland node. Een geschil tussen een zekere Sijck van Burmania cum sociis en Melchior Klant, pred. te Britswerd, kon niet worden afgehandeld wegens absentie van Lubbertus en Lydius, die saam met de commissaris Allert Jacobsz, het geschil namens de Staten met de synode hadden moeten bespreken.⁷⁸

Zo heeft Lubbertus aan de kerk van Groningen belangrijke diensten bewezen. Hij heeft hierbij kennis gemaakt met Maurits en saamgewerkt met Willem Lode-wijk. Hij stond bij beiden in hoge achting. We weten dit uit een tweetal brieven van zijn collega prof. *J. Arcerius Theodoretus*.

In het eerste schrijven vraagt deze Lubbertus' voorspraak voor twee dichters, Laurentius Roscius, een Italiaan, en Petrus Rovaerianus, een Fransman. Arcerius heeft hun geschriften gelezen en, door sympathie en medelijden gedreven, weet hij geen beter voorspraak voor hen dan Lubbertus, „door wiens invloed en werk zij „nostris heroibus” bekend zouden kunnen worden.” Lubbertus immers, zelf ervaren in moeilijkheden, heeft niet alleen geleerd ellendigen te hulp te komen, maar kan hen ook in contact brengen met de vorsten zelf, daar hij „authoritate et existimatione praeditus” is.⁷⁹

De tweede brief is gedateerd 18 Aug. 1594 en gericht aan Lubbertus en Lydius beide. Ditmaal vraagt Arcerius hun voorspraak voor een „magister Antonius”, aan hun beide bekend als de franse leraar aan „nostra schola trivialis.” De magister kan niet rondkomen met zijn karig salaris, maar heeft bedacht dat men door de reductie van Groningen daar aan alles behoefte heeft. Daarom verzoekt hij aan hem te willen denken, wanneer men daar „ad scholarum delibe-rationem” is toegekomen. Hij is van goede getuigschriften voorzien, en vol verwachting, dat Lubbertus en Lydius iets vermogen: „plane persuasum habet, vos plusculum posse.”⁸⁰

Deze twee verzoeken zullen niet de enige zijn geweest. Er waren „multi vultures”,

⁷⁷ S. Lubbertus aan J. J. Grynaeus. Franic. ao 95. 11 Febr. (Orig. Un. Bibl. Basel mscr. G II. 7 fol. 390).

„Superiore aestate emisi librum de Papa. Volebam tibi exemplum mittere. Verum cum Typographus Francofurtum iret, eram ego Groningae, ut istic una cum Mensone et Lydio Ecclesiae fundamentum jacerem.”

⁷⁸ R. en v. V., *Acta* VI blz. 85—88.

⁷⁹ J. Arcerius Theodoretus aan S. Lubbertus. Franekeræ 19 Juli 1594. (A.G.: Cod. I, p. 151, no. LXXVI b.)

.....nemo se obtulit te magis ad hanc rem accommodus! Quippe qui noris non ignarus malorum miseris succurrere, atque autoritate et existimatione praeditus,.....

⁸⁰ J. Arcerius Theodoretus aan S. Lubbertus en M. Lydius. Franek. XIIX Aug. MDXCIV. (A.G.: Cod. I, p. 152, no. LXXVII).

Over Arcerius Theodor. zie Boeles *a.w.* II, blz. 59—61.

.....multos quoque existere, etsi non semper mali omnibus vultures. Itaque magister Antonius, quem opinor novistis in Triviali nostra schola, Gallice profitentem, mihi adfuit et vehementer rogavit ut se vobis commendarem.”

schrijft Arcerius in zijn tweede brief, begerig naar de vette baantjes, die in een „ampla et fastuosa civitas” als Groningen open kwamen.

Behalve de regeling van het kerkelijk leven zal de bezetting van de vacante plaatsen in kerk en school met goede en bekwame krachten Lubbertus c.s. veel zorg hebben gekost.

Lubbertus' dienst aan de kerk was met het werk te Groningen natuurlijk niet afgelopen. Hij is zijn leven lang door studie, correspondentie, adviezen en conferenties met het kerkelijk leven in contact gebleven.

Het verdere deel van zijn kerkelijk werk kan echter beter bij andere capita worden ondergebracht.

HOOFDSTUK IV VAN INAUGURATIE TOT PROMOTIE

Lubbertus was de jongste van de drie hoogleraren, die de 29e juli 1585, bij de opening der Academie, een taak in de theologische faculteit aanvaardden.¹ Zijn beide collegae stonden te goeder naam en faam bekend. Martinus Lydius² had een rijke kerkelijke ervaring, en was ook meermalen in contact geweest met het theologisch onderwijs. In Heidelberg had hij tussen 1567 en 1570 met Ursinus les gegeven aan het Collegium Sapientiae. Nog onlangs had hij bedankt voor een hoogleraarbenoeming te Leiden. De andere collega, Henricus Antonides Nerdenus³ genoot eveneens een goede reputatie en scheen bijzonder begaafd voor de praktische vorming tot het ambt.

Stadhouder en Staten begeleidten de stoet der hoogleraren op de dag der inwijding naar het gebouw der hogeschool. De mening van Vriemoet, dat Lubbertus bij deze inauguratie de voorrang zou hebben gehad, mist voldoende grond⁴. Men krijgt veeleer de indruk, dat aan de ouderen de eer is gegeven. Lydius ontving de eretitel „professor primarius” en werd in April 1586 als de eerste „Rector Magnificus” aangewezen. En Antonides mocht bij de opening de inwijdingsrede houden en de dank der hoogleraren aan de Overheid uitspreken⁵.

De nieuwbeneemde hoogleraren zijn, na deze glorieuze dag, niet direct met hun theologisch onderwijs begonnen. Er moesten nog allerlei voorbereidingen getroffen worden. Pas de 1e April '86 werden de academiewetten bekrachtigd en vond de inschrijving van de eerste studenten plaats. Het waren er niet veel. Twee juristen openden de rij, schoorvoetend gevolgd door anderen. Aan het eind van het eerste academiejaar waren er 36 studenten ingeschreven, onder wie 9 theologen.⁶

Het is niet precies meer na te gaan, hoe de drie hoogleraren de theologische leerstof hebben verdeeld. Een „series lectionum” uit die tijd bezitten we niet. De Statuten der Academie vermelden alleen, dat wanneer een hoogleraar voorlezingen wilde houden over een auteur of een boek, hij daarvoor de goedkeuring van de Rector en Assessoren nodig had.⁷ De theologische leerstof was niet zo scherp verdeeld en de hoogleraren nog niet zo gespecialiseerd als in later tijd. Uit de geschriften, die zij hebben nagelaten, kan men iets besluiten omtrent hun onderwijs. Lydius, die een verklaring van Ps 101 en van Nahum en Maleachi in handschrift heeft nagelaten, zal zijn aandacht aan de exegetische van het O. Test. hebben gewijd,⁸ en Antonides, die onder de titel „Episcopus” een handleiding voor het leraarsambt schreef, heeft vooral aan de praktische vorming gedacht.⁹

¹ Voor Geschiedenis Franeker Hogeschool zie: Vriemoet, *o.c.*, Boeles, *a.w.* 2 dln. Chr. Sepp, *Godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende 17e en 18e eeuw.*

² Over Lydius zie Boeles, *a.w.* II blz. 34—36.

³ Over Antonides: Boeles, *a.w.* II blz. 36—40; *Biogr. Wdb. Prvt. Godgel. in Nederl.* Afl. 29 (1949) art. Henr. Ant. v. d. Linden. (blz. 64—71).

⁴ Vriemoet, *o.c.* p. 5.

⁵ Boeles, *a.w.* I blz. 17. Misschien mede om zijn welsprekendheid. Emmius noemt hem „vir insigniter facundus”.

⁶ Boeles, *a.w.* I blz. 19.

⁷ Statuta Academiae Franekerensis art. xxi. (Boeles *a.w.* I blz. 438).

⁸ Brandt, *Historie Reformatie* II blz. 8.

⁹ Boeles, *a.w.* II blz. 38.

Dit betekent echter niet, dat Lubbertus in zijn onderwijs aan deze delen der theologie is voorbijgegaan. We zijn over de eerste jaren van zijn hoogleraarschap ingelicht door de „Gratulatoria”, waarmee zijn vrienden hem in 1587, bij zijn promotie in Heidelberg hebben vereerd.¹⁰ Zij noemen daar de eerste twee jaren van zijn professoraat een „dulce biennium.” Hij heeft de opgetogen jeugd toen gedrenkt uit de bronnen van het christendom. Zowel uit het Oude Testament in eigen taal, als uit het Nieuwe en met notities uit de Patres. Hij heeft geesten, die in het donkere slijk der barbaarsheid lagen begraven, opgedolven, door hun de dialectiek uit de bron te leren. Hij heeft de kunst en de rede als onder een juk doen samenwerken.”

De taal van deze studentikoze poëzie moge wat gezwollen zijn, men kan er uit concluderen, dat Lubbertus zowel Oud- als Nieuw Testament heeft gedoceerd, waarbij de kennis van de grondtalen hem te pas kwam, dat hij ook de patres heeft gelezen en zijn studenten iets van de dialectiek der scholastieken heeft bijgebracht, onder bijval van de „laetae juventae.”¹¹ Hij deed dit alles echter „sine nomine”. Zijn studie was nog niet bekroond met een wetenschappelijke titel. Wel was hij cand. Theol.¹², doch deze naam was geen bekroning van een voorafgegaan examen, maar duidde meer op de situatie van iemand, die nog examen moet doen.¹³

Zowel de Staten van Friesland als Lubbertus' collegae en vrienden hebben naar deze bekroning van zijn studie uitgezien. De Staten achtten het een eer voor hun Hogeschool, zijn collegae voor de theologische wetenschap en allen een erkenning van Lubbertus' „pietas et doctrina”, dat hij de doctorstitel kreeg.

Bij zijn promotie in '87 hebben zijn vrienden dat in hun „Gratulatoria” ook duidelijk uitgesproken. Esychius memoreert daar de „levendige wensen van de Uwen” — „vota gnava Tuorum” —,¹⁴ Dedekinus moedigt hem aan de eer, die hem geboden wordt, te aanvaarden. Dat is immers de eenparige en sterke begeerte van de Staten van Friesland en ook de wens van Franeker. De „pietas et doctrina” van Lubbertus, die geen van beide gebrek aan getuigen hebben, verdienen het ook.¹⁵

¹⁰ „Gratulatoria”: Orig. manuscr. van 9 bladen, elk 15 bij 23 cm. Berustte voor 2e wereldoorlog in Stadsbibl. te Breslau, ingeb. in verzamelwerk. Mscr. bevat zes gedichten, waarin naast veel mythologie, ook histor. bijzonderheden van belang voor Lubbertus' biografie. De vier dichters zijn Lubbertus' studievrienden Joh. Esychius Bremensis, Eberhardus Dedekinus Bremensis, Abrahamus Mylius en Joannes Polyander Metensis.

¹¹ Het fragment uit de „Gratulatoria” is van Joh. Esychius en luidt:

Ergo Minister FRANECERAE doces
Annum, et Professor dulce biennium
Quam recte, id hic solemnitas actus
Votaque gnava docent Tuorum.
Tu Christianis fontibus imbuis
Laetam Juventam, sive vetus suo
Sermone Foedus, seu Novatum,
Sive placent Patribus notata,
Tu caeno in atro barbariae effodis
Mentes sepultas, cum Dialecticen
Ex fonte ducis, sic ut uno
Ars ratioque iugo laborent.
Hucusque fecisti id sine nomine.

¹² Molanus noemde hem zo in zijn brief d.d. 25 Oct. 1577.

¹³ H. H. Kuyper, *a.w.* blz. 535.

¹⁴ Joh. Esychius in zijn „Ode Gratulatoria”. (zie noot 11).

¹⁵ „Gratulatoria”: Dedekinus *ad eundem*. Critiseert eerst in een lang gedicht het streven naar de doctorsgraad uit eerezucht. Bij Lubbertus werkt een ander motief. Daarom mag hij deze eer accepteren:

En als derde in de rij laat Polyander in een gedicht de „Pietas” klagen, dat de eer van het doctoraat wel wordt verleend in andere faculteiten, maar dat de theologie hierin achteraan komt: „sed lento sequitur gloria me gradu.” Noch de „Pietas” noch Friesland kan het dulden, dat Sibrandus de eer van dit „nomen praeclarum” zou moeten missen.¹⁶

Het lijkt geen twijfel, of Lubbertus zelf heeft met deze wens van zijn collegae en vrienden ingestemd. Hij heeft er gaarne een reis naar Heidelberg voor over gehad. Polyander noemt het een „iter difficile.” De tocht, waarbij men vaak van weer en wind afhankelijk was, zal hem wel enkele weken hebben gekost. Maar hij deed het „Scholae bono.” Het welzijn van de Hogeschool, waaraan hij zich verbonden had, ging hem ter harte.

We weten niet precies, wanneer Lubbertus naar Heidelberg is gegaan. Uit de jaren 1586/87, die hier in aanmerking komen, is ons weinig correspondentie bewaard. We hebben een inscriptie van zijn hand in het album amicorum van Bonaventura Vulcanus d.d. 7 April 1586.¹⁷ Ook ontving hij in deze tijd een opdracht van de nationale synode van 's Gravenhage, die van 20 Juni—1 Augustus '86 samenkwam.¹⁸

Lubbertus zal het jaar '86 dan ook nog wel bij zijn studenten in Franeker hebben doorgebracht. Maar in het begin van '87 vertrekt hij naar het Zuiden: „ingressus iter difficile ad sacras

Heidelbergiacas Pierides, Scholae bono.”¹⁹

Het was geen wonder, dat zijn keus op Heidelberg viel. Na de dood van Lodewijk VI op 12 October 1583 was de universiteit weer gereformeerd geworden. Lubbertus vond in Heidelberg tal van oude vrienden uit zijn studietijd terug. Zijn promotie verliep in verschillende fasen.

Woensdag 17 Mei '87 vond het eerste examen plaats in de theol. fac.²⁰ Tien dagen daarna, Zaterdag 27 Mei, hield hij een publieke disputatie over de vraag: „An homo in hac vita legem Dei perfecte praestare possit.” De disputatie had een normale omvang van 4 pagina's en bevatte 25 stellingen.²¹ Op Woensdag 31 Mei

Perge modo et dignum fronti cape laetus honorem
Deque tuo factum munere nomen ama.
Sic Statuum Frisiae jubet una et magna voluntas
Proque suis studiis hoc Franicana petit.
Ac tua sic pietas, tua sic doctrina meretur,
Quarum neutra suis testibus orba caret.

¹⁶ „Gratulatorium Joannis Polyandris Metensis”:

An cernam Themidem cingere tempora
Clarorum iuvenum? num Panacem suis
Cernam pro meritis solvere praemia?
Et Sibrandus erit nominis indigus
Praelari? haud patiar nec Frisia hoc feret.
Effata haec Pietas, myrtea corripit
Heidelbergiata texta Academia
Serta et vincit ovans dulce sui caput
Sibrandi, Titulum dans studio e sacro
Doctoris.....

¹⁷ In Un. Bibl. Leiden (B.P.L. Cod. 1912).

¹⁸ Rutgers, *Acta Ned. Syn.* p. 642.

¹⁹ „Gratulatorium Joannis Polyandri Metensis.”

²⁰ Toepke, *Matrikel Univ. Heidelberg* II. Anhang: *Promotiones factae in facultate theologica*, pg. 602.

²¹ Vriemoot, o.c. pg. 6 aant.: „Vidi disputationem Thesibus XXV, quattuor tantum pagellas complectentem, apud amicum.” Het is mij niet gelukt deze theses, die Vriemoot ook heeft gekend, te ontdekken. Prof. dr. H. Finke, Oberbibliothecar Un. Bibl. Heidelberg, berichtte me: „Ich habe sie bei uns leider nicht feststellen können.”

hield hij in het publiek in het auditorium der theol. fac. een „lectio cursoria” over Gal. 2 : 15. Eindelijk werd hem op Donderdag 22 Juni de graad van doctor toegekend, nadat hij de eed had afgelegd, die daartoe „legitime” vereist was.

De plechtigheid vond plaats in de kerk van de H. Geest, het voornaamste gebouw van Heidelberg. Lubbertus was hier in bekende kring. De Rector, onder wie hij promoveerde, was Daniel Tossanus, die hij reeds als docent aan de Academie van Neustadt had leren kennen.²² Als praeses bij de disputatie fungeerde Georg Sohnius, die in Marburg een van zijn hoogleraren was geweest.²³ En als decaan der faculteit trad op Franciscus Junius, die sinds 1578 te Neustadt exegese en Hebreëuws had gegeven en evenmin een onbekende voor Lubbertus was.

Behalve deze leden van de theol. fac. liet ook een groep vrienden haar belangstelling blijken. Een vijftal van hen is ons bij name bekend. Het waren Johannes Esychius²⁴, Eberhardus Dedekinus²⁵, Abrahamus Mylius²⁶, Joannes Polyander Metensis²⁷ en Heinrich Crefting²⁸

Deze vrienden van Lubbertus waren begaafde mensen. Zij hebben alle in Kerk of Staat of Universiteit een eervolle plaats bekleed. Met enkele van hen heeft Lubbertus later nog wel gecorrespondeerd. Dan blijkt uit zijn schrijven, hoe diep hun vriendschap geworteld was. Zo schreef hij d.d. 5 April 1593 aan Mylius, die toen predikant in Vlissingen was: „Nostra amicitia, mi Myli, Christo fundata est, nullo igitur seculo interrumpetur.”²⁹ Een vriendschap, die in Christus geworteld was! Welk een hoge indruk geeft ons dit van het karakter van Lubbertus en zijn studievrienden.

Deze vrienden kwamen uit de school van Molanus te Bremen. Zij hadden in

²² Fr. W. Cuno, *Dan. Tossanus der Ältere*. Tossanus zelf was in 1586 gepromoveerd. Hij had d.d. 28 Maart 1587, slechts enkele maanden voor Lubbertus' promotie zijn vrouw, Marie Cavet, verloren. (Cuno, *a.a.O.* S. 264—273).

²³ *Ode Gratulatoria Joh. Esychii*:

Cunctis probasti, Magnifice, tuam

Doctrinam et artem, PRAESIDE SOHNIO.

²⁴ Over Joh. Esychius zie H. G. Wackernagel, *Die Matrikel der Univ. Basel*, Bd. II (1532—1600) 1956. Esychius (1557—1602) was gouverneur van de Nassauers Ernst Casimir en Lodewijk Gunther. Was te Heidelberg ingeschreven van 19 Oct. 1582—19 Sept. 1586. Promoveerde in Haec 30 Juli 1589. In Bremen was hij eerst Pastor St. Stephani, na 1589 prof. a.h. gymnasium. Was bevriend met Pezelius, Grynacus, Menso Alting. (Klugkist Hesse, *a.a.O.* S. 205)

²⁵ Eb. Dedekinus werd 14 Apr. 1585 te Heidelberg ingeschreven. Vertrok 2 Mei 1588 naar Bremen. Pastor U.L.F. te Bremen. Was gehuwd met dochter van Molanus. Stierf 29 Maart 1600. (A. Schmidt-mayer, *Bremische Studenten im Jahrhundert der Reformation in Bremisches Jahrbuch* 1936 S. 116—188) Toepke, *a.w.* II Anhang V.

²⁶ Over Abr. v. d. Mijl zie v. d. Aa, *a.w.* Dl. 12 blz. 1203—1207; R. en v. V., *Acta V* blz. 93—95. H. J. Jaanus, *Hervormd Delft* blz. 217—219, 254; R. Hooykaas, *The zoogeography of Abraham v. d. Myle*. (In: *Arch. Internat. d'Histoire des Sciences*. 9. no. 35. (1956) p. 123—132. Hierin bespreking van v. d. Myle's werk, „*De origine animalium et migratione populorum*.” Genevae MDCLXVII.

Abraham v. d. Mijl (geb. 13 Febr. 1563). Studeerde te Gent onder Kimedoncius. Vestigde zich in '84 in Zeeland. In 1585 in Cambridge. Uit „Gratul.” blijkt, dat hij in 1587 in Heidelberg was. Bekend is zijn werk over de „*Lingua Belgica*”. In 1589 ds te Vlissingen.

²⁷ Over Joh. Polyander zie *NNBW* IX blz. 815. geb. te Metz 28 Maart 1568. Publiceerde in 1587 zijn „*Varia Poemata*” (Genevae et Heidelbergae). In 1611 prof. te Leiden.

²⁸ Heinrich Krefting, geb. 5 Oct. 1562. Zie H. Entholt, *Bürgermeister Krefting und seine Familie* in *Bremisches Jahrbuch* Bd. 29. 1924. En J. Moltmann, *a.a.O.* Hfdst. 5. Werd 19 Sept. 1586 te Heidelberg ingeschreven (Schmidt-mayer *a.a.O.* S. 150). Jurist. Van 1591—1611 burgemeester te Bremen. Volgens een tijdgenoot was Krefting „zu der Zeit Tun und Lassen in Bremen.”

²⁹ S. Lubbertus aan A. v. d. Myle. Fran. 5 April 1593. Orig. Un. Bibl. Leiden (B.P.L. 014 P. 2)

Heidelberg samen een „doctus chorus” gevormd, dat onder leiding van Mylius stond en waarvan Lubbertus en Crefting de sieraden werden geacht.³⁰

Lubbertus was zeven à acht jaren ouder dan deze vrienden. Het is niet waarschijnlijk, dat zij tegelijk met hem onder Molanus hebben gestudeerd. Het ligt meer voor de hand, dat deze oud-leerlingen van Molanus te Heidelberg een club hadden gevormd, waar Lubbertus zich in de maanden rondom zijn promotie bij aangesloten heeft. Esychius en Dedekinus kwamen beiden uit Bremen, terwijl de jonge Polyander, wiens vader predikant bij de Waalse gemeente te Emden was, in Bremen had gestudeerd.

Van de vijf bovengenoemde vrienden hebben vier een of meer bijdragen voor de „Gratulatoria” geleverd. De vijfde, Crefting, die evenals Lubbertus, zelf reeds hoogleraar was, wordt in de Ode van Esychius eershalve genoemd. De verzen van Esychius leveren de meeste historische bijzonderheden. Hij herinnert er aan dat de promotie plaats vond „Principe Frederico” en wijst op een overeenkomst in temperament tussen de promotor Tossanus en de promovendus. Beiden zijn vurig van geest, beiden ook gesierd met een beminnelijke bescheidenheid.³¹

In een tweede gedicht, de „Ode Propemtica,” tekent Esychius het verlangen, waarmee het „aegra Frisia, icta tuo labore” uitziet naar Lubbertus' terugkeer. Hij moet zich haasten, want hij is al langer absent, dan hij beloofd had. Maar hij zal bij zijn terugkeer vreugde brengen in de kring der Staten.³² Bij Aisma³³, de president van het Hof, en bij de edele Feitsma.³⁴ Ook bij zijn collegae Lydius, bij de Rector Schotanus³⁵, die nu kan spreken namens een gelijkwaardige Academie,

³⁰ De „Ode Gratulatoria” van Joh. Esychius begint met deze groet:

Salvete docti deliciae chori,
SIBRANDE salve, salve iterum mihi
SIBRANDE LUBBERTE, atque mecum
Clavigera Patria educate
CREFTINGE, trinis sub MYLII novem
Ductu Sorores, tundit ubi celer
Littus Visurgis, praebuere
Aonium faciles liquorem.
O! si MOLANO nunc citharam aut tubam,
Qua suerat olim Saxonicos choros
Mulcere Parnasi sub antro
Detur in hoc animare coetu!

³¹ Esychius: „Ode Gratulatoria”:

RECTORE quo nunc PRINCIPE FREDERICO
Ornaris a TOSSANO, adegit
Ad similem similem JEHOVA.
TOSSANUS ardet, tu merus ignis es.
Utrumque cingit cara Modestia.

³² Esychius: „Ode Propemtica ad eundem”:

Festina: abes certe nimium diu,
Maturiozem pollicitus Patrum
Qui vota iam fecere pro te,
Consilio Frisico recursum.
Sed qua beabis laetitia redux,
Quo gaudet AISMAN, praeside Curia?
Qua nobilem FEISMAM, atque amicos
Qua reliquos rediens beabis?

³³ Over Hessel v. Aisma zie *Enc. v. Fr.* blz. 161. (1958). L. Wagenaar, *Een Vader des Vaderlands*, passim.

³⁴ Over Jelger Feitsma zie *Vriemoet o.c.* pg. XXXVII. En L. Wagenaar a.w. passim.

³⁵ Over Henr. Schotanus, jur. prof. zie *Vriemoet o.c.* pg. 36—40.

— „interpres Aequi nunc Academiae” —, en verder bij Adama³⁶, Drusius e.a.³⁷

De promotie van Lubbertus is voor de jonge Academie van Franeker een belangrijke gebeurtenis geweest. Zij gaf aan haar theologische faculteit een gelijkwaardige positie naast die van andere hogescholen.³⁸

Ook de positie van Lubbertus zelf werd er door versterkt. Hij hoefde nu niet meer te doceren „sine nomine.” Zijn wetenschappelijke verdiensten waren door een van de oudste en meest gezaghebbende universiteiten erkend. Met eenparige stem had de Senaat hem de doctorstitel verleend:

„Alma nec Heydelberga negat, sed vota Senatus

Fert sacer unanimi voce animoque tibi.

Iamque facit veniam facundo Iunios ore

Tossanusque comis dat novaserta tuis.”³⁹

Inderdaad, een nieuwe krans sierde Lubbertus' hoofd, toen hij terugkwam in Friesland. Maar de algemene vreugde, die Esychius hem had voorspeld, vond hij daar niet. Hij trof in Friesland een verdeeld volk en een bedreigde kerk. Het volk werd verdeeld door de twist tussen het Hof van Friesland, dat onder zijn president Hessel van Aysma niet alleen rechtelijke maar ook bestuursmacht begeerde, en de Stadhouder en Staten, die de bestuursmacht aan zich wilden houden. Hessel van Aysma had niet veel tijd zich over de promotie van Lubbertus te verheugen. Hij werd in October '87 door Stadhouder en Gedeputeerden uit zijn ambt van president van het Hof ontzet.⁴⁰ Ook de kerk werd bedreigd. Het Rooms-Katholicisme probeerde in geheel Europa het verloren terrein te herwinnen. De schaduw van die strijd viel ook over Friesland.

³⁶ Over Lollius Adama zie *Vriemoet o.c.* pg. 65—67. Boeles, a.w. II blz. 52—55. S. Galama, *Het wijsgerig onderwijs aan de hogeschool te Franeker* (1585—1811) 1954. blz. 39—47. Adama was de eerste prof. philos. en gaf sinds 1586 ook college Grieks. Vandaar dat Esychius hem noemt: *Interpres „Cecropiae”* (d.i. Athene).

³⁷ Over Drusius: *Vriemoet o.c.* pg. 49—64. Boeles a.w. II blz. 46—52.

³⁸ De 7e Aug. 1593 promoveerde Lubbertus' collega Henr. Antonides aan de Leidse Academie. (*Vriemoet o.c.* pg. 31)

³⁹ *Gratulatorium* van Eberh. Dedekinus.

⁴⁰ Jul. Matth. v. Beijma: *Diss. Jurid. Inaug. continens Historiam Curiae Frisiacae ab ejus ortu usque ad seculi XVI exitum*. Lugd. Bat. MDCCCXXXV pg. 94—103.

HOOFDSTUK V CONTROVERS MET ROME

A. POLEMIEK TEGEN BELLARMINUS

1 HET VOORSPEL

Bij zijn terugkeer in Friesland vond Lubbertus niet alleen een verdeeld volk, maar ook een bedreigde kerk. De dreiging voor de kerk der Reformatie was in Europa trouwens algemeen. Het Rooms-Katholicisme, door Luther en Calvijn tot in zijn fundamenten aangetast, ging zich van de schok herstellen. De Contra-Reformatie zette in. Zij bestond niet alleen in een vernieuwing van het zedelijk leven der Roomse kerk, een reformatie in hoofd en leden, maar ook in een opnieuw belijden van de leer dezer kerk. Het Concilie van Trente (1545—1563) sprak zijn anathema uit over veel Protestantse opvattingen en bracht de Roomse dogmata in scherper vorm naar voren. Reeds in de eerste acht zittingen werden belangrijke besluiten genomen omtrent de principia van de kerkelijke leer: de canoniciteit van de apocrypha, de verhouding van Schrift en traditie, de authenticiteit van de Vulgaat, de kerk als gezaghebbend exegeet van de Schrift. Straks gevolgd door decreten omtrent erfzonde, rechtvaardigmaking, de sacramenten enz.

De invloed van Trente liet zich spoedig in geheel Europa merken. Hij nam nog toe door de directe bemoeienis van de Paus. In 1576 gaf Gregorius XIII opdracht aan de geleerde Bellarminus om in het pas gestichte Collegium Romanum der Jezuiten te Rome voorlezingen te houden over de leergeschillen met de Protestanten. Als vrucht daarvan verscheen elf jaar later het eerste deel van Bellarminus' werk: „Disputationes de controversiis christianae fidei adversus hujus temporis haereticos” (1586—1593).¹

Dit werk, dat men als de machtigste theologische aanval op het Protestantisme der 16e eeuw kan zien, wekte in het reformatorisch kamp evenveel ontsteltenis als bij de Jezuiten gejuich. De lijvige folianten vonden zo'n aftrek, dat men zowel in Lutherse als in Gereformeerde kring begreep, dat hierop een antwoord moest komen. Aan alle Protestantse universiteiten hielden theologen zich met Bellarminus bezig. Slechts weinigen waren echter in staat zich met deze grote polemicus te meten. In Engeland komt deze eer toe aan William Whitaker², in Duitsland aan David Pareus³, in Frankrijk aan Daniel Chamier⁴, in Nederland aan Sibrandus Lubbertus.⁵

¹ Over Bellarminus zie James Brodrick, *Robert Bellarmine, Saint and Scholar* 1961; J. de Jong, *Handboek Kerkgesch.* 2 II blz. 378; *P.R.E.*³ Bd II s.v.; *R.C.G.*³ Bd I S 1026/27, P. Smulders S.J. in „*Theolog. Wdboek*” s.v.

² *Dict. Nat. Biogr.* Vol. XXI s.v. William Whitaker (1548—1595). Schreef tegen Bellarminus: *Disp. de S. Scriptura* (1588), *de Ecclesia* (1599) *de Conciliis* (1600), *de Romano Pontifice* (1608). Cf. Brodrick *a.w.* pg. 67—69.

³ Zie *P.R.E.*³ Bd. XIV s.v. Pareus schreef tegen Bellarminus: „*Castigationes et explanationes in Rob. Bellarm.* t. IV controv.”

⁴ Dan. Chamier (1565—1621) cf Haag: *France Protest.* T. III pg. 317—323. Schreef tegen Bellarminus: *Panstratiae catholicae* (1626) 4 vol. „sans contredit le système de polemique le plus complet qui existe” (p. 322).

⁵ We noemen slechts de voornaamste bestrijders van Bellarminus. In Engeland kan nog genoemd Raynoldus, in Duitsland Kimedoncius, in Nederland Fr. Junius.

De weerlegging van Bellarminus heeft Lubbertus tot het eind van zijn leven bezig gehouden. In een brief aan Beza, d.d. 20 Februari 1592, vertelt hij iets over het begin van dit werk. Hij deelt mee, hoe hij drie jaar tevoren de disputaties van Bellarminus nauwgezet had gelezen om te zien of „vir iste tam doctus” iets had gevonden, dat tot behoud van het pausdom kon zijn. Toen hij echter zag, dat deze zijn voorgangers in sluwheid en list nog overtrof, was hij begonnen hem in publieke colleges te weerleggen, om de jeugd te doen weten, wat zij in de paapse geschillen moest ontvluchten en navolgen. Enkele „viri docti” hadden hem aangespoord, zijn voorlezingen te publiceren, en verzekerd dat dit voor de kerk van waarde zou zijn. Hoewel hij er zelf niet zoveel waarde aan hechtte, had hij er toch gehoor aan gegeven om niet de schijn te wekken, alsof hij een dienst zou weigeren aan de kerk. Maar nu drongen zij er op aan om ook het overige, dat hij tegen Bellarminus had geschreven, uit te geven. Zelf aarzelt hij echter en twijfelt, of zulke geschriften nodig zijn voor de kerk, vooral omdat er door de Jezuiten niets wordt beweerd, wat tevoren al niet door de onzen is weerlegd. Omdat men echter blijft aandringen, vraagt hij nu de raad van Beza en zendt hem, opdat hij beter kan oordelen, het boek, dat hij tegen Bellarminus heeft geschreven met verzoek het te lezen en er zijn mening over te zeggen. Hij weet, dat Beza druk is bezet, maar voor een discipel, die hem zo oprecht vereert, zal hij wel iets willen doen.⁶

Lubbertus treedt ons hier tegemoet als een man, die midden in zijn tijd staat. De werken van Bellarminus zijn nauwelijks verschenen — in '86 het eerste, in '88 het tweede deel — of hij neemt er kennis van: „Has ego ante triennium diligenter legebam.” Hij doet het doelbewust en zelfbewust. Bellarminus moge velen hebben verschrikt — „quae multos mortales terruerunt” —, Lubbertus ontmaskert zijn „calliditas et astutia.” Hij doet dit werk in het belang van zijn studenten en van de kerk.

Niet minder treft ons de bescheidenheid, waarmee hij oordeelt over zijn eigen werk: „Ego etsi eas non magni facerem.” Slechts node gaat hij tot publicatie over. De aandrang van „quidam viri docti” is hem nog niet genoeg. Hij heeft ook behoefte aan de raad van zijn „pater et praeceptor” Beza.

Wie waren de „viri docti” die bij Lubbertus op publicatie aandrongen? Zijn correspondentie uit 1588—1590 licht ons daarover in.

De eerste was zijn promotor, *Dan. Tossanus*. Lubbertus was na zijn promotie met Tossanus in contact gebleven, die hiervoor zeer erkentelijk was.⁷ In zijn eerste brief, d.d. 20 April 1588, had Tossanus echter nog niet gerept over Lubbertus' „praelectiones” tegen Bellarminus. De correspondentie bepaalt zich nog tot persoonlijke belevenissen. Tossanus treurt nog over het verlies van zijn vrouw, doch wenst Lubbertus geluk, dat deze een vrouw heeft gevonden. Blijkbaar was Lubbertus nog niet met de studie van Bellarminus begonnen. Enkele maanden later is de situatie reeds anders. Tossanus heeft opnieuw een brief van Lubbertus ontvangen,⁸ en toont nu belangstelling voor diens studie. In een schrijven d.d. 7 September 1589⁹ wenst hij Lubbertus geluk met zijn „tam felicem in theologica professione

⁶ S. Lubbertus aan Theod. de Bèze. Franicae. (Frise) 20 Févr. 1592. (gepubl. bij H. de Vries *a.w.* I pg. 256.) Lubbertus noemt Bellarminus hier „vir multae lectionis.”

⁷ Dan. Tossanus aan S. Lubbertus. Heidelbergae 20 Apr. 1588. (gepubl. bij Cuno *a.a.O.* II S. 170.)

⁸ Deze brief van Lubbertus aan Tossanus heb ik niet teruggevonden.

⁹ Dan. Tossanus aan S. Lubbertus. Heidelbergae. VII Sept. MDLXXXIX (A.G.: Cod. I, no. DCLXII) Tossanus memoreert in deze brief ook het sterven van Sohnius: „Nostra certe schola non grave vulnus accipit ex obitu D. SOHNII”. Kimedoncius volgde hem op.

successum" en acht de spreuk van David uit ps 119 bijna op hem van toepassing: „Ik ben verstandiger dan al mijn leermeesters." Hij ~~bevoedigt~~ Lubbertus: „Ga dapper voort in den Here, in Wien Uw werk niet ijdel zal zijn." ¹⁰

In Tossanus' volgende brief d.d. 1 Juli 1590, wordt hij concreter. ¹¹ Hij geeft hier antwoord op een diezelfde dag ontvangen brief van Lubbertus, ondanks de haast van de bode en de bijna bezwijmende hitte van de dag. Lubbertus heeft hem een aantal „erudita theses" opgedragen. Het blijkt, dat het werk van Bellarminus nu overal de gemoederen beweegt. In Heidelberg behandelen Kimedoncius en Junius hetzelfde onderwerp, als Lubbertus in zijn theses. ¹² Tossanus is echter verrukt over de bondigheid en analytische methode van Lubbertus „die mij bijzonder bevallen en, zoals men zegt, ik heb in Uw theses aan de klauw de leeuw herkend." ¹³ Hij wekt Lubbertus op om voort te gaan, opdat de Jezuïeten, die slechts „interpolatores veterum sophismatum" zijn, niet te luid roemen over hun „Goliath of Achilles Bellarminus." ¹⁴ In Engeland is men de strijd tegen Bellarminus ook begonnen. „Whitaker heeft onlangs over de Schrift tegen Bellarminus gedispu-teerd." ¹⁵

Welk een hoge waardering Tossanus voor de jonge Lubbertus had, blijkt, als hij diens oordeel vraagt over enkele door hem uitgegeven geschriften: „Uw oordeel n.l., en dat van Aldegonde, Bastingius en Trelcatius moet evenveel waard zijn als dat van veel vergaderingen. Het zijn immers mannen met een fijne neus." ¹⁶ De lof was niet gering. Tossanus stelde hem als „ebenbürtig" naast Aldegonde e.a.

Lubbertus had zijn theses echter aan nog meer „viri docti" gezonden. Ook Aldegonde had ze op zijn landgoed te Souburg ontvangen en kon sneller reageren dan Tossanus. De brief, die Lubbertus hem de 6e Juli 1589 had gezonden, werd reeds de 21e Augustus beantwoord. Lubbertus' brief had hem met een „suavi et magna voluptate" vervuld. Niet alleen om Lubbertus' heilige ijver bij het weerleggen van Bellarminus, maar nog meer door de theses, die aan de brief waren toegevoegd. „Ik heb die niet zozeer gelezen, als wel verslonden. Zozeer is mij bevallen die eenvoudige en klare manier van beantwoording en die zeer geleerde soliditeit." Het geschrift van Lubbertus heeft Marnix blijkbaar diep bewogen. Hij getuigt zelfs bij God, Wien hij daarvoor bijzonder dankt, dat het werk, dat Lubbertus op zich heeft genomen, hem erg nuttig schijnt. Uit de klauwen kent men gemakkelijk de leeuw. ¹⁷ De theses hebben hem niet alleen genot, maar ook vrucht gegeven en hij ziet met verlangen uit naar een goed verantwoorde uitgave van het boek, dat Lubbertus gereed maakt. Lubbertus heeft noch zijn oordeel, noch dat

van een ander nodig, al zou die nog veel kundiger en bekwamer in dit strijdperk zijn, dan Aldegonde is. Zo is hij onder de indruk van het gescherpte oordeel, de bijzondere kennis en de zeldzame begaafdheid in het weerleggen van dwalingen bij Lubbertus. ¹⁸ Het zal hem een voorrecht zijn te mogen lezen, wat uit die zo goed voorziene bibliotheek van U tevoorschijn komt. Hij is alleen maar bang, dat Lubbertus de uitgave nog zal uitstellen en hij adviseert hem, om zo spoedig mogelijk in het licht te geven, wat hij gereed heeft."

Lubbertus heeft aan deze wens voldaan. In September '89 zendt hij Marnix reeds het manuscript van een boek ter beoordeeling, en geeft hem permissie daaraan toe te voegen of daarvan weg te laten, wat hem goeddunkt, om het daarna naar de drukker te zenden. Maar — pas eind October komt het manuscript in Souburg aan. En Marnix maakt geen haast. Eerst de 17e December '89 schrijft hij terug: ¹⁹ „Ik heb Uw boek en brief laat ontvangen. Ik zend het nog later terug." Hij verontschuldigt zijn traagheid, maar beroept zich op een woord van Calvijn: „Sat esto, si sat bene"!

Zijn oordeel over Lubbertus' boek, dat hij niet naar de drukker, doch naar Lubbertus terugzendt, is gunstig. „Het heeft me wonderlijk geboeid, en ik heb uit het lezen veel vrucht geplukt." Hij twijfelt niet, of de gehele kerk zal er veel vrucht van hebben.

Marnix heeft echter ook critiek. Hij heeft alles nauwgezet overwogen, alsof het een geschrift van hemzelf betrof en meent, dat het werk zo spoedig mogelijk moet verschijnen. Ook de manier van disputeren bevalt hem goed. „Toch zou de lezing voor de oren van velen aangenamer zijn, wanneer die syllogistische methode van redeneren eens met wat milder specerijen werd verzacht. Want overal diezelfde vorm van redeneren te behouden en zo vaak diezelfde woorden in te lassen mag in overeenstemming met de waarheid zijn, maar wekt toch bij sommigen tegenzin, vooral wanneer dezelfde dingen vaak herhaald moeten worden." ²⁰

Marnix deelt voorts mee niets in het manuscript te hebben veranderd, dan dat hij in margine heeft genoteerd, wat verzacht of gewijzigd kon worden. De niet weinige fouten van de amanuensis heeft hij bijna overal hersteld. ²¹ Lubbertus moge weten hoe het alleen voortkomt uit een hem zeer welgezend gemoed, dat God dankt, Die hem in deze tijd aan Zijn kerk heeft gegeven."

Lubbertus heeft niet in alles naar deze milde critiek van Marnix geluisterd. Hij heeft in zijn geschriften tegen Bellarminus vastgehouden aan de syllogistische vorm. Had hij gekozen voor een meer vrijere betoogtrant, dan zou de vrucht van zijn werk wellicht duurzamer zijn geweest.

In dezelfde maand, waarin Lubbertus zijn manuscript naar Marnix zond, schreef

¹⁸ „Satis justam voluminis, quod paras, editionem avide expecto statuoque neque mea neque alterius, quanquam longe doctiores exercitatioresque in eiusmodi palaestra, quam ego sim, censura tibi opus fore. Ita video et iudicium tibi esse limatissimum et eruditionem singularem et raram in confutandis adversariorum erroribus dexteritatem."

¹⁹ Ph. Marnix v. St. Aldegonde aan S. Lubbertus. Ex praedio Suburgano XVII Dec. MDLXXXIX. (A.G.: Cod. I, No. CCLXVII). Zie over briefwisseling tussen Marnix en Lubbertus mijn art. in „*It Beaken*". Jg. 1939 bls. 172—193.

²⁰ „Dicam igitur libere quod sentio. Puto primo quoque tempore emittendum in Lucem. Magnum enim, ut dixi, futurum emolumento toti Ecclesiae statuo, ratio disputandi mihi perplacet. Sed tamen putarim Lectionem multorum auribus futuram suaviorem, si syllogisticam illum disputandi rationem aliquando suaviori condimento temperasses. Ubique huius retinere eundem disputandi formam et ita saepe eadem verba incalculare, etsi est veritati consonum, parit tamen nonnullis tedium. Praesertim si eadem res saepe sit repetenda."

²¹ Lubbertus had een amanuensis tot zijn beschikking.

¹⁰ „Perge viriliter in DOMINO, in quo non erit inanis labor tuus."

¹¹ Dan. Tossanus aan S. Lubbertus. Heidelbergae Kal. Jul. (z.j.) (1590). Gepubl. bij Cuno, *aa.O.* II S. 171. „Tuas accepi cum eruditus Thesibus, quas mihi inscribere voluisti."

¹² „Idem argumentum de Scripturis nimirum contra Bellarminum pertractant apud nos D. Kimedoncius, prof. loc. comm., in publicis lectionibus et D. Junius privatim."

¹³ „Mihi tua brevitatis et Analytica methodus perplacent, et ex ungue, quod aiunt, leonem deprehendi in Thesibus tuis."

¹⁴ „de suo Goliatho vel Achille Bellarmino." De strijd tegen Bellarminus werd vergeleken met die van David tegen Goliath.

¹⁵ „Witackerus nuper quoque disseruit contra Bellarminum." De gelijke keuze van de stof is niet vreemd. Men volgde het werk van Bellarminus op de voet.

¹⁶ „Tui autem, Aldegonde, Bastingii et Trelcatii iudicium instar multorum comitiorum esse debet. Sunt enim naris emunctissimae viri."

¹⁷ Ph. Marnix v. St.-Aldegonde aan S. Lubbertus. Ex praedio Suburgano nostro xxi Aug. MDLXXXIX. (A.G.: Cod. I, No. CCLXXVI).

„Etsi ego illas non tam legi, quam devoravi. Ita mihi placuit respondendi et simplex et plana modus et perquam erudita soliditas."

waarheid — „nullam aliam ob causam quam ut veritatem illustrem et propagem.”

Reeds de 15e April 1591 antwoordt *Grynaeus* hem ³³. Hij betuigt nogmaals zijn waardering voor de „disputationes” welke *Esychius* hem had gebracht, en eveneens voor hetgeen *Lubbertus* hem onlangs heeft gezonden ter wille van de betrouwbaarheid en duidelijkheid — „σφρηγείας et evidentiae causa.” — Hij is dankbaar voor de vriendschap en prijst dr. *Severinus Hania*, die het contact tussen hen heeft gelegd.

De 9e Augustus 1591 schrijft *Lubbertus* opnieuw naar Bazel. ³⁴ Zijn boek is verschenen en opgedragen aan *Grynaeus*. De brief vermeldt de reden: „Vanaf mijn vroegste jeugd heb ik plezier gehad in helderheid en orde. Daarom bevielen mij van de schrijvers van deze tijd die het meest, die hun gedachten „methodice et perspicue” op papier zetten, „et inter eos tu, *Ursinus* et *Sadeël*.” De laatste twee waren reeds in den Heer ontslapen, *Grynaeus* alleen is nog in leven. Daarom heeft hij deze zijn boeken opgedragen aan *Grynaeus*. Hij verzoekt hem deze zijn „audacia” goedwillig te aanvaarden, en de boeken een ernstige lezing waard te keuren. En dat onder deze conditie, dat hij die bij gelegenheid aan de kerk aanbeveelt, wanneer ze z.i. met vrucht kunnen worden gelezen, of het eerlijk zegt, wanneer hij meent, dat men er geen of weinig vrucht uit trekken kan. De reden van dit verzoek is, dat *Lubbertus* nog heel wat gereed heeft „contra Papistas, contra novos *Arrianos*, *Sabellianos*, *Marcionitas*, *Eutychianos*, *Nestorianos*, et *Pelagianos*. „Hij wil dat ook uitgeven, als zijn werk door *Grynaeus* en andere „viri docti” wordt goedgekeurd, maar houdt het in, in geval van het tegendeel.” ³⁵

De brief van *Lubbertus* is van bijzonder belang, omdat hij ons een blik geeft op zijn aanleg en op de mensen, die van invloed op zijn vorming zijn geweest. Het waren *Grynaeus*, *Ursinus* en *Sadeël*. Vooral *Sadeël*, wiens „Opera Theologica” in 1591 verschenen, is voor *Lubbertus*’ stijl en methode van invloed geweest. *Sadeël*’s nieuwe methode om de stof der Schrift met Aristotelische denkvormen te verwerken en „zugleich theologisch und scholastisch zu disputieren” werd door vele jongere theologen nagevolgd. Ook *Lubbertus* ging in dit spoor, dat hem nieuw en aanlokkelijk scheen. Hij opponeerde niet alleen tegen auteurs van zijn tijd, maar maakte ook gebruik van eigentijdse methoden. De scholastische vorm van zijn werken moge voor ons in menig opzicht ongenietbaar zijn, in de dagen van het opkomend Neo-Aristotelisme scheen het de meest aanbevelenswaardige vorm tot weerlegging van een tegenstander. In deze wapenrusting trad *Lubbertus* zijn grote tegenpartij tegemoet. ³⁶

2 „DE PRINCIPIIS”

Het eerste boek, waarmee *Lubbertus* zijn strijd tegen *Bellarminus* publiek begon,

³³ J. *Grynaeus* aan S. *Lubbertus*. Basileae V April. MDXCI. (A.G.: Cod. I, p. 199, no. CV). „Ego vero, optime et Cl. Vir, serio testatus sum, Disputationes illas tuas magnopere mihi probari.”

³⁴ S. *Lubbertus* aan J. J. *Grynaeus*. Franicae ao '91 Nonis Augusti. (Orig. Un. bibl. Basel mscr. G. I 33 fol. 63) cf. Hoofdst. II. Aant. 75... et inter eos tu, *Ursinus* et *Sadeel*. Hi duo in Domino obdormierunt, Tu solus superes. Haec est causa, quod tibi meos hos libros inscripserim.”

³⁵ „Causa huius petitionis est haec: Habeo adhuc multa parata....., quae etiam emittam, si tibi aliisque viris doctis meus labor probatur, sin minus, opprimam. Vale, decus Germaniae.”

³⁶ „Sadeel” is pseudoniem van Anth. de Chandieu (1534—1591). Een ander pseudoniem was „Zamariel”. Beide hebraïserende vormen. *Sadeel* d.i. Champ de Dieu, *Zamariel* d.i. Chant de Dieu. De opera theologica van *Sadeel* verschenen in 1591, (herdrukt in 1593, 1599, 1615, 1620). Zie Haag, *France Protest.* T. 3, pg. 327—334.

kreeg de titel „De principiis Christianorum dogmatum.” ¹ Het werd ingeleid met een voorwoord van *Marnix*, waarin deze betoogde, „dat de taal der waarheid eenvoudig, doch haar onderzoek moeilijk is, maar dat het goddelijk middel van de sluitrede — „divinum illud rationationis Organum” — dat „analytica methodo” de listen der sophisten blootlegt, het gemakkelijker maakt. En dat dit middel niet alleen in alle andere dingen, maar vooral in de theologie lofwaardig is. Daarom prijst hij *Lubbertus*, die de waarheid „analytice” zo voorstelt, dat zelfs minder geoefende geesten haar bijna als met de handen kunnen tasten.”

Na dit voorwoord volgt een „Praefatio *Sibr. Lubberti* ad Joh. Jac. *Grynaeum*.” Hij geeft daarin een kritiek op *Bellarminus*’ werk, een typering van de door hemzelf gevolgde methode en een informatie over het ontstaan van zijn boek. Op *Bellarminus* oefent hij de kritiek, dat deze dingen, die buiten geschil zijn, wel met veel bewijzen staft, doch de eigenlijke controverspunten zwijsend voorbijgaat. En hij staft deze kritiek met verschillende voorbeelden. Hij gispt het ook in *Bellarminus*, dat deze de apocryphen, de Vulgaat, de interpretatie van de Paus en de consuetudines van de Kerk ziet als principia van de christelijke leer, terwijl deze dingen juist in discussie zijn en daarom niet kunnen zijn „principia istius Religionis, quae certa, immutabiliter vera et divina est.” (De Princ. pg. 3)

Zijn eigen methode tekent hij zo, dat hij eerst de „status controversiae” aangeeft, daarna de argumenten van *Bellarminus*, ontdaan van alle sophismen, voorstelt en weerlegt. Bij die weerlegging is hij meermalen van anderen afgeweken en heeft, wanneer het betoog van anderen hem minder sterk toescheen, nieuwe antwoorden bedacht. Daarna heeft hij de „sententia Orthodoxae Ecclesiae” uiteengezet, en met argumenten bevestigd. En dit alles „stylo scholastico absque acerbitate et contumelia.” ²

Vervolgens spreekt hij over het contact, dat hij bij de voorbereiding van zijn werk met *Marnix* had gehad. Open en eerlijk maakt hij publiek, wat ons uit zijn correspondentie met *Marnix* reeds bekend is. Hoewel hij *Marnix* niet van aangezicht kent — „mihi de facie ignotum” — voelt hij zich door een christelijke vriendschapsband met hem verbonden, en had hem „hos libros iam confectos” toegezonden, „omdat we zelf in onze zaken niet zo scherpziend zijn, als wel behoorde.” ³ *Marnix* had aan zijn wensen voldaan: „Dikwijls heeft hij mij teruggeroepen, soms me gesterkt, af en toe ook de weg gewezen.” ⁴

¹ *Lubbertus*’ *De Principiis* geeft weerlegging van *Bellarminus*’ eerste controvers: *De Verbo scripto et non scripto*. Zie voor *Bellarminus*’ dogma-historische verantwoording voor de keuze van zijn stof, die zich concentreert rondom 9e en 10e art. Apostol. Bel. Brodrick a.w. p. 54.

² *Lubbertus* streeft naar een waardige polemiek. Een voor die tijd bijzonder iets. Hij vraagt excuus, wanneer hem een scherp woord zou ontvallen. Hij geeft deze typering van zijn polemiek: „Non enim convitiari, sed ratiocinari, non litigare sed disputare volui. Imo odi omnem caninam facundiam, eamque in nostris doctoribus defleo, in Papistis rideo.” (pg. 3) Brodrick van zijn kant prijst de debaatermethode van *Bellarminus*, wiens enige fouten waren soms zijn sarcasme en zijn neiging de citaten van Prot. auteurs al te snel als „leugens” te brandmerken (a.w. p. 85).

³ „... Quoniam vero non ita oculati sumus in nostris rebus, ut esse debebamus.”

⁴ Het aandeel van *Marnix* tekent hij zo: „ab eo petii ut, si me alicubi a scopo aberrare, vel *Bellarmin.* argumenta non candide proponere, vel non recte respondere, vel quicquam acerbius scribere animadverteret, hoc candide ac libere significaret. Atque ille haec omnia diligenter praestitit. Saepe n. me revocavit, aliquando confirmavit, interdum etiam viam monstravit.” (pg. 4)

⁵ Bv: *Bellarmin.* wilde het gezag v. de paus steunen op 1 Cor. 12:8. *Lubbertus* raadt hem dan een „novum organon” te schrijven. *Lubbertus* had *Aristoteles*’ *Organon* met diens Arabische, Griekse en Latijnse exegeten meermalen gelezen, maar „haec Jesuitica mysteria in

Aan het slot van zijn „Praefatio” wijst Lubbertus er op, hoe de Papisten „accusatores iudices et testes” in hun eigen zaak willen zijn, hoe zij meermalen aardse vorsten ophitsen tegen hun tegenstanders, maar hoe God in Frankrijk Hendrik IV, in Nederland prins Maurits en graaf Willem Lodewijk heeft verwerkt, die eerst om hun jeugd werden veracht — „propter aetatem hactenus ab hoste sprete” — maar nu binnen twaalf dagen Deventer en Zutphen hebben genomen, hun leger in „Frisiam Groningensem” hebben gebracht, en vele stukken met gelijke snelheid aan het „Frisico imperio” hebben toegevoegd.

De inleiding tot het boek wordt besloten met een tweetal gedichten, het ene van „Joannes Arcerius Th., Graecae linguae professor”, het andere van diens zoon Joannes Arcerius filius. In het laatste gedicht wordt een toen gangbaar woordenspel gespeeld met de naam „Bellarminus”, waarin „bella, arma et minae” elk hun rol vervullen.

Het werk van Lubbertus „de Principiis” is in zeven boeken verdeeld. Hij volgt daarin Bellarminus' werk op de voet. Verrassend is zijn grote kennis van de patres. Zowel aan de Griekse als aan de Latijnse patres worden argumenten ontleend. Meermalen verwijt hij Bellarminus een gemis aan logica.⁵ Soms gebruikt hij het wapen der ironie⁶. Soms doet hij ook een bewogen appel op het geweten van Bellarminus.⁷ Zijn liefde tot de waarheid breekt telkens weer door het dorre schema van zijn syllogismen heen.

In het eerste boek bestrijdt hij, dat de apocryphen canoniek zouden zijn en „principium theologiae” kunnen wezen. Bellarmirus' beroep op patres, pausen⁸ en concilies wijst hij daarbij af. Wel erkent hij, dat de apocryphen kunnen dienen als een regel voor het zedelijk leven. (pg. 1—132)⁹

In het tweede boek verdedigt Lubbertus de authenticiteit van de Hebreeuwse en Griekse grondtekst en bestrijdt die van de Vulgaat. Deze laatste kan geen „principium theologiae” zijn, omdat ze wemelt van fouten.¹⁰ Lubbertus geeft blijk bekend te zijn zowel met de Leuvense Bijbel, die in 1548 van R.K. zijde verscheen, als met de Latijnse editie van de Protestantse uitgever Roberti Stephani te Parijs.¹¹ Ook blijkt hij goed op de hoogte van vele vertalingen en citeert zelfs de „versio Syra et Arabica.” (pg. 221).¹² Hij komt tot de conclusie, dat niet de „oudheid”,

argumentis formandis apud illos nondum reperi.” (pg. 474). Pikant is ook: „Si ego cum in schola dialecticam discerem, ita disputassem, vapulassem equidem.” (pg. 568)

⁶ Bv: „Hoc possum cum bona conscientia affirmare, me tuis laboribus esse valde confirmatum. Nam cum Tu, homo tantae lectionis, non possis meliora argumenta afferre, satis intendis vestrae causae infirmitatem.” (pg. 538)

⁷ Bv: „Aperiat tibi Deus oculos, ut has meas responsiones possis absque praejudicio legere, ita sperarem te relicta falsitate, veritatem agniturum esse.” (pg. 538)

⁸ Scherp is zijn critiek op Trente, waar niets werd besloten, dan op aanwijzing van Rome: „adeo ut in proverbium abierit: Spiritum Sanctum Roma per bullam mitti Tridentinum.” (pg. 14)

⁹ Hij beroept zich hierbij op Hieronymus. Hij wil apocryphen aanvaarden: „tanquam morum canon”, niet als „canon et norma christianae fidei.” (pg. 27)

¹⁰ „Vulgata versio, quae multis erroribus scatet.” Rome kon dit niet ontkennen. (Zie C. C. de Bruyn, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, blz. 20)

¹¹ „Ut Biblia nunc sunt a Lovaniensibus edita.” (pg. 144) Deze Nederl. vertaling van de Vulgaat was van Nic. v. Winghen. (1e ed. 1540 bij Barth. v. Grave) Later volgden meer edities. Het „nunc” van Lubbertus schijnt op een latere editie te duiden.

¹² Lubbertus hekelt de onkunde van vele bisschoppen vóór de Reformatie. Amper één op de duizend kende goed Latijn. Het Grieks was zo onbekend, dat men zelfs aan de academies zei: „haec graeca sunt quae legi non possunt.” Het Hebreeuws was zelfs „de nomine incognita.” (pg. 186)

waarop Bellarminus zich t.a.z. van de Vulgaat beriep, maar alleen de „divlar-
inspiratio” een boek authentiek maakt. (pg. 133—239)

In het derde deel van zijn werk bespreekt Lubbertus de vraag, of de H. Schrijf in de volkstalen mag vertaald, gelezen en in de eredienst gebruikt worden. Bellarminus achtte dit alleen geoorloofd met permissie van de Paus, en meende, dat men tevreden moest zijn met de drie talen, die Christus door het opschrift boven Z—kruis geheiligd had. Lubbertus betoogde daarentegen, dat alle talen door het kruis geheiligd waren,¹³ dat het volk de prediking moet kunnen verstaan, en dat men in de Oude Kerk de H. Schrift ook in vele vertalingen had gekend. (pg. 240—338)¹⁴

In het vierde boek verdedigt Lubbertus de „perspicuitas Scripturae” tegen Bellarminus. Hij erkent wel de noodzaak van exegese, maar acht de Schrift helder, dat, bij geschillen de „vera sententia” daaruit kan worden gekend. Schrift wordt niet licht door ons verstand, maar is in zichzelf licht („respece sui”), en wordt licht voor ons, („respectu nostri”) wanneer we haar verstaan. (pg. 339—394)

In het vijfde boek bestrijdt Lubbertus dat de tekst der Schrift een viervoud, zin zou hebben, zoals Bellarminus in zijn „De Verbo Dei” had betoogd. De „multiplex sensus” ontnemt aan de Schrift alle zekerheid. Alleen de „sensus grammaticus” is de juiste. Wel erkent hij de waarde van een viertal „formae interpretandae” waarover Augustinus spreekt, maar ook dan mag niet worden afgeweken van „sensus grammaticus.” (pg. 395—421)

In het zesde boek toont hij aan, dat niet een pauselijke uitspraak, doch „analogia fidei” bepalend is voor de juiste zin der Schrift. Deze analogia fidei (Rom. 12 : 6) d.i. de „doctrina sacris litteris comprehensa” is de norm en regel voor alle interpretatie. Daarom kan de „interpretatio papae” ook geen „principium christianorum dogmatis” zijn. (pg. 422—592)

In het zevende boek bespreekt Lubbertus de vraag, of de traditie en de „consuetudo Romanae Ecclesiae” een principe voor de christelijke leer kunnen zijn. Hij ontkent dit en aanvaardt alleen de Schrift als principe. (pg. 593—773)

Lubbertus had zijn eerste werk aarzelend, op aandrang van zijn vrienden, gegeven. Met spanning wachtte hij af, hoe de ontvangst zou zijn.

Hij was vooral benieuwd naar de reactie van Grynaeus. Deze liet echter op zich wachten. In Januari 1592 had hij nog niets uit Bazel gehoord. Dan gaat op 6 Januari '92 zijn eerste brief naar Grynaeus: „In het vorig jaar heb ik een brief uitgegeven tegen Bellarminus en het aan U opgedragen, zeer geleerde Grynaeus

¹³ „Omnes linguae in cruce sanctificatae sunt.” (pg. 255)

¹⁴ Lubbertus deelt interessante bijzonderheden mee over oude vertalingen: Guilelmus F. tellus (*Enc. W.P.* 6 Dl. 15, s.v.) zegt een evangelie in het Ethiopisch te hebben gezien. A. brosius Theseus citeert een psalterium van de Indiers, dat in het Syrisch zou zijn uitgegeven. Zelf heeft Lubbertus een mededeling van Marnix ontvangen „dat er in de bibliotheek Horman, graaf van Neuenahr, een heel oud boek bestond, met gouden en zilveren letters papier geschreven, dat het gehele N.T. bevat in de oude taal der Friezen. Aldegonde 1 verteld, dat hij een afschrift van het Gebed des Heren uit dit boek bezat, geschreven in oud-Friesche of Saksische letter, dat niet veel afweek van het Moscovitisch lettertype en Griekse scheen te naderen. Het begin van het gebed was: „Atta unser thu in himina, waik unno thein” etc. (pg. 279) Lubbertus doelt hier op de Codex argenteus van Ulfilas' gothisch bijbelvertaling. De Cod. arg. heeft in de 16e eeuw een zwerftocht door Europa gemaakt, hij terecht kwam in Upsala. Men meende, dat hij ook een tijd was in de bibliotheek van Neuenahr. Hier blijkt, dat Marnix het Gothisch voor oud-Fries heeft aangezien. De grote belangstelling voor oude handschriften is typerend voor de tijd. (*P.R.E.* Bd. 3 S. 61. de Bruyn *a.w.* blz.

opdat het nieuwe boek door de beroemdheid van Uw naam enige autoriteit zou krijgen.¹⁵ Ik zond het U in de vorige herfst, en verzoek U het Uw lezing waardig te keuren en mij Uw oordeel er over te schrijven. Omdat ik nu eenmaal in het publiek naar voren ben gekomen, drijven sommigen me aan om verder te gaan. Maar ik aarzel, en zou dit laatste boek niet hebben uitgegeven, als goede mannen er niet voor hadden ingestaan, dat het tot nut voor de kerk zou wezen.¹⁶ Maar omdat die „oordelen uit liefde” dikwijls feil gaan, zou ik Uw oordeel willen horen, en wel om deze reden dat, wanneer matig geleerde mensen naar Uw mening enig gewin uit mijn werk kunnen putten, ik verder zal gaan, maar zo niet, ik er mee ophoud. Ik heb nu onder handen de „Monarchia Papae.” Bellarminus beroemt er zich op, dat deze uitstekend door hem is verdedigd. Ik ben echter van oordeel, dat zij door hem schaamteloos en onbedreven is behandeld. Maar hoe dit ook zij, als zij zich in het zweet werken om het pausdom als met een staatsmantel op te pronken, dan is het recht dat wij niet verkoelen om het te ontmaskeren.¹⁷ Velen van hen lijden aan een vooroordeel, geboren uit een opvatting omtrent de „antiquitas”. Verder zijn er in dit geschild heel wat gruwelijke dingen te vertellen. Daarom voer ik niets aan van mijzelf en spreek niet over onze doctoren. Ik leg echter alles uit in de woorden van de papisten, scholastici, historici en patres, opdat het besef van de „antiquitas” aan het gevoel van de tegenstander wordt ontnomen en er bij het disputeren meerdere autoriteit is. Maar omdat ik mezelf niet voldoende vertrouwd, daarom begeer ik Uw oordeel en raad te horen.”¹⁸

In de brief school een stil verzoek om antwoord. Wanneer dit uitblijft, schrijft Lubbertus de 21e Februari '92 opnieuw.¹⁹ Hij noemt nu nog een tweede motief, waarom hij zijn „libellum contra Bellarminum” aan Grynaeus had opgedragen, n.l. om daardoor te getuigen, „dat er tussen de Zwitserse en de Friese kerken de hoogste overeenstemming in de religie bestond. Omdat hij nog steeds niets heeft vernomen, vermoedt hij, dat het boek onderweg zoek is geraakt, of dat Grynaeus geen gelegenheid tot antwoorden heeft gehad. Af en toe twijfelt hij ook, of het geschrift wel aan Grynaeus is bevallen. Is het zoek geraakt, dan zal Grynaeus gemakkelijk een ander exemplaar van de boekhandel kunnen krijgen. Opnieuw vraagt hij naar Grynaeus' oordeel en raad omtrent de uitlegging van de overige papistische geschilpunten.”

Eindelijk komt er de 5e April '92 een kort maar hartelijk briefje van Grynaeus, waarin hij dankt voor de eer, hem in de opdracht bewezen, en zich tevens verontschuldigt voor het late en korte antwoord. Hij getuigt echter „toto corde” zowel

¹⁵ S. Lubbertus aan J. J. Grynaeus. Fran.ao 92 6 Jan. (Orig. in Univ. bibl. Basel mscr. G II 7 fol. 298).

„Anno superiore emisi librum contra Bellarminum, eumque tuo nomine inscripsi, doctissime Grynaee, ut liber novus ex celebritate tui nominis aliquid auctoritatis acciperet.”

¹⁶ „Quia semel in publicum prodii, non desunt, qui me ulterius propellant, at ego haesito neque superiorem librum emissem, nisi boni viri sponddissent eum Ecclesiae utilem futurum esse.”

¹⁷ „Habeo nunc prae manibus Monarchiam Papae. Hanc Bellarminus gloriatur a se probe defensam esse, ego vero iudico eam ab illo ἀνασχοῦντος καὶ ἀπειθεύτος tractatam esse. Sed ut sit, quia illi in Papatu palliando desudant, aequum est ut nos in eodem detegendo non frigeamus.”

¹⁸ „Sed quia mihi ipsi non satis fido, ideo cupio tuum iudicium et consilium audire.”

¹⁹ S. Lubbertus aan J. J. Grynaeus. Fran.ao '92. 21 februari. (Orig. Un. Bibl. Bazel mscr G II. 7. fol. 301)

„Superiore anno mittebam ad te libellum contra Bellarminum a me editum, ut testarer inter Helveticas et Frisicas Ecclesias esse summum in Religione consensum, tum et iam ut celebritas tui nominis aliquam auctoritatem afferret novo libro. Ab eo tempore nihil ab te accepi.”

Lubbertus als Gods kerk geluk te wensen met de bijzondere gaven, die in Lubbertus' geschrift schijnen. Hij acht het zeer de moeite waard, dit werk voort te zetten. „Het is van belang, dat de sophismen van Bellarminus zo worden weerlegd.”²⁰

Ook van andere zijden kwam er instemming. Meer dan een half jaar voor de reactie van Grynaeus had Marnix, d.d. 22 September 1591, reeds geschreven.²¹ Hij vertoefde bij het schrijven van deze brief enkele dagen in Asperen, bij een zuster van zijn eerste vrouw. Veertien dagen tevoren was hij uit Zeeland naar Holland gegaan, deels „reficiendi animi causa”, deels om bij vrienden raad te vragen, nu hij door het overlijden van zijn tweede vrouw in een moeilijke situatie was gekomen. Verscheidene vrienden raden hem een derde huwelijk aan, en — hoewel zijn gemoed er voor terughuivert, schijnt het hem toch niet geheel verwerpelijk²² met het oog op zijn eenzaamheid en huiselijke omstandigheden. Hij heeft thuis slechts opgroeiende meisjes, die hij niet alleen kan laten.²³

Deze droeve omstandigheden verhinderen hem echter niet, om Lubbertus te danken voor de „exempla libri tui terna”, welke „noster Jeremias” hem heeft gebracht.²⁴ Hij prijst opnieuw het heldere en soliede werk van Lubbertus, maar misprijst, dat deze in zijn „praefatio” van Marnix' aandeel melding heeft gemaakt. „Dit was immers „nullius momenti”, zo gering, dat wanneer iemand anders er evenals Marnix zelf mee op de hoogte was, hij eer zou menen, dat Lubbertus er de gek mee stak, dan dat hij sprak in ernst. Wanneer het boek dan ook herdrukt zou worden, verzoekt hij dit gehele stuk over hem weg te laten. Hij acht de vriendschap van Lubbertus een „summum beneficium,”²⁵ maar wanneer hij door vrienden werd gevraagd, wat zijn aandeel in dezen was, zou hij werkelijk moeten blozen.”

Geleidelijk kwamen er ook uit andere delen van Europa reacties binnen. De 31e Maart 1592 schrijft Dav. Pareus uit Heidelberg een lang epistel.²⁶ Het grootste deel was gewijd aan moeilijkheden in universiteit en kerk van de Pfaltz, doch het slot gaf een reactie op Lubbertus' boek. Pareus heeft het alleen nog maar gezien bij Kimedoncius. Andere exemplaren zijn nog niet aangekomen. Hij maakt in zijn brief een woordspeling op de naam „Sibrandus”, die een „Sigebrandus” zal blijken, en op die van Bellarminus, die „armis minime bellus” is. Hij juicht het toe dat

²⁰ J. J. Grynaeus aan S. Lubbertus, v. April (z.j.) (1592) (A.G.: Cod. I, pg. 201, no. CVII). De brief is geschreven „in arce Heidelbergensi”. In 1592 was Grynaeus daar met andere Zwitserse afgevaardigden, om deelneming te betuigen met de dood van Joh. Casimir en de opvolging door Fred. IV.

Hij betuigt zijn dank voor de „inscriptione eruditissimarum tuarum lucubrationum, quas te continuare magnum erit operae pretium.”

²¹ Ph. Marnix v. St. Aldegonde aan S. Lubbertus. Aspera XXII Sept. MDXCI, A.G.: Cod. I, pg. 549, no. CCLXXIX).

²² „Adpuli in Hollandiam, ubi aliquod dies apud prioris conjugis Sororem Asperae haesi... Plerique amici tertias iam suadent nuptias, a quibus etsi animus hactenus abhorruit, solitudinis moeror et rerum domesticarum status non plane me videtur avocare.”

²³ Over Marnix' gezinsomstandigheden zie v. Schelven, *Marnix van St. Aldegonde*, blz. 193—196. Marnix' tweede vrouw, Catharina v. Eeckeren, stierf 2 Juli 1591. Reeds de 12e Nov. 1591 trouwde hij met de zuster van zijn eerste vrouw. Uit zijn eerste huwelijk had hij een zoon en drie dochters, uit zijn tweede huwelijk twee dochters die in 1591 resp. 3 en 2 jaar waren.

²⁴ „Noster Jeremias”: wschl. Jer. Bastingius, die van 1578—1585 pred te Antwerpen, daarna tot 1593 ds. te Dordt was. Marnix kende hem uit Antwerpen.

²⁵ Marnix' grote waardering voor Lubbertus blijkt uit de woorden: „Ego enim tuam amicitiam facio plurimi, eruditionem admiror, pietatem exosculor.”

²⁶ David Pareus aan S. Lubbertus, Heidelbergae XXI Martii (MD)XCII stylo veteri (31 Maart). (A.G.: Cod. I, p. 490, no. CCLIV).

Pareus memoreert in dit schrijven een geschil omtrent Ursinus' opvatting van de justificatio. Pareus werd beschuldigd van vervalsing van Ursinus' gevoelens. Ook was er geschil over het gebruik van „Aristoteles” bij het onderwijs in verband met opkomend Ramisme.

naast het nuttige werk van „Witakerus Anglus” en dat, waarmee „noster Kimedoncius” ook bezig is voor de kerk, Lubbertus zijn niet minder nuttig werk voor de „Scholae” doet. Hij moedigt hem aan om voort te gaan „van de voeten van de Antichrist, die ge reeds hebt doen schudden, tot aan de kroon van zijn hoofd.” En laat Lubbertus geen oordeel vragen over zijn werk, want er kan niets dan eervols van hem getuigd. Maar het is goed, dat hij Bellarminus, in wie men als vijand ook het goede moet prijzen, beantwoordt met „pari ordine, perspicuitate et brevitate.”

Al had Pareus nog geen kennis van het boek van Lubbertus kunnen nemen, zijn brief getuigt, welk een groot vertrouwen Lubbertus reeds bij zijn tijdgenoten bezat.

Ook uit Engeland kwam een reactie. Lubbertus had door een zekere Meinhardus Scheltonis²⁷ de groeten gedaan aan *Petrus Baro*, hoogleraar te Cambridge. Deze Fransman, die al twintig jaar in Engeland woonde, beantwoordde de groet d.d. 31 Mei 1592,²⁸ met een waarderend schrijven over Lubbertus' boek, dat hem zowel om inhoud als methode beviel. Wat verward en ingewikkeld is en een schijn van waarheid toont, wordt er immers zo in uitgelegd, dat de waarheid voor ieder duidelijk naar voren komt. Hij dringt er op aan, „dat Lubbertus niet alleen zal voortgaan, maar zich ook haasten zal.” Met verlangen ziet hij uit naar het tweede deel, dat moge beantwoorden aan de verwachtingen, die Lubbertus heeft gewekt.²⁹

Naar niemands oordeel zal Lubbertus echter meer benieuwd zijn geweest, dan naar dat van zijn „pater et praeceptor” *Beza*. De 20e Augustus '92 antwoordt deze op de brief en het boek, die hem de 20e Februari waren toegezonden.³⁰ Hij geeft Lubbertus de lof: „magnum opus praestitisti” en dankt God, Die in Zijn bijzondere genade telkens weer „nieuwe fakkels ontsteekt.” Hij wenst Lubbertus geluk met zijn „pretiosa charismata” en spoort hem aan, deze gaven te oefenen en aan te wakkeren tot heil der kerk.

Aan de uitgave van een boek zit ook een zakelijke kant. Zij komt naar voren in Lubbertus' correspondentie met de geleerde boekhandelaar *Hieronymus Commelinus* te Heidelberg. De 6e Mei 1592³¹ beantwoordt deze een brief van Lubbertus, waarin opdracht was gegeven een aantal exemplaren van zijn boek in handen te stellen van een vertegenwoordiger van Raphaelengius. Blijkbaar had deze Leidse boekverkoper zijn afzetgebied tot diep in Duitsland. Commelin ziet hem niet als concurrent, maar verklaart zich bereid aan de verspreiding mee te werken. Hij

²⁷ Petrus Baro aan S. Lubbertus. Cantab. prid. Kal. Junii. MDCXCII. (A.G.: Cod. I, p. 1080, no. DXCVII).

Gabbema noteert in margine omtrent Meinh. Scheltonis: „Ni fallor fuit hic Parens LEONIS ab Aytzema, Frisii et multis Legationibus celeberrimi.” De vader van de beroemde Lieuwe van Aitsema.

Omtrent Peter Baro (1534—1599) zie *Dict. Nat. Biogr.* s.v. Baro stond in Engeland onder verdenking. Week in 1596 uit: „fugio, ne fugarer!” Was tolerant tegenover Rome, en kritisch tegenover ultra-calvinisme. Temeer treft zijn gunstig oordeel over Lubbertus' werk.

²⁸ „Ut si Deus illic (sc. in Gallia) rebus nostris favere pergat, nos brevi natale solum, post xx Annorum peregrinationem, revisuri simus. Quodsi contingat, illic non minus hic tui memores erimus.”

²⁹ „Vero memento quaeo longum esse opus, et nos avide secundum volumen expectare, in quo faxit Deus, ut expectationi, quam de te excitasti, respondeas.”

³⁰ Theod. Beza aan S. Lubbertus. Genevae XX Aug. MDXCII. (gepubl. bij Gabbema, „Centuria Tres” pg. 303—306. Bij H. de Vries de Heekelingen *a.w.* T. II pg. 41).

³¹ Hieronimus Commelinus aan S. Lubbertus. Heidelbergae VI May MDXCII (A.G.: Cod. I, pg. 395, no. CCXXII).

Franc Raphaelengius (1539—1597). (Zie *Enc. W.P.* 6 Dl. 15 s.v.)

H. Commelinus (1549—1597). (Zie *Enc. W.P.* 6 Dl. 6 s.v.)

Aegidius Radaeus (Gilles v.d. Rade). (Boelens, *a.w.* I, blz. 307, 308)

deelt ook mee, welke indruk Lubbertus' werk in Duitsland heeft gemaakt: „De viri docti” prijzen Uw werk. De hierbij ingesloten brieven zullen het zonder twijfel ook getuigen.³² Laat Lubbertus maar zeggen, wat hij persklaar heeft. Als hij wil, kan hij van de dienst van Commelinus gebruik maken.” Commelinus informeert: „Of zou ik soms hier niet kunnen presteren, wat bij U door Radaeus gebeurt?”³³ Als Lubbertus iets zendt naar Joannes Commelinus in Amsterdam, dan heeft die meestal wel boden. Hij deelt mee, dat ze nu iets verzamelen met betrekking tot synoden, en met hun brieven tot zelfs in Griekenland zijn doorgedrongen, vanwaar hun door de bisschop van Creta sommige boeken zijn beloofd. Hij heeft nu al gereed „Nilum Episcopum adversus Primatum Papae”, dat nog niet eerder is verschenen, en nog andere werken van dit genre.³⁴ Strijdlustig voegt hij er aan toe: „Habebit Bellarminus quod refutet.” Bellarminus zal er een kluijfe aan hebben!

Lubbertus veronachtzaamde de zakelijke kant van zijn uitgave niet. In een brief d.d. 1 October '92 aan Bonav. Vulcanius schrijft hij in een post-scriptum:³⁵ „D. Raphaelengius had 300 exemplaren van mijn boek tegen Bellarminus van Radaeus gekocht.³⁶ Vraag hem eens, hoe die zijn verspreid. En welke verwachting hij heeft, als ik misschien verder nog iets zou willen uitgeven.”

Het tekent Lubbertus' gedepremerde stemming, als hij in dezelfde brief schrijft: „Zelf heb ik niets in gedachten, wat waard is om uit te geven. Onlangs werd ik door een zekere ijver aangespoord „illa contra Bellarminum” uit te geven, maar het was niet onverstandig geweest, als ik er tien jaar mee had gewacht. Zo goed als ze me immers toen bevielen, zo slecht bevallen ze mij, wanneer ik ze overlees.”³⁷

Deze mismoeidigheid is niet meer dan een voorbijgaande depressie geweest, psychologisch verklaarbaar bij een auteur, die zijn eigen werk overziet. Ze werd bij Lubbertus nog versterkt door zijn natuurlijke „modestia”, die hem gering van zijn eigen prestaties deed denken. Wanneer hij echter lette op de waardering, die zijn werk bij vooraanstaande personen in alle delen van Europa vond, dan kon hij over zijn eerste studievriucht tevreden zijn.

Vanuit de tegenwoordige stand der theologische wetenschap is er op verschillende uitspraken in „De Principiis” critiek te oefenen.³⁸ Beziet men dit werk echter in het licht van die tijd, dan treft daarin de brede kennis en de scherpe onderscheiding. Men kan dan verstaan wat Grynæus d.d. 30 Mei 1593 aan Lubbertus schreef: „Dat

³² „Laudant viri docti opus illud tuum. Testabuntur procul dubio et literae his meis inclusae.”

³³ „Velim mihi significas quid iam paratum habeas, ut si forte opera mea uti velis, sciam. Egone hic, an vero apud vos per Radaeum, id praestare possim?”

³⁴ „Colligimus adhuc, quae ad Synodos faciunt, quin in Graeciam usque literis penetravimus, unde nobis libri quidam ab Episcopo Cretensi (suspectum forte tibi nomen fuerit) promissi sunt. Habeo paratum Nilum episcopum adversus Primatum Papae, idque integrum.”

³⁵ S. Lubbertus aan Bonav. Vulcanius. Fran. 1 Octobr. ao '92. (Orig. Un. Bibl. Leiden Vulc. 105 H)

³⁶ De 300 ex. die Raphaelengius heeft afgenomen, wijzen m.i. op een behoorlijke oplage. In deze zelfde brief verklaart Radaeus zich bereid tot de uitgave van een ander werk, als hem 200 ex. worden gewaarborgd: „Radaeus non recusat Thorii poemata excudere si vel haeredes vel vestrae bibliopolae 200 exempla praesenti pecunia emere volunt.”

³⁷ „Ego nihil meditor quod sit luce dignum. Nuper stimular bar quodam zelo, ut illa contra Bellarminum ederem, sed non imprudenter fecissem si ea in decimum annum pressissem. Tum n. utcumque placabant, nunc relegenti displicent.”

³⁸ Bv.: Bellarminus betoogde, dat de Vulgaat authentiek gezag heeft en dat „Graecos libros truncatos et mutilatos esse”, waarbij hij verwijst naar slot van Marcus, begin van Joh. 8, naar 1 Joh. 5:7, die „in Graecis libris” ontbreken. Lubbertus ontkent dit („hoc falsum est”) met een beroep op Athanasius, Theophylactus, Syr. vertaling en „nostras omnes Ecclesias”, al erkent hij dat er „aliquando” contradictie tegen deze schriftgedeelten is, o.a. bij Hieronimus. Hij spreekt echter met geen woord over de handschriften van het N.T. en gaat op tekst-orthografische kwesties niet in.

het Gode heeft behaagd U behalve andere schitterende gaven de gave van de onderscheiding der geesten te geven.”³⁹

Lubbertus is de wankeling van zijn zelfvertrouwen te boven gekomen. De studie van Bellarminus heeft hem niet meer losgelaten. De 20e Augustus 1593 schreef hij aan Grynaeus: „Ego statui in Bellarminianis examinandis pergere.” Hij was vastbesloten met het onderzoek van Bellarminus' geschriften voort te gaan.

3 „DE PAPA ROMANO”

In de tijd, waarin het bovengenoemde besluit viel, werd Lubbertus steeds meer betrokken in de zorgen van Staat, Kerk en theologie. Duidelijk blijkt dit in zijn correspondentie in 1593 met Beza en Grynaeus.

De 20e Maart had Beza hem geschreven over de moeilijke politieke situatie, en er zijn vreugde over geuit, „dat zij de gemeenschappelijke ellende in dezelfde zaak voor elkaar konden uitspreken.”¹

In een schrijven van 27 Augustus '93 roerde Beza ook kerkelijke en theologische vragen aan² en prees het, dat Lubbertus de verschijning van een boek van Gellius Snecanus had verhinderd, die de praedestinatie van sommigen ten eeuwigen leven niet alleen een vals, maar ook een dwaas en belachelijk dogma had genoemd.³ Voorts sprak Beza er zijn blijdschap over uit, dat Lubbertus „krachtig voortging met hetgeen waarmee hij, althans naar Beza's oordeel, op een goede en gelukkige manier was begonnen.”⁴

Lubbertus zelf voelde zich in dat „krachtig voortgaan” geremd. Hij kon zich niet onverdeeld aan de studie geven. De 20e Augustus 1593 klaagt hij zijn nood aan Grynaeus.⁵ De bejaarde Grynaeus had hem geschreven over de voorbereiding op de dood. Lubbertus' reactie daarop is, dat, wanneer alle theologen zich zo voorbereiden als Grynaeus, er meer eendracht in de kerk zou zijn, de vriendschap meer zou groeien en de vroomheid bloeien. Nu is echter alles vervuld met tweedracht en twist.⁶ Lubbertus voelt zich daar zo door gekweld, dat hij bijna had

³⁹ J. J. Grynaeus aan S. Lubbertus d.d. 30 Mei 1593: „quod donum διακρισέως πνευμάτων praeter alias praeclaras dotes ei (sc Deo) visum est tibi conferre.”

¹ Theod. Beza aan S. Lubbertus. Genevae xx Martii MDXCIII. (Gepubl. bij Gabbema, „Cent. Tres” pg. 306/07. Bij H. de Vries *a.w.* T. II pg. 49)

² Theod. Beza aan S. Lubbertus. Genevae XXVII Aug. MDXCIII. (A.G.: Cod. I pg. 558, no. CCLXXXV)

Beza richt zich in deze brief tegen de Engelse theoloog Sutlivius (1550—1629), die het presbyterianisme aanviel en de tucht aan de magistraat wilde overlaten, en tegen Saravia (1530—1613), die het episcopalisme voorstond. (H. de Vries *a.w.* T. II pg. 42)

³ „GELLIUS SNECANI Librum recte fecisti quod istic edi prohibueris.” Het optreden van Snecanus irriteerde Beza. Hij schreef er over aan Junius, die echter vertrouwen had in de broeders te Franeker: „combien que nos frères qui sont a Franeker, y feront devoir, comme je m'assure au Seigneur” (bij H. de Vries, *a.w.* T. II pg. 56)

Beza zelf weigerde tegen Snecanus te schrijven. Sim. Goulartius schreef er de 6e Maart 1594 over aan Lubbertus: „D. BEZAM saepius interpellavi, ut Snecani Declamationes de praedestinatione refellere scripto edito dignaretur. Abnuat Senex optimus, actum agere recusans. Urgebo iterum. Sed tu aliquid da aedificationi Ecclesiae, et Castellionis discipulum ad palinodiam adige, si fieri potest.” (Sim. Goulartius aan S. Lubbertus, VI Martii MDXCIV. (A.G.: Cod. I, pg. 367, no. CCXIV)

⁴ „Gaudeo, mi frater, quod fortiter in iis pergas, quae meo quidem iudicio, recte et feliciter inchoasti.”

⁵ S. Lubbertus aan J. J. Grynaeus. Franicae ao '93, 20 Aug. (Orig. Univ. Bibl. Basel mser. G. II 7 fol. 295).

⁶ „Si n.isti rei invigilaremus, esset concordia, vigeret amicitia, floreret pietas, ubi nunc pro dolor omnia discordiae livoris et dissidii plena. Equidem hoc adeo me torquet, ut pone con-

besloten de school te verlaten en zich in een landhuis terug te trekken, om zich daar in een aangenaam vergeten van de zorgen van het leven, aan de studie de ouden te wijden. Hij heeft in deze jaren de Misnische en Saksische twisten gezien. Nu zijn er weer die de kerk van Genève met de Anglicaanse willen verenigen, en wie zal zeggen, hoelang de eenheid tussen de broeders te Heidelberg nog duurt. Een woelzieke grijsaard wierp pas nog een twistappel in onze kerken, en als we d man niet hadden bedwongen door gematigdheid, stilzwijgen en tolerantie, dan waren we door eenzelfde twist beroerd, als eens bij het conflict tussen Calvin en Castellio.”⁹

Lubbertus toont zich hier een man, die de vrede liefheeft en door een gematigd optreden de waarheid en de eenheid beide wist te dienen. Aan de wens van Beza om een nationale synode een uitspraak te laten doen over het geschil met Snecanus heeft hij geen gehoor gegeven. Door „modestia, silentio et tolerantia” heeft hij een opkomende dwaling nog afgeweerd.¹⁰ Welk een spanning dit hem heeft gekost blijkt uit zijn verlangen zich uit kerk en school terug te trekken en alleen voor zijn studie te leven.

Ook de politieke toestand hield zijn geest bezig. De brief, waarin hij Grynaeus zijn besluit mededeelt omtrent verdere studie van Bellarminus, heeft in de linker benedenhoek de notitie: „De onzen hebben 18 dezer Wedde genomen en rukken nu op naar de stad Groningen.”¹¹

De oorlogsactie hield Lubbertus echter niet af van zijn tot in de nacht voort gezette studie. Zijn „lucubrationes” en de strijd om Wedde lagen voor hem in hetzelfde vlak. Het waren facetten van eenzelfde strijd tegen de macht van Rome. Daar waren zijn gedachten vol van. Bij de voorbereiding van zijn tweede boek tegen Bellarminus werd probleem na probleem door hem overwogen. Over moeilijke vragen won hij een advies van vrienden, speciaal van Fr. Junius, in. Soms was hij bevreesd, dat hij met zijn „crebrae interpellationes” het Junius te lastig zou maken. Maar in een brief van 30 april '93 neemt Junius deze vrees van hem weg. Hij kent Lubbertus en diens „pietas”,¹² antwoordt bereidwillig op diens vraag „of de pau-

nituerim scholam deserere et in agellum aliquem secedere, ut veterum scriptis ducam sollicitae iucunda obliviae vitae. Vidi his annis certamina Misnica et Saxonica.” ± 1586/87 herleefted in Kur-Sachsen de krypto-Calvin, strijd onder Nic. Crell, waarbij Joh. Casimir van de Pfaltz werd betrokken. Het Corpus Doctrinae Misnicum (van: Meiszen) speelde hierin een rol. Lubbertus was in 1587 te Heidelberg. (Zie *P.R.E.* ³ Bd. XV, S. 327—329)

⁷ Lubbertus doelt op het streven van Saravia.

⁸ Cf. de moeilijkheden, waarover Pareus had geschreven. (par. 2, noot 26)

⁹ „Nuper etiam quidam iniquis senex pomum eridos in nostras Ecclesias projeciebat, et nisi modestia, silentio et tolerantia hominem fregissemus, coneciteremur eodem dissidio, quod Calvinus et Castellio aliquando concussi fuerunt.”

¹⁰ Over Gellius Snecanus: zie Reitsma, *Honderd Jaren* blz. 298—310. Dat Lubbertus zich op zijn colleges tegen Snecanus heeft gekeerd, blijkt nog niet uit de brief van v. d. Borre aan Episcopus, d.d. 19 Mei 1609, die Reitsma citeert. Wel, dat Lubbertus zich na 15 jaar nog herinnerde, dat hij tegen Snecanus had geopponeerd. De Remonstranten beriepen zich er later op, dat hun gevoelen reeds door Snecanus was geleerd, zonder dat een kerkelijke vergadering hem veroordeeld had. (Triglandt, *Kerkl. Hist.* blz. 929/930) Het is niet duidelijk welk geschrift van Snecanus door toedoen van Lubbertus is ingehouden.

Snecanus gaf in 1591 zijn *Methodica descriptio*, in 1596 zijn *Isagoge in nonum caput Ep. Pauli ad Romanos*. In dit laatste boek vermeldt hij een werk *Oppositionum conciliationes et declarationes*, dat nooit is gepubliceerd. Misschien is dit het door Lubbertus bedoelde.

¹¹ „Nostri 18 hujus ceperunt Weddam, et nunc exercitum ad urbem Groningensem ducunt.”

¹² Franc. Junius aan S. Lubbertus. Lugd. Bat. Pridie Kal. Maias, natalem meum, MDXCIII. (A.G.: Cod. I, pg. 305, no. CLXXXIV)

„Non est cur metuas ne mihi molestae sint crebrae interpellationes tuae... Postremo a te (vultu pietatem novi) minime omnium videri posse molestiam.”

wetten kan doen aannemen tegen de conscientie in" ¹³ en geeft de 14e November '93 Lubbertus advies over „het saamroepen van oecumenische concilies." ¹⁴

Ook bij de uitgave van zijn tweede boek heeft *Lubbertus* de zakelijke kant niet uit het oog verloren. De 17e Maart 1593 correspondeert hij met Bonav. Vulcanius over de uitgave van verschillende klassieken, maar informeert dan tevens naar de mening van Raphaelengius en andere boekverkopers over zijn werk: „Wat verwachtten ze, als ik verder nog wat uitgeef? . . . Als ge iets loort, hetzij goed, hetzij kwaad, zeg het me eerlijk." ¹⁵

Het aarzelen van Lubbertus is enigszins te verstaan. Zijn eerste werk had hem de welverdiende lof van zijn vrienden bezorgd. Mannen als Beza, Grynaeus, Marnix e.a. zijn oprecht in hun waardering geweest.

Deze waardering was echter niet algemeen. Uit een brief van *Sim. Goulartius*, d.d. 6 Maart 1594, blijkt, dat sommigen Lubbertus' werk te wijldropig — „nimis dilutum" — vonden, en meer heil verwachtten van een poemiek „oratorio stylo". Nog scherper was de critiek van de „moderatores", die een zoet liedje zongen over het herstel van eenheid met de Jezuiten.

Goulartius is het met deze critiek niet eens. ¹⁶ Hij is heteens met Lubbertus, — „tecum sentio" — dat zulke „pacificatores" de kerk van Christus een „gravissimum bellum" aandoen. Hij prijst het, dat Lubbertus de groet theoloog Sadeel volgt, die „recta via et collato pede" de Jezuiten heeft aangevallen en tot zwijgen gebracht. Ook spoort hij hem aan om wat hij „de primatu" en andere punten op papier heeft gezet, aan orthodoxe geleerden mee te delen. Hij zal er „procul dubio" de kerk van Christus een dienst mee doen. „Geluk met die noed, hooggeachte Lubbertus, en word niet ontmoedigd om de beten van kleinzielge vitters." ¹⁷

Zulke brieven hielpen Lubbertus over zijn aarzeling heen. De „morsus Zoilorum" mochten hem even doen wankelen, ze braken de voortgang van zijn werk niet. Enkele maanden na Goulartius' bemoedigende brief verscheen „De Papa Romano."

Lubbertus' tweede boek richtte zich niet tegen de tweed, maar tegen de derde controvers uit het werk van Bellarminus: „de Summo Pontifice, capite militantis Ecclesiae." Het verscheen in de zomer van '94, toen Groningen zich aan Maurits en Willem Lodewijk had moeten overgeven.

Het boek werd opgedragen aan de Staten van Friesland. Uit de opdracht blijkt de goede verstandhouding tussen Lubbertus en de Staten. Hij memoreert de tyrannie, waarmee de „Papa Romanus" de kerk heeft verdrukt en lichamen en zielen der gelovigen geweld heeft aangedaan. Hij tekent de machtsurpatie van de paus, die zijn decreten gelijkstelt met het Woord Gods, zichzelf oneilbaarheid toekent —

¹³ „Papam posse leges ferre in conscientias" asseverantur.

¹⁴ Franc. Junius aan S. Lubbertus. Lugd. Bat. XIV Nov. MDLXIII. (gepubl. bij Cuno, Franciscus Junius, S. 342)

¹⁵ S. Lubbertus aan Bonav. Vulcanius. Fran. ao 93 17 Martii. (Orig. Un. Bibl. Leiden Vulc. 3)

„Nuper petebam ut ex Raphaelingio cognosceres, quid ille alitque bibliopolae de meo libello judicent et quam spem habeant si quid praeterea edidero. Si non est molestum, satisfac hac in re meo desiderio. Nihil dato acerbis meis, sed quicquid audiris, sive bonum sit, sive malum, candide mecum communica." Lubbertus was zich bewust, dat Vulcanius zijn felle reacties („acerbis meis") vreesde.

¹⁶ Sim. Goulartius aan S. Lubbertus. Genevae VI Martii MDXCIV. (gepubl. bij H. de Vries o.c. T. II pg. 59/62)

Sim. Goulartius sr. (1543--1628) was sinds 1571 pred. te Genève. Lubbertus had hem daar in 1577 ontmoet.

¹⁷ „Macte isto animo, reverende Lubberte, nec de Zoilorum morsu desponde animum."

„nec labi aut errare posse" —; het noodzakelijk ter zaligheid acht, dat ieder hem gelooft en aan hem zich onderwerpt; zich het recht toekent over alle mensen te oordelen, terwijl hijzelf door niemand kan worden geoordeeld, noch iemand reenschap hoeft te geven, en zichzelf zo'n macht toekent over hemel en hel, dat hij, wie hij wil, uit de hemel kan werpen en in de hel kan stoten en vice versa. Ja, dat hij zich de macht heeft aangematigd van de overdracht van koninkrijken en het beschikken over alle goederen der christenen. En hierdoor de „universa ecclesia" onder het juk heeft gebracht en zich als een aards god ter aanbidding heeft vertoond. Hoewel alle vromen in Europa deze misdaden verfoeien, beweren sommigen toch, dat zij naar recht geschieden. Onder hen: R. Bellarminus.

Als motief voor zijn opdracht noemt Lubbertus, dat de Staten alle plannen van vrede en oorlog moeten combineren tot bestrijding van de Antichrist. Hun vredesplan bleek bij de stichting der Franeker Academie. Hun oorlogsplan, in het tot vrede brengen van een naburige provincie. Een groot deel van deze eer komt toe aan de twee „fulmina belli" van Nassau. Maar het nageslacht dient ook te weten, door wie Friesland werd geregeerd, toen deze dingen gebeurden. Lubbertus noemt dan de namen van hen, die bij de stichting der Franeker Academie en bij de verovering van Groningen Statenlid waren. ¹⁸

Ook uit hij de wens, dat de Groningers het voorbeeld der Friese Staten zullen volgen en een instituut zullen stichten tot bevordering van Christus' Rijk en tot neerwerping van de macht van de Antichrist. ¹⁹ Hij noemt voorts de namen van hen, aan wie de Nassau's het bestuur van Groningen hebben opgedragen en memoreert het werk van de „summus theologus Menso Alting, qui ecclesiam ad exemplum Belgicarum Ecclesiarum instaurat."

Het werk zelf heeft een omvang van 931 pagina's.

Het eerste boek zet uiteen, welke ambten Christus heeft ingesteld, waarin zij onderling verschillen, welke „potestas" zij hebben. En dat de regering der Kerk niet monarchisch, maar aristocratisch is. (pg. 1—80)

Het tweede boek betoogt, dat niet Petrus, maar Christus het fundament der Kerk is, en de sleutelmacht niet aan Petrus alleen is gegeven. (pg. 80—161)

Het derde boek toont aan, dat Christus niet de Monarchie aan Petrus heeft gegeven, en het „Weid Mijne schapen" dit ook niet inhoudt. De praerogatieven van Petrus worden daarbij verklaard. (pg. 162—258)

In het vierde boek tracht de schrijver te bewijzen, dat Petrus geen bisschop van Rome is geweest, en daar ook niet is gestorven. (pg. 258—310)

In het vijfde boek weerlegt de auteur, dat de paus de opvolger van Petrus zou zijn in de monarchie en toont uit concilies, pauselijke uitspraken en de patres aan, dat de paus niet de monarch der Kerk is. (pg. 310—464)

Het zesde boek bestrijdt de bevoegdheid van de paus om bisschoppen aan te stellen of af te zetten. (pg. 464—542)

¹⁸ Bij de Stichting der Academie waren Statenlid: Kempo à Donia, Suffridus Fockens, Jelgerus à Feitsma, Orichus à Doyem, Eilardus à Reinalda, Abelus à Frankena, Christophorus ab Arensma, Doco à Teetlum, Rombertus ab Ulenborch, Eco Isbrandi, una cum Wilhelmo Ludovico Nassovico.

Bij de Reductie van Groningen (1594) werd Friesland bestuurd door Willem Lodewijk, Kempo à Donia, Yfko a Tadema, Georgius a Schwartzenberg, Dowo a Sytzema, Hebko Fockens, Rombertus a Sirxma, Cornelius Simonis, Alardus Jacobi, en Eco Isbrandi.

¹⁹ De stichting van een academie te Groningen heeft vanaf de Reductie in de bedoeling gelegen. Ze werd pas 1616 een feit. Lubbertus hoopt er op. Er is geen sprake van concurrentie, vrees of rijd: „Optandum esset ut quae apud nos laudabiliter instituta sunt, Groningenses hauriantur. Nec exigua spes est eos hoc facturos esse." (Opdracht „de papa Romano")

Het zevende boek handelt over het legislatieve recht, de „potestas dispensandi” en de „potestas censendi”, en bestrijdt dat de paus deze bevoegdheid over de gehele Kerk zou bezitten. (pg. 542—628)

Het achtste boek bespreekt de vraag of de paus de „supremus iudex” is; of zijn oordeel onfeilbaar is, en of hij wetten mag uitvaardigen, die de conscientie binden. (pg. 628—706)

Het negende boek bestrijdt, dat de jurisdictie over de gehele Kerk alleen aan de paus toekomt en de bisschoppen deze slechts via hem ontvangen. En eveneens dat één persoon tegelijk bisschop der Kerk en werddlijk vorst kan zijn. (pg. 706—796)

Het laatste boek handelt over de Antichrist, en betoogt, dat deze in de paus van Rome is verschenen. (pg. 797—933)

Het korte resumé van dit omvangrijk werk geeft een indruk van de problemen, die toen actueel waren. Lubbertus gaat op het betoog van Bellarminus in. Telkens grijpt hij een van diens syllogismen, door hem meermalen „paralogismen” genoemd, aan, toont er de onschriftuurlijkheid of onredelijkheid van aan, en weerlegt ze met argumenten uit kerk- of dogmenhistorie. Respectabel is het aantal werken, waaruit hij citeert. Niet alleen oudere, als de *Canones van Nicea*, *Eusebius*, *Compilatio Chronologia*, *Fasciculus Temporum* e.a. maar ook latere auteurs als *Platina*, *Flacius*, *Calvijn* en *Erasmus* worden geciteerd. Van de patres, zowel griekse als latijnse, is er bijna niemand, aan wie hij geen argumenten tracht te ontleen.

Het werk van Lubbertus geeft blijk van een grote belesenheid en een scherp, door Aristoteles geschoold, logisch denken. De polemische instelling van zijn boek verleidt hem soms meer te willen bewijzen, dan te bewijzen is. Naar vorm en inhoud draagt het werk het stempel van zijn tijd. Het overvloedig citeren van de patres, het veelvuldig gebruik van syllogismen, de rationalistische manier van redeneren verraadt de invloed der scholastiek. Trouwens, Lubbertus heeft, zoals uit zijn brieven blijkt, deze vorm met opzet gekozen. Niettemin moet het boek voor zijn tijdgenoten een „Fundgrube” van argumenten zijn geweest in hun strijd tegen Rome.

Hoe werd Lubbertus' boek ontvangen?

Hij zelf stond er min of meer kritisch en gereserveerd tegenover. Hij was in gebreke gebleven een exemplaar aan Grynæus te zenden. In de zomer van '94 was hij te Groningen geweest en had geen gelegenheid gehad een exemplaar voor Grynæus mee te geven aan de drukker, bij diens vertrek naar Frankfort. En in de daarop volgende winter had hij de alumnus Graafhuis, die een voetreis naar Bazel maakte, in het barre jaargetij niet met deze lastdurven bezwaren. Hij twijfelt echter niet, of Grynæus heeft zijn boek reeds gezien en gelezen. De 11e Maart 1595 informeert hij naar diens oordeel en wil weten of hij verder moet gaan, of er mee moet ophouden.²⁰

In een brief aan Bonav. Vulcanius, d.d. 29 Juni 1595, toont hij zich nog meer gereserveerd. Vulcanius had een uitgave van „Nilus” verzorgd en aan Lubbertus ten geschenke gezonden.²¹ Deze prijst Vulcanius' elegante vertaling en de schitte-

²⁰ S. Lubbertus aan J. J. Grynæus, Fran. ao '95. 1 Febr. (Un. Bibl. Basel mscr. G. II 7 fol. 300)

„Non dubito tamen quin liber tibi et visus et lectus sit. Summopere autem optarim tuum iudicium de eo audire, ut intelligerem, an mihi pergeidum, an vero subsistendum esset.”

²¹ S. Lubbertus aan Bonav. Vulcanius, Fran. ao '95 19 Junii. (Un. Bibl. Leiden) Bedoeld zal zijn Nilus de Archimandriet, bijgenaamd Doxopatrius. Gaf in 1143 een geschrift uit over de vijf patriarchale zetels, waarin hij het primaat van Petrus en de dominerende positie van Rome

rende manier waarop Raphelengius het uitgegeven heeft. Maar hij betreurt, dat Vulcanius geen beter gecastigeerd exemplaar tot zijn beschikking had. Lubbertus had, indien hij het had geweten, hem dit kunnen zenden. Hij was van plan geweest Vulcanius' uitgave te vergelijken met zijn eigen exemplaar, en de varianten te noteren. Maar hij is van plan veranderd, want hij wil, dat alle lof aan Vulcanius zal toevloeien. Als deze nog castigaties aanbrengen wil, zal Lubbertus hem zijn exemplaar zenden.

En dan gaat hij verder: „Ik heb het vorig jaar een boek over hetzelfde onderwerp uitgegeven en had U graag een exemplaar gezonden. Maar, beste Vulcanius, ik breng mijn leven door bij zeer geringe auteurs en leer net zo te schrijven als zij. Gij echter behandelt hoogstaande schrijvers en kunt zo ook zelf als een van hen worden geacht. Daarom schaamde mijn boek zich, om naar u te gaan.”²²

Lubbertus had niet geheel ongelijk met dit kritisch oordeel over zichzelf. Hoe logisch zijn betoog, hoe breed zijn kennis, hoe gegrond zijn argumenten ook waren, de vorm van zijn werk liet wel iets te wensen over.

Toch werd het door tot oordelen bevoegde personen met blijdschap ontvangen. *Goulartius* schreef hem de 26e Maart 1595 uit Genève dat „eximium istud opus de Pontifice Romano” hem met grote vreugde heeft vervuld. Hij hoopt, dat Lubbertus de refutatie van Bellarminus zal voltooiën. Zelf wil hij een Tractaat over de Pontifex Romanus in het Frans uitgeven, dat hij met Lubbertus' argumenten als met deugdelijke wapenen zal voorzien, „niet zonder eervolle vermelding van Uw naam.” Hij heeft gehoord, dat Junius en de Engelsman Whitaker hetzelfde beproeven.²³

Enkele maanden later, de 16e Juni 1595, reageert *Goulartius* op een tweetal brieven, die hij eind April en begin Mei van Lubbertus had ontvangen. Ook nu is hij vol lof voor Lubbertus' boek. Hij verzwijgt echter niet, dat „apud nos” maar weinigen zich voor zulke „tractationes” interesseren, omdat ze alleen belangstelling hebben voor preken tot het volk. Beza echter acht het werk van Lubbertus hoog. Blijkbaar had Lubbertus zich beklaagd over gemis aan waardering, want *Goulartius* troost hem: „Het is moeilijk het ieder naar de zin te maken, maar als wij het rechtzinnig gevoelen van de kerk maar volgen, hoeven we ons niets aan te trekken van wat de afgunst oordeelt of hekel.”²⁴ Hij hoopt, dat de „senex optimus” (sc. Beza), die een scherp oordeel heeft, op een behoorlijke manier aan Lubbertus zal schrijven wat hij denkt „de praeclaro isto tuo opere.”

Het is duidelijk, door welke factoren de stemming van Lubbertus werd gedepri-

bestreed. (*P.R.E.* 3 Bd. 14, S. 93) Lubbertus verdedigde Nilus tegen Bellarminus. (*De papa Romano* Lib. VI Cap. 7 pg. 534—541)

²² „Ego superiori anno emisi librum ejusdem argumenti, libenter voluisssem tibi exemplum mittere. At, mi Vulcani, ego in sordidissimis auctoribus aetatem consumo, et ita scribere disco, atque illi scripserunt. tu autem ut politos auctores tractas, ita ipse inter politos numerari potes. Ob eam causam liber ille meus ad te ire erubescit.”

²³ Sim. Goulartius aan S. Lubbertus. Genevae XXVI Martii. (A.G.: Cod. I, pg. 370, no. CCXV)

„Ego constitui, Deo juvante, Tractatum edere Gallicum de Pontifice Romano, quem tuis argumentis seu telis validissimis adoriar, non sine tui nominis honorifica mentione.” *Goulartius* wijst ook naar een uitspraak van Augustinus die het nuttig acht, dat door velen veel boeken over dezelfde onderwerpen worden geschreven, „diverso stylo, non diversa fide.” Zo worden de haeretici het best weerlegd.

²⁴ Sim. Goulartius aan S. Lubbertus. Genevae XVI Junii MDXCV. (Gepubl. bij H. de Vries o.c. T. II pg. 70—72).

„Omnibus placere difficile admodum; sed dum orthodoxum Ecclesiae consensum sequimur, quid invidia iudicet aut vellicet, susque deque habeamus.”

meerd. Naast de lof van leidende figuren stond de lauwheid van hen, die voor „tractationes eiusmodi” geen interesse hadden; de „invidia” van anderen, die hem zijn naam en positie misgunden, en tenslotte ook zijn eigen besef, dat de vorm van zijn werk niet onberispelijk was.

De emotionele natuur van Lubbertus bleef onder dit alles niet onbewogen. Men bemerkt uit zijn correspondentie uit deze tijd soms een geprikkelde stemming. In het begin van '96 had de uitgever Radaeus geweigerd de psalmberijming van Aldegonde te drukken. Lubbertus lucht zijn verontwaardiging daarover aan Bonav. Vulcanius: „Quam misera est res nostra! Wij brengen dagen en nachten door met studeren. Terwijl anderen slapen, om zich heen kijken, eten, drinken, spelen, leeglopen, bijten wij op onze nagels van spijt, en geven de kathedr op om anderen te kunnen helpen, en wanneer wij onze gedachten aan het papier hebben toevertrouwd, kunnen er nauwelijks drukkers worden gevonden, om over te schrijven wat wij hebben geschreven. Ja, als er geen directe en zekere winst is te behalen, zou men nog eerder Rhadamanthus en Minos kunnen vermurwen, dan een drukker.”²⁵

In deze klacht over het lot van Marnix' psalmberijming zal persoonlijke ervaring wel hebben meegesproken. Ook Lubbertus zal wel eens minder prettige ervaringen met zijn drukkers hebben gehad. De tegenstelling tussen zijn leven van moeizame studie en het luchtig bestaan van vele anderen zal hem daarbij pijnlijk hebben getroffen.

Toch had hij reden om dankbaar te zijn voor de belangstelling, die hij bij de voortduur ontving. De 19e April 1596 zocht Antonius Thysius, die met zijn meer tot de studie dan tot het pastoraat geneigde natuur zich te Amsterdam niet op zijn gemak gevoelde, steun bij Lubbertus' „benevolentia”.²⁶ Hij wekt hem echter tevens op met de weerlegging van Bellarminus voort te gaan. De vele aansporingen van zeer geleerde mannen, overal vandaan, als ook de dood van Whitaker mogen hem daartoe stimuleren.²⁷ Thysius stelt daarbij zijn bibliotheek voor Lubbertus open. Hij bezit enkele boeken, waarnaar Lubbertus had geïnformeerd.²⁸

Zelfs Marnix, in deze tijd overbezet met diplomatieke werkzaamheden, toont zijn belangstelling. Vlak voor een reis naar Orange schrijft hij Lubbertus d.d. 3 November 1596: „Uw Tractaat over de Antichrist zou ik graag willen zien.” Zelf heeft hij een boek ter perse, waarin hij over dit onderwerp iets aanroert, dat z.i. door anderen nog niet is opgemerkt. Het is zijn „Tableau des differences de la Religion.”²⁹

²⁵ S. Lubbertus aan Bonav. Vulcanius: Fran. ao '96 11 Jan. (Orig. Un. Bibl. Leiden, Vulc. no. 8)

„Quam misera est res nostra, Consumimus dies et noctes in literis. Cum alii dormiunt, spectant, edunt, bibunt, ludunt et otiantur, tum nos mordemus unguis et pulpita cedimus, ut aliis prodesse possimus, et cum cogitationes nostras litteris mandavimus, vix exorari possunt typographi, ut quae scripsimus, describant. Quin nisi praesens et certum lucrum se offerat, citius Rhadamanthum et Minoa quam unum Typographum exoraveris.”

²⁶ Antonius Thysius aan S. Lubbertus. Amstelod. XIX April MDXCVI. (A.G.: Cod. I, pg. 60, no. XXIX)

Ant. Thysius (1565—1640). Volgens *Chr. Enc.*² Dl. 6 s.v. was hij van 1594—'95 hulppred. te A'dam. In deze brief van 19 Apr. '96 deelt hij echter mee: „Iam totos hosce menses VI in amplissima hac Republ. habendis concionibus occupor, periclitatur vires meas.”

²⁷ „Caeterum te strenue in suscepta Bellarmini refutatione pergere spero ad quam rem te incitari debet doctissimorum virorum undequaque frequentiae hortamenta et Cl. Viri D. WHITAKERI obitus, quem virum utinam DOMINUS huic operi voluisset superstitem.”

²⁸ Lubbertus had o.a. geïnformeerd naar de „Historia de Primatu Papae et ejusdem Refutatione ab Illyrico conscripta.”

²⁹ Ph. Marnix aan S. Lubbertus. Lugd. Bat. III die Nov. MDXCVI. (A.G.: Cod. I, pg. 547 no. CCLXXVIII)

In het laatst van '96 had Marnix Lubbertus' boek „de Papa Romano” dus nog niet gelezen. Men kon de reacties op het omvangrijk werk ook pas na enig tijdsverloop verwachten.

Ze bleven ook niet uit. De 15e Maart 1597 ontving Lubbertus een enthousiast schrijven van een oud-studievriend uit Zürich, *Conradus Ochsnerus*.³⁰ In 1581 had hij met deze vriend te Neustadt in het Grieks gecorrespondeerd. Hun wegen waren sinds uiteengegaan. Ochsnerus was aan het hoofd van een School in Zürich benoemd, Lubbertus had een bestemming in het Noorden gevonden. In Februari '96 had Lubbertus echter van de terugkeer van twee Züricher studenten Breitinger en Steinbrüchel, gebruik gemaakt om hun een brief en boeken voor Ochsnerus mee te geven. Ochsnerus was in de wolken met het herstel van het oude contact. Hij kon niet genoeg krijgen van de brief van Lubbertus, hoewel hij die wel zeshonderd maal had gelezen, herlezen, overwogen en aan zijn vrienden laten lezen, „tam fuit grata nominis memoria tui.”³¹ Hij geeft bijzonderheden over oude academievrienden Colerus, Stumphius, Schuyzerus, „die alle buiten de stad, in het ressort van Zürich, in de wijngaard des Heren werken, terwijl C. Lavater medicijnen doceert aan de school.”

Ochsnerus acht het niet nodig aan Lubbertus' verzoek hem de weg te openen tot vriendschap met D. Stuccius, Lemannus en Waserus te voldoen, want, zo schrijft hij, „Uw boeken bevelen U aan, prijzen U en maken u buitengewoon bekend bij alle geleerden, al is U ook afwezig. De „Papa Romanus” natuurlijk en de zeven „libri de Principiis”, welke alle geleerden bij ons omhelzen, in handen hebben, koesteren en kussen.”³² Hij verzoekt zelf om Lubbertus' vriendschap en belooft hem vele brieven, opdat hij zijn Ochsnerus niet vergete.³³

Al gaat de verering in deze brief voor ons modern gevoel wat ver, ze toont duidelijk, hoe hoog Lubbertus en zijn werk in Zürich werden gewaardeerd. Een waardering, die nieuw voedsel ontving door de „crebra colloquia”, die Breitinger bij zijn thuiskomst met Ochsnerus hield, waarbij Lubbertus het middelpunt der discussie werd en bij Ochsnerus het verlangen werd opgewekt „Facies tuas iucundissimas” nog eens te zien.³⁴

„De Antichristo Tractatum tuum pervelim videre. Ego etiam aliquid in eo quem iam constitui praelo committere Libro Gallico (inscribitur autem *Tabula vel Trutina controversiarum Religionis*). Aliquid de hoc argumento attigi, quae non memini aliis observata.”

³⁰ Conradus Ochsnerus Tigurinus aan S. Lubbertus, amico suo colendo. Tiguri IV Non. Martias veteris ao MDXCVII. (A.G.: Cod. I, pg. 194, no. CII)

„Cum tuae litterae, quas anno superiori mense Februario ad me dederas, te adhucdum vivere mihi nunciassent, tum studiosi nostri BREITINGERUS et STEINBRUCHELIUS, quae tibi vivendi sors a Deo Opt. Max. obtigisset, miris modis commendassent, quin imo libri nonnulli a te conscripti, quam illi tibi eruditionis laudem tribuerent, verissime tributam coram testati sunt...”

³¹ „Et quidem ad literas tuas quod attinet, lectione ipsarum expleri haud potui, licet sexcenties easdem legerim, relegerim, perpenderim nec non et cum aliis meis amicis legendas communicaverim, tam fuit grata nominis memoria tui.”

³² „Sed mea forte opera hac in parte non opus habueris, cum libri tui doctissimis viris te absentem mirum quantum commendent, laudent, praedicent, *Papa Romano* nimirum et *de Principiis Christ. dogmatum* libri septem, quos omnes docti apud nos amplectuntur, in manibus habent, fovent, osculantur.”

³³ Aan Ochsnerus' brief is toegevoegd een onomatographisch gedicht van dr. Raphael Koplins, „Ecclesiae Tigurinae minister, qui unice tua opera amat.” Het gedicht maakt een woordspeling op de naam van Lubbertus, die zowel „Ars” (*Luitberte*) als „Mars” (*Sigbrandi*) dient. Het eindigt:

Ars, LUITBERTE, tua est, SIGBRANDE marte triumphat.

Arte tuere bonis, vincite marte malos.

³⁴ Joh. Jac. Breitinger aan S. Lubbertus. XXIX Aug. MDXCVII. Tiguri ex musaeo meo. (A.G.: Cod. I, pg. 311, no. CLXXXVII)

Kon Lubbertus dus tevreden zijn over de ontvangst van zijn werk in Zwitserland, ook over Frankrijk had hij niet te klagen. De 4e December 1598 berichtte *Sim. Goulartius* hem, „dat zijn boeken „de Principiis” en „de Papa Romano” in Frankrijk zeer in trek waren. Op verscheidene plaatsen vragen de predikanten er om, waarom Goulartius er op aandringt ook de volgende „refutationes” in het licht te geven. Zelf denkt hij er over „De Papa Romano” in het Frans te vertalen, maar dan zo, dat de scholastische stijl door een „oratoria dictione” wordt aangepast aan het bevattingsvermogen van het gewone volk, met behoud van alle argumenten. Hij wekt Lubbertus op met zijn werk voort te gaan. Het is een zware taak, maar geen geringe glorie en een overvloedig loon wacht hem in de hemel. De pausgezinden in Frankrijk vertalen de gehele Bellarminus in hun taal, maar Goulartius zal de refutatatie van Lubbertus er tegenover stellen.

Voorts deelt hij mee dat Petrus Roverianus, hun nijvere drukker in Genève, die in zijn jeugd in Franeker woonde, zijn diensten aan Lubbertus aanbiedt, als deze er gebruik van maken wil.”³⁵

Ook in Frankrijk en Genève leefde belangstelling. Goulartius sprak namens velen, toen hij schreef: „Antibellarminiana avide expectamus.”³⁶

De 18e Maart 1602 kreeg Lubbertus nog een nabeschouwing over zijn boek van zijn „cognatus” *Vibrandus ab Aytta* de Swichem.³⁷ Misschien was het een verontschuldiging voor het late van die recensie, dat deze zijn „tien boeken „De Papa Romano” niet maar terloops, doch nauwgezet had gelezen en herlezen.” Als bewijs hiervan zond hij Lubbertus een brief van drie fijnbeschreven foliobladen, waarin hij Lubbertus' boek in vele opzichten preeft, en er zijn verwondering over uitsprak dat zovele scherpzinnige theologen de fantastische en ongeleerde geschriften, die tegenwoordig over de „Pontifex romanus” verschenen, voor waar aannemen. In het breedvoerig schrijven waren de volgende opmerkingen typerend voor Aytta's persoonlijk standpunt: „Het is zeker noodzakelijk, dat een getuigenis wordt gegeven over sommige heilige dogmata, maar dan niet alleen onder de katholieken en de haeretici in zeer scherpe en giftige beschouwingen, doch ook onder hen, die het geloof ongeschonden en onbevlekt hebben bewaard in een band van wederzijdse liefde, maar die niet altijd van hetzelfde gevoelen zijn, en voor wie de dingen dikwijls niet voldoende tot steun voor zichzelf vaststaan, omdat zij moeite hebben met grote duisternis, en er veel argumenten aanwezig zijn, die men naar twee kanten kan uitleggen, hetwelk hen zeer doet twijfelen. Maar die toch dit als het gemeenschappelijk gevoelen van allen over het heilig geloof aannemen, dat er een heilig verbond moet zijn, opdat niet die dingen, welke door het gezond verstand allerminst worden goedgekeurd, en in de ijdele fabeltjes der

„Crebra enim colloquia quae mecum saepe recolit amicus tuus D. Ochsnerus, nequaquam tui me patiuntur oblivisci: cui nihil magis in votis positum, quam unica adhuc vice facies tuas jucundissimas intueri, si cupienti paulo mitior esset locorum distantia.”

³⁵ *Sim. Goulartius* aan S. Lubbertus. *Genevae* IV Dec. MDXCVIII. (Gepubl. bij H. de Vries o.c. T. II pg. 91—92)

³⁶ Het berust op een misverstand, wanneer H. de Vries o.c. pg. 92 noot, schrijft: „Cet ouvrage n'a jamais été imprimé.” Met de hier genoemde „*Antibellarminiana*” worden bedoeld de geschriften, die Lubbertus nog verder tegen Bell. zou schrijven. Er verschenen nog twee boeken. Juist is, dat de complete „*Antibellarminus*” niet is verschenen.

³⁷ *Vibrandus ab Aytta* de Swichem aan S. Lubbertus. *Leovardiae*. 18 Martii 1602. (Orig. in Br. Mus. te Londen)

„Libros decem de Papa Romano, Clarissime dne Doctor Sibrande, ... optime abs te compositos haud παρέργως sed diligenter legi perlegique. Videntur mihi et egregia doctrina et perspicaci iudicio et felici ingenio, styloque p... simplici, non minime adfectaco conscripti.”

Brief enigszins geschonden. Latijn niet onberispelijk. Gedachtegang niet steeds duidelijk.

poëten als meer onheilig gelden, en in de publieke opinie afkeer wekken en strijden tegen de religie, als orakels van de Religie worden opgedrongen en in de allerheiligste instelling van de preken van kracht blijven.”³⁸

De scherpzinnige jurist was blijkbaar niet zo zeker van de geloofsdogmata als de orthodoxe Lubbertus, maar voelde zich wel een met allen, die een afkeer hadden van de miraculeuze wonderverhalen van Rome. Het was hem blijkbaar ook bekend dat Lubbertus zelf niet geheel voldaan was over zijn boek. Want hij eindigt zijn brief met het bemoedigend beeld van een atleet, die in de Olympische spelen bij ongeluk valt, maar bij de eindstreep een ander vóór is, en dus toch onder stormachtig applaus tot overwinnaar wordt uitgeroepen. Zo zal ook in dit strijdperk de palmtak der overwinning ootmoedig door de overwonnenen, die Lubbertus heeft willen overtuigen, aan hem als overwinnaar moeten worden aangeboden, ook al is hij ergens even van het spoor afgeweken.

4 „DE CONCILIIIS”

Lubbertus' derde boek tegen Bellarminus liet langer op zich wachten dan het tweede had gedaan. Terwijl „De Papa Romano” reeds drie jaar na „De Principiis” verscheen, duurde het daarna zeven jaren, eer „De Conciliis” in het licht kwam.

Er was meer dan een reden voor dit vertraagde tempo. Lubbertus werd in deze jaren door veel dingen bezig gehouden. In '94 en '95 had hij aandacht moeten geven aan de kerkopbouw in Groningen. In '96 werd vandaar zijn kerkrechtelijk advies nog gevraagd.¹ In hetzelfde jaar maakte hij een reis naar Delft, waar hij Arnoldus Cornelii ontmoette.² Nauwlijks thuis, moest hij aandacht wijden aan de Anabaptisten, die in Leeuwarden een godsdienstgesprek hielden en in Franeker een doperse bijbelvertaling wilden uitgeven, welke, naar het oordeel van Arn. Cornelii, „inepta et erronea” was en in margine veel „annotationes haereticæ” had.³ Bovendien was zijn hart in deze jaren vol zorg over de Academie, waar de

³⁸ „Plane de sacris quibusdam dogmatibus fateri necesse, non inter ipsos solum Catholicos, et haereticos disceptationibus et acerbissimis et virulentissimis sed etiam eos, qui fidei integritatem mutuae charitatis vinculo illibati retinuerunt, retinentque haud eandem semper sententiam esse, saepeque sibi ipsis levamente non satis in iis constare, propterea quod magna laborent obscuritate, argumentorumque in utramque partem ingens copia suppetat, quae quam maxime ambiguos reddit.” Merkwaardig is ook de tussenzin: „electorum in Christo ante tempora saecularia solum sit solos orthodoxos esse.” In het tijdperk der orthodoxie een bijzonder geluid.

¹ Joh. Nicasius aan S. Lubbertus. Middelstum. Jul. XXIV ao MDXCVI. (A.G.: Cod. I, pg. 1252, no. DCCLX)

Lubbertus had aan deze ds. van Middelstum geschreven: „classem debere unam certam et stabilem sedem.” Nicasius had tevergeefs gepoogd, dit bij Staten en classis gedaan te krijgen; had ook tevergeefs hulp gezocht bij Doede van Amsweer: „Tuas litteras dedi legendas AMSUERIO, quas approbavit quidem, sed ait se nihil posse, nisi utraque parte praesente in Collegio.” Een interessante brief met scherpe critiek op de Kerkorde van de Ommelanden en bijzondere belichting van kerkelijke situatie in Groningerland.

² Cornelii Arnoldus aan S. Lubbertus. Delfis XV Oct. MDXCVI. (A.G.: Cod. I, p. 773, no. CCCLXXXIV)

„Si domum feliciter rediisti et prospera valetudine cum tuis uteris, gaudeo.”

³ „Nos audivisse quod Anabaptistae impressionem Bibliorum suorum Vernaculorum hic in Hollandia nostra intercessione Ecclesiae inhibitam, isthic in vestra Frisia adeoque Franekeruae, persequantur... Vestri esse officii existimamus operam dare ut isthic etiam editio haec impediatur.” De ijver van Arn. Cornelii is te verstaan. Hij was in '95 met Drusius, Helmichius e.a. benoemd als revisor voor nieuwe bijbelvertaling, die aan Marnix was opgedragen. (C. C. de Bruyn *a.w.* blz. 258)

Over het godsdienstgesprek schrijft Arn. Corn.: „Disputationem contra Anabaptistas publica